ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 67
2016
3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.**, Piaţa Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro **DEREX COM S.R.L.**, E-mail: derex_com@yahoo.com

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Virginia PETRICĂ
Tehnoredactor: Luiza STAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România; tel./fax: 4021-212 88 62; e-mail: iab.redactie@gmail.com

Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 67 – 2016 **3–4**

SUMAR

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 203–420

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 67 – 2016 **3–4**

SOMMAIRE

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 203–420

ÎNCEPUTURILE ARTEI FIGURATIVE TRACICE ÎN SECOLUL AL V-LEA A.CHR. – CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA DOBROGEI DE NORD ȘI A SPAȚIULUI DE LA NORD DE DUNĂRE PÂNĂ LA NISTRU

EMILIAN TELEAGA*

Rezumat: Articolul tratează începuturile artei figurative tracice din sec. V a.Chr., un fenomen preponderent sud-dunărean, în manifestările sale din spaţiul dintre Nistru şi Dunăre şi din Dobrogea de nord. Autorii antici considerau că Tracia se întindea în sec. V a.Chr. de la Strymon până la Dunăre, la nord de fluviu existând un regat scitic, spre interiorul continentului fiind agatirsii și siginnii (fig. 1).

Selectarea obiectelor indigene de artă figurativă tracică din sec. V a.Chr. pornește de la criterii clare: ele au fost găsite în zona cercetată, sunt fabricate din metal sau piatră pentru populațiile indigene, excluzându-se importurile grecești și ahemenide.

Obiectele de artă figurativă din sec. V a.Chr. aparțin unui număr redus de tipuri funcționale: statui de piatră, un sceptru de bronz, *akinakai*, aplice, pandantive, o pecete, piese de harnaşament, zornăitoare, un vârf de tijă și o patriță (fig. 3; 5–7; 9–11); cartarea nu arată o concentrare regională a răspândirii lor, probabil datorită unei centralizări difuze a puterilor locale (fig. 2). Obiectele de artă figurativă din Tracia secolului V a.Chr. sunt realizate în stil animalier scitic sau în stil grec, unele dintre ele fiind motive eterogene.

Harnaşamentul calului de călărie de la Stâncești se poate reconstitui ca o mască având coarne de ţap de stâncă, pește cu cap de mistreț ca *prometopidion*, aripi decorând fălcelele și zăbală cu psalii terminate în cap de pasăre de pradă. Această combinație se regăsește în toreutica tracică „clasică" (fig. 9; 12). Harnașamentul cailor de călărie din Tracia secolului V a.Chr. era împodobit cu obiecte de bronz decorate în stil animalier, abia în sec. IV a.Chr. acestea fiind lucrate din argint.

Majoritatea obiectelor figurative din sec. V a.Chr. de la nord de Dunăre au fost produse în stil animalier scitic, doar câteva fiind făcute în stil grecesc. Pasărea de pradă reprezintă un simbol de putere al sciţilor nord-pontici întâlnit și la Dunărea de Jos (fig. 4); alte motive animaliere scitice sunt cerbul ca animal cosmic, capul de elan, căprioara și ţapul de munte, pisica sălbatică. Statuile antropomorfe de războinici şi pecetea lui Skyles indică prezența unei pături conducătoare scitice aflate în legătură cu coloniile grecești.

Grifonul, ursul sau lupul, mistreţul şi peştele există atât în stilul scitic, cât şi în cel grecesc.

Albina (simbol al nemuririi sufletului în lumea greacă) şi leul sunt motive specifice stilului grecesc din sec. V a.Chr, însă primul motiv are o semnificaţie pur decorativă, iar cel de-al doilea, întâlnit la sud de Dunăre, are mai multe înțelesuri, astfel încât răspândirea motivului nu poate fi interpretată politic, ca întindere a stăpânirii odryse.

Toate motivele figurative şi însemnele de putere din sec. V a.Chr. din zona cercetată trec în arta tracică „clasică", fie păstrându-și simbolistica iniţială, fie devenind motive decorative.

Cuvinte-cheie: geografie istorică, Tracia, Sciția, sec. V a.Chr., artă figurativă tracică, stil animalier scitic, stil grec, motive figurative eterogene, simboluri de putere, începutul toreuticii tracice, autoreprezentarea elitelor.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: emilianteleaga@hotmail.com; Vorgeschichtliches Seminar, Philipps-Universität Marburg; e-mail: teleaga@staff.uni-marburg.de.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 207–268

1. INTRODUCERE

Acest articol constituie o parte a lucrării bilingve germano-bulgare apărute recent, care tratează începuturile artei figurative tracice din sec. V a.Chr., un fenomen preponderent sud-dunărean[1]; puţinele manifestări de acest gen din spaţiul dintre Nistru şi Dunăre şi din Dobrogea de nord din perioada în discuţie sunt reluate aici şi în limba română.

Arta tracică s-a aflat în ultimele decenii în centrul atenţiei lumii arheologice şi a publicului larg datorită descoperirilor spectaculoase din tumulii din Bulgaria, puternic mediatizate, inclusiv prin expoziţii internaţionale. Deşi literatura de specialitate s-a îmbogăţit considerabil, lipseşte o tratare tematică bine gândită a artei tracice, considerată drept o creaţie a secolului IV a.Chr., şi o analiză contextuală a conţinutului ei.

Lucrarea porneşte de la următoarele premise:

În sec. V a.Chr. exista un orizont de morminte tumulare şi depozite conţinând obiecte de artă realizate local.

Motivele figurative din sec. V. a.Chr. se dezvoltă selectiv până la manifestările artei tracice din sec. IV a.Chr.

Aceste motive sunt folosite de unele elite pentru reprezentare şi pot reflecta apartenenţa lor la anumite structuri politice.

2. SCHIŢĂ DE GEOGRAFIE ISTORICĂ A TRACIEI ŞI A SCIŢIEI DE SUD-VEST ÎN SEC. V A.CHR. (fig. 1)

După întoarcerea lui Darius din expediţia contra sciţilor nord-pontici din anii 513–512 a.Chr. se constituie, în cursul expansiunii persane în Europa, satrapia Skudra; regatul ahemenid controla sursele de metale preţioase din Thasos şi din *peraia* sa[2]. Înfrângerile din războiul persan din anii 480–479 a.Chr. au cauzat retragerea persană treptată din Europa (până în anul 465 a.Chr.), macedonenii, atenienii şi alte oraşe-state greceşti disputându-şi hegemonia asupra zonei[3]. Regatul macedonean se întindea spre est până la Axios şi s-a extins sub Alexandru I şi succesorii săi până la Strymon[4].

Colonizarea coastei nord-egeene, a Chersones-ului şi a bazinului Mării Marmara a fost realizată de către grecii din Parion, Eubeea, Corint, Andros, de către ionienii din Teos, Samos, Chios şi Milet, de către megarieni, ca şi de către atenieni. Controlul resurselor de metale preţioase din Thasos, din Munţii Pangaion, din regiunea minieră dintre lacul Prasias şi muntele Dysoron, respectiv din interfluviul

---

[1] Teleaga 2015. Lucrarea bilingvă tratează 136 de obiecte de artă figurativă provenind din 73 de puncte; articolul analizează doar 50 de astfel de obiecte descoperite în 30 de localităţi.

[2] Hammond, Griffith 1979, p. 55–69.

[3] Rehm 2009.

[4] Hammond, Griffith 1979, p. 98–141.

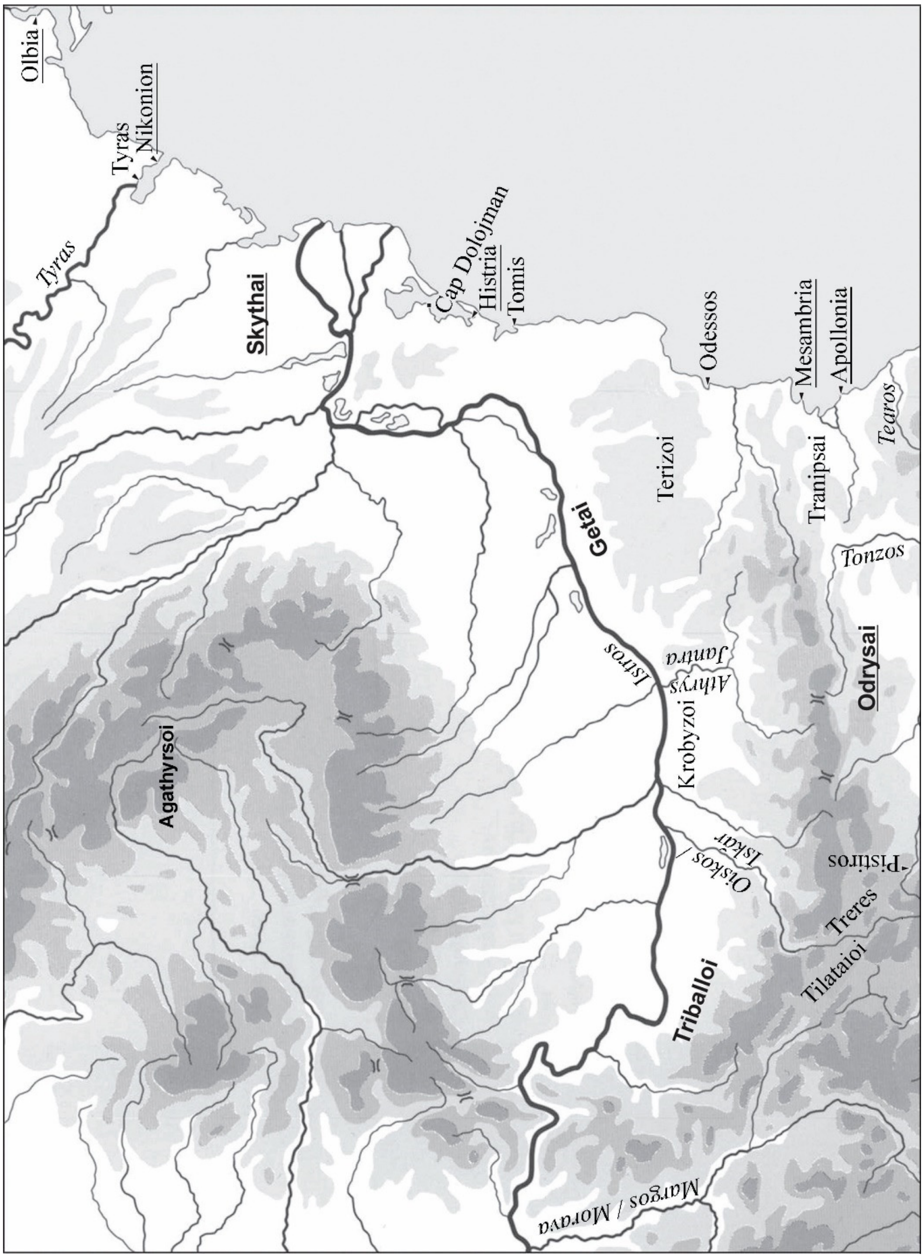

Fig. 1. Geografia istorică a nordului Peninsulei Balcanice și a regiunilor învecinate de la nord de Dunăre în sec. V a.Chr. (orașele-state și triburile emitente de monede sunt subliniate).

Axios – Strymon a jucat un rol important în activitatea politică şi militară din sec. V a.Chr.[5]. Hegemonia persană, instaurată la sfârşitul secolului VI a.Chr., a fost înlocuită după războaiele persane de către cea a Ligii delio-attice.

Cele mai importante colonii ale coastei de vest a Mării Negre au fost fondate de către Milet (Apollonia, Istros şi Olbia), respectiv de către Calchedon şi Megara (Mesambria), iar în interiorul continentului doar la Pistiros existau colonişti greci[6]. Colonizarea greacă putea fi realizată cu succes prin interacţiunea cu băştinaşii şi cu structurile de putere locale, astfel apărând, pentru prima dată în Tracia, contactul direct şi de durată al unor grupe aniconice cu lumea reprezentărilor şi simbolurilor greceşti.

Imaginea modernă, istorică şi culturală, asupra Traciei secolului V a.Chr. se datorează mai ales izvoarelor scrise greceşti[7]. Tracia însemna în sec. V a.Chr. estul Peninsulei Balcanice, de la coasta nord-egeană până la Dunăre şi de la coasta vest-pontică până la Strymon[8]. Grecii considerau această regiune, din punct de vedere etnic, ca fiind Ţara tracilor, iar, din punct de vedere politic, ca fiind regatul odrys[9]. Acest regat umpluse *vacuum*-ul de putere cauzat de retragerea persană, deoarece Atena era o putere maritimă, nu continentală. Geţii de la Dunărea de Jos erau aliaţii odrysilor, pe când triballi erau duşmanii acestora.

După Herodot, dinastia scitică a lui Ariapeithes şi a fiilor săi, Skyles şi Oktamasades, formase un regat nord-pontic în sec. V a.Chr., regat care se întindea până la Dunărea de Jos şi care exercita o influenţă politică asupra coloniilor greceşti. După acelaşi autor antic, Istros curgea de la vest la est înspre Sciţia „pătrată" nord-pontică şi o separa de Tracia. După descrierea sa geografică, în *Istros* se vărsau cinci râuri scitice: *Pyretos*, *Tiarantos*, *Araros*, *Naparis* şi *Ordessos*. Conform cercetării actuale, doar *Pyretos* corespunde sigur Prutului de astăzi, identificarea celorlalte patru fiind controversată; totuşi, se poate afirma că *Tiarantos* corespunde probabil Siretului, iar *Ordessos* Argeşului. La nord de Dunăre, spre interiorul continentului şi

---

[5] Fol, Spiridonov 1983, p. 24, 31–32, 48–49; Spiridonov 1983, p. 98, hărţile 21–22; Avram 2004; Flensted-Jensen 2004; Loukopoulou 2004a; Loukopoulou 2004b; Loukopoulou 2004c; Loukopoulou, Laitar 2004; Picard 2006, pl. 37–38.

[6] Avram, Hind, Tsetskhladze 2004, p. 924–941; Archibald 2004.

[7] Principalele surse istorice sunt Herodot şi Thukydides care au trăit în acea vreme şi care au redat situaţia politică a Traciei din sec. V a.Chr., deosebită de cea ulterioară. Povestirile herodoteice despre spaţiul tracic sunt aproape totdeauna mediteranocentriste: cu cât se îndepărtează de coastă, cu atât cunoştinţele sale devin mai imprecise, mai ales cele referitoare la regiunile situate la nord de Balcani. El credea, de exemplu, că la nord de Dunăre nu ar exista albine din cauza frigului (Herodot, V, 10; Asheri 1990). Datele sale despre sciţii nord-pontici sunt însă foarte detaliate şi au fost adunate probabil la Olbia. S-a presupus chiar că el ar fi poposit acolo (West 2007). Thukydides avea, datorită biografiei sale, cunoştinţe directe şi precise despre Tracia (Luschnat 1970).

[8] În descrierea herodoteică a campaniei lui Megabazos din anul 512 a.Chr., Macedonia se afla la vest de muntele Dysoron, munte care a putut fi identificat la est de Strymon şi la nord de muntele Pangaion (Herodot, V, 17; Picard 2006, p. 270, pl. 37). După Thukydides, Strymon era graniţa de vest a Traciei (Thukydides, II, 96, 3).

[9] Grecii aveau cunoştinţă atât despre existenţa neamurilor tracice din Asia Mică şi din interfluviul Axios-Strymon, cât şi despre faptul că nu toate neamurile Traciei aparţineau regatului odrys (Thukydides, II, 96–97; Asheri 1990, p. 135–143).

în afara Sciţiei pătrate, trăiau agatirsii, din ţara cărora izvorăşte râul *Maris* (Mureş) care se varsă în Istros (în loc de Tisa), la nord de care sunt localizaţi neurii[10]. Agatirsii erau legaţi mitologic şi politic de sciţii nord-pontici, aveau însă alte obiceiuri apropiate de cele ale tracilor[11]. Herodot mai aminteşte, la nord de Dunăre, şi pe siginni care pretindeau a avea o descendenţă medică şi care se învecinau cu veneţii[12].

Graniţa de nord, pretinsă de odrysi pentru regatul lor în faţa sciţilor, se afla de-a lungul Istros-ului. Astfel, la Dunărea de Jos aveau loc demonstraţii de putere şi se încheiau contracte. Existenţa unui factor de putere – chiar o prezenţă a puterii scitice – la sud de Dunărea Inferioară în prima jumătate a secolului V a.Chr. este transmisă de diferite izvoare scrise[13].

---

[10] Herodot, IV, 47–49, 99–101; Janakieva 2009, p. 29–30, 94–95, 103–104, 114, 133; Dan 2011, p. 47–53.

[11] Herodot, IV, 10, 48, 78, 97, 100, 104; Tomaschek 1893.

[12] Herodot, V, 9; Weißbach 1944. Atribuirea monumentelor arheologice din perioada Hallstatt-ului târziu din regiunea de la nord de Dunăre triburilor amintite de Herodot reprezintă o problemă a cercetării care a condus la o interpretare falsă a izvoarelor istorice. La aceasta se adaugă faptul că situaţia politică şi tradiţiile de cercetare din diferitele ţări joacă un rol important. Astfel, Anna Meljukova stabilea o graniţă arheologică între tracii herodoteici şi sciţi (de-a lungul Nistrului, apoi de-a lungul liniei dintre stepă şi silvostepă în zona dintre Nistru şi Prut, apoi de-a lungul Dunării până la gura Prutului), reprezentând aproximativ graniţa dintre Ucraina şi Republica Moldova – România. La vest de această graniţă se aflau monumentele tracice, la est cele scitice. În Dobrogea, prezenţa scitică a fost acceptată numai în sec. IV a.Chr., deoarece regatul lui Ataias nu putea fi negat (Meljukova 1979). Părerea exprimată de A. Meljukova a fost întărită de Alexandru Vulpe. El a cartat trei dintre cele cinci râuri secundare scitice ale lui Herodot între Prut şi Siret şi le-a localizat în bazinul Siretului, corespunzător graniţei traco-scite. Ca urmare a unei analize arheologice complexe, V. Vasiliev atribuia agatirsilor grupul migrator Ciumbrud aparţinând Hallstattul-ui târziu din Transilvania centrală. A. Vulpe nega caracterul migrator şi scitic al agatirsilor (Vulpe 1983; Vulpe 1986; Vulpe 2003; Vulpe 2012). Cercetarea arheologică din Ungaria îi tratează altfel pe sciţi, deoarece ungurii înşişi, venind din stepele nord-pontice în 895/896 p.Chr. prin Etelköz, au migrat în bazinul carpatic. În cadrul aceleiaşi concepţii istoricizante, a fost cercetată arheologic şi grupa Alföld (numită şi cultura scitică, cultura din epoca scitică sau cultura Vekerzug) în legătură cu alte grupuri culturale. Sciţii nu au fost niciodată puşi acolo sub semnul întrebării, cel puţin nu pentru aportul lor la constituirea acestei culturi (Párducz 1973; Kemenczei 2009, p. 7–19, 111–114).

[13] O expediţie scitică de jaf ajungea în anul 496 a.Chr. până în Chersonesos (Herodot, VI, 40). Mai târziu s-a realizat un pact politic, deoarece o fiică a regelui odris Teres s-a căsătorit cu regele scit Ariapeithes. Din această căsătorie a rezultat Oktamasades. O altă soţie a regelui scit era originară din Histria. Ambele căsătorii politice dovedesc poziţia de putere a regelui scit faţă de vecinii din sud-vest. Skyles, fiul unei femei din Histria, devine în următoarea generaţie succesorul tatălui său. Skyles a fost îndepărtat mai târziu de la putere de către fratele său vitreg, Oktamasades, şi s-a refugiat la regele trac Sitalkes. Oktamasades l-a urmărit cu armata sa şi s-a întâlnit la Dunăre (fluviu de graniţă) cu armata lui Sitalkes. Conflictul a fost oprit printr-un schimb de prizonieri (Skyles şi un frate al lui Sitalkes aflat la regele scit) şi *statu quo* – Dunărea ca graniţă între sciţi şi odrisi – restabilit (Herodot, IV, 78–80; Alexandrescu 1990, p. 68–70). Puterea lui Skyles este atestată în această regiune: după Herodot, el avea o soţie la Olbia şi un palat. Nikonion bătea monede cu numele său. Pecetea sa a fost descoperită în sudul teritoriului Histriei, deci el avea o anume influenţă asupra Histriei şi, în general, asupra regiunii de la sud de Dunăre. Cercetări recente presupun chiar că Skyles exercita un protectorat asupra comunităţilor de la Nikonion, Olbia şi Kerkinitis (Vinogradov, Kryžickij 1995, p. 130–134; Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39; Alekseev 2005, p. 39–55; Mielczarek 2005).

Geţii care trăiau la Dunărea de Jos au fost supuşi în anii 513–512 a.Chr. de către Darius, ulterior fiind, în anumite perioade, aliaţi ai regilor odrysi, dar nu există dovezi ale supunerii lor de către cei din urmă. Triballii, aflaţi în teritoriul din nord-vestul regatului odrys până la Dunăre, de la Morava până la Iskăr, formau o putere militară independentă[14].

De aceea, Dunărea de Jos trebuie înţeleasă (precum mai bine cunoscuta graniţă de vest a Traciei de pe Strymon) ca fiind o zonă disputată între puterea scită şi cea odrysă şi nu ca o linie de demarcaţie dintre două state moderne.

În sec. V a.Chr. tezaurele monetare din spaţiul cercetat constau din monede locale găsite în imediata apropiere a acestor oraşe, ceea ce înseamnă că zona lor de influenţă era redusă.

3. OBIECTELE DE ARTĂ FIGURATIVĂ LOCALĂ ŞI SIMBOLURILE DE PUTERE DIN SEC. V A.CHR. (Lista 1; fig. 2)

Cercetarea modernă a monumentelor tracice a fost influenţată hotărâtor de către Bogdan Filov. Analizând arta tracică, acesta definea o grupă traco-scitică, creată de artişti traci în sec. IV a.Chr., o grupă de obiecte de artă greceşti importate şi o grupă de reprezentări greco-barbare create de artişti autohtoni[15]. Direcţia de cercetare dominantă până în vremea celui de-al Doilea Război Mondial considera creaţiile figurative în stil animalier din regiune ca fiind scitice sau aparţinând unei subgrupe a artei scitice[16].

După cel de-al Doilea Război Mondial, mai ales prin studiile lui Dumitru Berciu şi Ivan Venedikov, a fost subliniată independenţa artei tracice considerate a se dezvolta separat de cea scitică şi suferind influenţe persane prin intermediul grecilor. După Dumitru Berciu, toreutica în stil animalier sever traco-getic s-a dezvoltat la începutul secolului IV a.Chr.[17]. Iniţial, Petre Alexandrescu a considerat această interpretare ca fiind o „lucrare tezistă, deoarece autorul ei, deşi nu realizează o analiză stilistică riguroasă, afirmă în mod repetat apartenenţa monumentelor cercetate la această artă”[18]. Mai târziu, a preluat-o și el, cercetând arta tracică pe baza conceptului de „atelier”, împrumutat din istoria artei[19]. Atât Petre Alexandrescu, cât şi alţi autori considerau că toreutica tracică ar fi un fenomen al secolului al IV-lea a.Chr.[20]. O prezenţă mai timpurie a artei tracice – în

[14] Herodot, IV, 93–97; Thukydides, II, 96, 1, 3–4; Fol, Spiridonov 1983, p. 58–61; Spiridonov 1983, p. 100, 104, hărţile 20, 28.

[15] Filow 1917, p. 54–73.

[16] Schmidt 1927; Nestor 1932, p. 141–151; Jacobstahl 1944, p. 36.

[17] Berciu 1969, p. 261–264; Venedikov, Gerassimov 1973.

[18] Alexandrescu 1974.

[19] Alexandrescu 1983.

[20] Frey 1984, p. 261; Sîrbu 2012.

sec. V a.Chr. – a fost evidențiată doar prin mormintele fastuoase de la Duvanlij, alte descoperiri contemporante fiind rareori tratate în cercetările recente[21]. Această direcţie de cercetare studiază contextual temele artistice şi încearcă, astfel, să descopere ideologia tracică[22]. Ultimele contribuţii importante se datorează lui I. Marazov şi B. Kull, care încearcă să lămurească motivele artistice tracice şi ideologia regală[23].

Descoperirile de matriţe şi poansoane, ca şi cercetările arheometrice, deschid drumuri noi în cercetarea aspectelor tehnologice ale artei tracice[24].

Deoarece nu toate obiectele de artă figurativă sunt produse pe teritoriul Peninsulei Balcanice, alegerea pieselor indigene s-a realizat pe baza unor criterii:

a. Obiectele de artă figurativă şi simbolurile de putere din sec. V a.Chr. trebuie să fi fost găsite în zona cercetată (nord-estul Traciei, până la Nistru) din afara coloniilor greceşti; excepţie fac acele piese al căror centru de răspândire se situează în hinterland şi care apar doar individual în contexte coloniale greceşti (fig. 2). Doar statuile de piatră din secolele VI–V a.Chr. au fost cercetate până la Bug (fig. 3/5–7, 8).

b. Toate obiectele de artă şi simbolurile de putere tratate aici trebuie să fi fost produse din metal şi piatră, cele din materiale organice nefiind păstrate.

c. Ele trebuie să fi fost produse îndeosebi pentru populaţia indigenă, denumită convenţional traci sau sciţi, care trăiau la Dunărea de Jos, şi nu pentru străini (greci, perşi etc.). Identitatea comanditarilor sau a proprietarilor lor este însă doar rareori atestată prin inscripţiile de pe aceste obiecte.

d. Au fost excluse importurile greceşti şi ahemenide, lucru dificil de realizat pentru importurile din bronz sau metale preţioase, identificate doar pe baza criteriilor tipologice şi stilistice ca provenind din zona mediteraneeană.

Din „provinciile artistice” mediteraneene şi din lumea stilului animalier scitic veneau permanent impulsuri noi în repertoriul imagistic tracic, de aceea modelele statice (mai exact, îndepărtarea de modelul grec sau atelierele tracice) nu sunt potrivite pentru această analiză. Dezvoltarea artei tracice este cercetată aici prin derivarea stilistică din motive figurative mai vechi selectate cu o anume semnificație. De asemenea, aici arta tracică este cercetată prin metode cantitative și statistice. Descifrarea semnificației figurative a motivelor din secolul V a.Chr. se bazează pe simbolistica lor contextuală din arta tracică „clasică”, pe semnificaţia acestora în cultura macedoneană şi scitică şi pe izvoarele scrise greceşti.

---

[21] Domaradski 1988; Bouzek 2006, p. 322–334.

[22] Marazov 1978; Schneider, Zazoff 1994.

[23] Kull 1997; Marazov 2000; Marazov 2003; Marazov 2007.

[24] Kull, Stîngă 1997; Torbov, Antonov 2002; Minčev 2004; Atanasov 2005; Iliev *et alii* 2007; Minčev 2007b; Kuleff, Tonkova, Stoyanov 2009; Bonev *et alii* 2013.

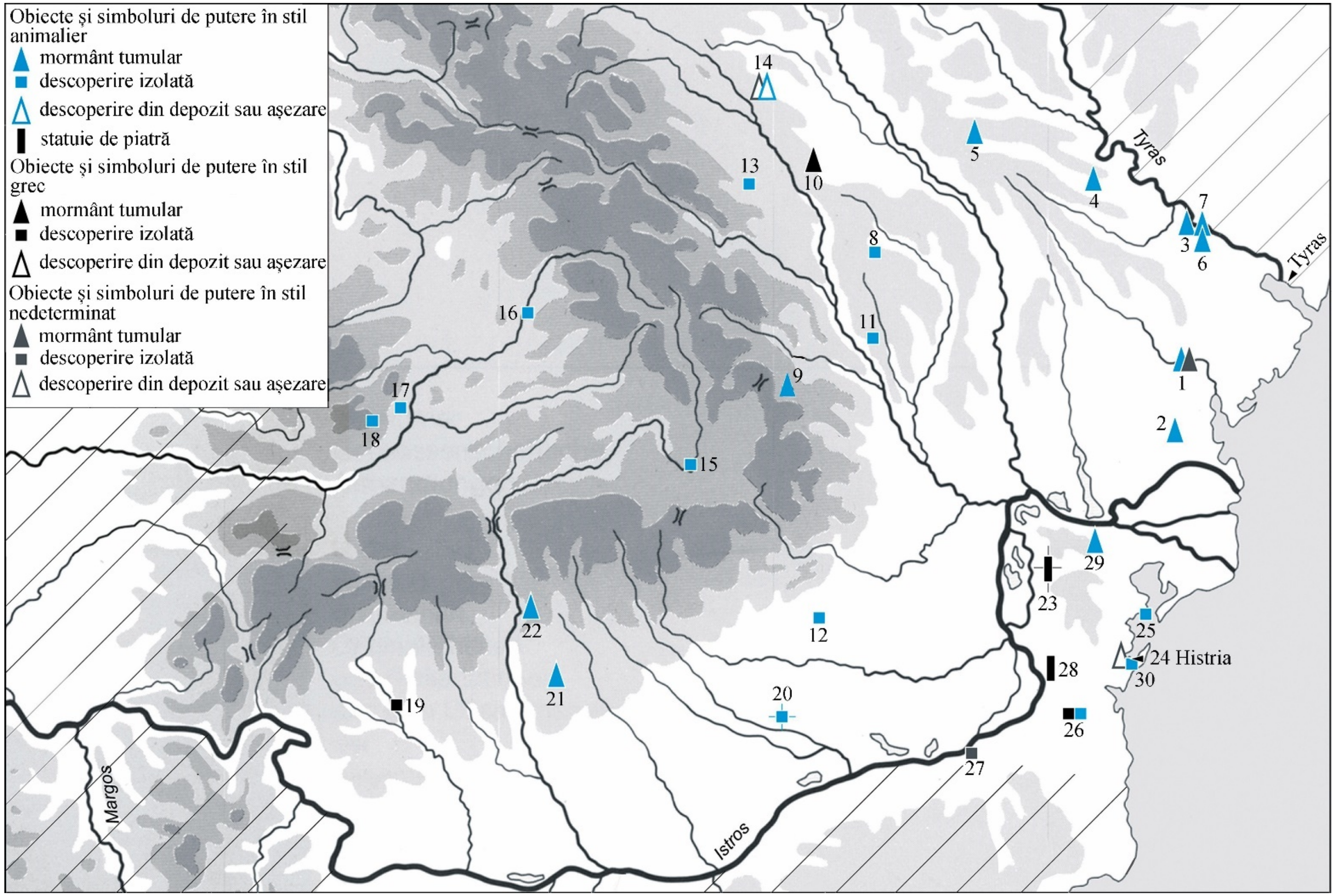

Fig. 2. Obiecte de artă locală din sec. V a.Chr. în zona cercetată, provenind din tumuli bogat înzestrați, depozite şi descoperiri izolate.

Lista 1. Obiectele de artă figurativă locală şi simbolurile de putere din sec. V a.Chr. în spaţiul cercetat (fig. 2)

1. Arciz, regiunea Odessa, Ucraina: a. tumul, mormântul 1, cu arme, sec. V a.Chr. Două plăcuţe din aur – cap de pasăre de pradă; podoabă de curea de formă tronconică din aur – cap de pasăre de pradă[25]; b. tumulul 13, mormânt dublu cu două seturi de piese de harnaşament, sfârşitul secolului V a.Chr. Podoabă de fruntar – cap de grifon (fig. 10/10–14)[26];

2. Červonyj Jar, regiunea Odessa, Ucraina, tumulul 1, mormânt jefuit, cu arme şi un cal, mijlocul secolului V a.Chr. – două aplice în formă de rozetă şi patru aplice de fălcele decorative în formă de gheare, prelungite prin segmente (fig. 5/4; 10/9)[27];

3. Čobruč, raion Căuşeni, Rep. Moldova, tumulul 1, mormânt jefuit, cu arme, 475–450 a.Chr. O plăcuţă din aur rectangulară – cap de cerb lopătar (fig. 10/5)[28];

4. Mereni, raion Criuleni, Rep. Moldova, tumulul 1, mormântul 7, de femeie, 500–450 a.Chr. Două plăcuţe din aur – pisici sălbatice la pândă (fig. 7/2)[29];

5. Pîrjolteni, raion Ungheni, Rep. Moldova, mormânt cu set de piese de harnaşament, sec. V a.Chr. Decor tăiat în os – cap de urs reprezentat frontal[30];

6. Răscăieţii Noi, raion Ştefan Vodă, Rep. Moldova, tumulul 2, mormântul 7. O plăcuţă decorativă de curea, din bronz, găsită lângă bazinul scheletului – pisică sălbatică la pândă[31];

7. Răscăieţi, raion Ştefan Vodă, Rep. Moldova, descoperire întâmplătoare pe vârful tumulului. Un vârf de tijă, din bronz, cu plăcuţa terminală asemănătoare unui cap de pasăre de pradă, decorată cu şapte capete de pasăre şi cu ochiul ca o rozetă (fig. 6/1)[32];

8. Armăşoaia, jud. Vaslui, România, descoperire întâmplătoare. Plăcuţă cruciformă de *gorythos* – pisică sălbatică încovrigată, cap de pasăre de pradă, cap de urs[33];

9. Bârseşti, jud. Vrancea, România, tumulul 1. Plăcuţă cruciformă de *gorythos* – cerb îngenunchiat privind în spate, pisică sălbatică încovrigată şi cap de pasăre de pradă (fig. 5/2)[34]; din acelaşi mormânt provine un pumnal *akinakes* de tip *Bârseşti* datat pe la 500 a.Chr.[35];

10. Cucuteni, jud. Iaşi, România, tumulul 3, mormântul 4, 550–400 a.Chr. Patru pandantive din argint aurit – pupe de insecte, provenind probabil de la cercei aparţinând tipului 27, varianta 6 după Petrenko (fig. 10/7)[36];

11. Găiceana, jud. Bacău, România, descoperire întâmplătoare. *Akinakes* de fier – capetele mânerului în formă de capete de păsări de pradă (fig. 3/9)[37];

---

[25] Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997, p. 50, fig. 4/20, 23–24.

[26] Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997, p. 53, fig. 3/1.

[27] Gudkova 1978, p. 189, fig. 5/3–4; Meljukova 1979, p. 145–146, fig. 40; Černenko 2006, p. 41, nr. 138.

[28] Agul'nikov, Subbotin 1997; Teleaga 2008, p. 15, cat. 50.

[29] Dergačev, Postică, Sava 1988, p. 12–16, fig. 13–23.

[30] Lapušnjan 1979, p. 18–20, fig. 3/13.

[31] Leviţchi 1998, p. 31, fig. 3/13.

[32] Nudel'man, Rikman 1956, p. 129, fig. 2.

[33] Niţu 1953, p. 3–6, fig. 1.

[34] Dumitrescu 1974, p. 457, fig. 471/2.

[35] Vulpe 1990, p. 53–54, nr. 65, pl. 13.

[36] Petrenko 1978, p. 36, pl. 23/16–29; 24, 1–14; Dinu, Măghescu, Boghian 1984; Dinu 1995.

[37] Buzdugan 1976, p. 245, fig. 5/1, 10/48; Vulpe 1990, p. 57–61, nr. 74, pl. 15.

12. Râmnicu Sărat, jud. Buzău, România, descoperire întâmplătoare din 1978. O aplică de harnaşament din bronz cu ureche longitudinală – aripă cu palmetă decorativă (fig. 3/10)[38];

13. Petricani, jud. Neamţ, România, descoperire întâmplătoare. *Akinakes* de fier, capătul mânerului – cap de pasăre de pradă[39];

14. Stânceşti, jud. Botoşani, România, Cetatea 2, depozit din locuinţa 2. Set de piese de harnaşament constând dintr-un *prometopidion* (fiinţă compozită: peşte cu cap de mistreţ) din electron (Au: 59,30%, Ag: 40,00%, Cu: 0,70%, Bi: 0,01%), două fălcele (aripi) – tot din electron (Au: 64,49 respectiv 69,49%, Ag: 30,00 respectiv 35,00%, Cu: 0,51%, Bi: 0,01%), două „coarne de bronz" şi o zăbală bimetalică (muştiuc din fier şi două psalii de bronz cu capete în formă de cap de pasăre) (fig. 9; 12)[40];

15. Dobolii de Jos, jud. Covasna, România, descoperire întâmplătoare. *Akinakes* de fier – două pisici sălbatice la pândă pe garda mânerului, capetele mânerului în formă de gheare; motivul capului păsării de pradă pe vârful cozii pisicii, pe umărul acesteia şi pe capetele mânerului; cca 500 a.Chr. sau prima jumătate a secolului V a.Chr. (fig. 7/3)[41];

16. Gorneşti, jud. Mureş, România, descoperire întâmplătoare. O zornăitoare de bronz – căprioară culcată; sec. V a.Chr. (fig. 6/2)[42];

17. Teiuş, jud. Alba, România, descoperire întâmplătoare din zona unei necropole. Plăcuţă cruciformă de *gorythos* – pisică sălbatică încovrigată şi la pândă; pisica săbatică care sfâşie un animal mic; sec. V a.Chr (?) (fig. 5/1)[43];

18. Ţelna, jud. Alba, România, descoperire întâmplătoare. Plăcuţă cruciformă de *gorythos*, cu imagini degenerate – pisică sălbatică încovrigată şi pândind (?), capetele crucii în formă de pasăre de pradă (?); cca 400 a.Chr.[44];

19. Brădeşti, jud. Dolj, România, descoperire întâmplătoare. Set de piese de harnaşament, aflat în Muzeul Olteniei din Craiova, nr. inv. 6115. Nouă plăcuțe de curea: patru în formă de palmetă, cu ureche longitudinală, din prima jumătate a secolului V a.Chr. (4,7–4,8 × 4,0–4,2 cm) (fig. 11/1–4), trei în formă de albină, cu ureche transversală (2,7–3,0 × 2,0–2,1 cm) (fig. 10/6; 11/5–7) şi două triplu semisferice (fig. 11/8–9)[45];

20. Bucureşti, România, descoperire întâmplătoare. Patru zornăitoare de bronz – căprioară culcată; sec. V a.Chr.[46];

21. Cepari, jud. Argeş, România, tumulul 5, mormânt cu arme şi piese de harnaşament. *Akinakes* din fier – capetele mânerului în formă de capete de pasăre de pradă (fig. 3/4)[47];

---

[38] Obrăzarul se găseşte în Muzeul Județean Buzău (nr. inv. 36672) şi este ilustrat mulțumită desenului în creion realizat de către Dorin Sîrbu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti). El a fost publicat în mod eronat ca provenind de la Glodeanu Sărat, jud. Buzău (Măndescu 2010, pl. 133/E).

[39] Buzdugan 1975; Vulpe 1990, p. 57–61, nr. 76, pl. 15.

[40] Florescu A., Florescu M. 2005, p. 70–78, fig. 11–12, 109–116.

[41] Géza 1886; Fettich 1928; Vulpe 1990, p. 62–64, nr. 78, pl. 16.

[42] Hampel 1895, p. 2–5, fig. 3; Bakay 1971, p. 26–27, fig. 3/5, pl. 9.

[43] Vasiliev 1980, p. 77–78, 150, pl. 21/1.

[44] Vasiliev 1980, p. 77–78, 151, pl. 21/3.

[45] Nestor 1932, p. 149–151, pl. 18/4–6.

[46] Hampel 1895, p. 5–7, fig. 5–7; Pârvan 1926, p. 21–24, fig. 10–13, pl. 3.

[47] Popescu,Vulpe 1982, p. 88–89, fig. 11/a; Vulpe 1990, p. 57–61, nr. 75, pl. 15, 53.

22. Tigveni, jud. Argeş, România, tumulul 15, mormântul 1. Mormânt de bărbat, de femeie şi de cal – cu arme, podoabe, set de piese de harnaşament şi ceramică. Zăbală constând din muştiuc de fier şi psalii de bronz, terminate în formă de cap de pasăre de pradă[48];

23. Dobrogea, România, descoperire întâmplătoare. O statuie de piatră cu centură şi trei adâncituri pe burtă; a doua jumătate a secolului V a.Chr.[49];

24. Histria, jud. Constanţa, România, groapa α, cca 500 a.Chr. Două distribuitoare de curea din bazalt, în formă de colţi de mistreţ, aparţinând unui set de piese de harnaşament (fig. 5/3)[50];

25. Cap Dolojman, com. Jurilovca, jud. Tulcea, România, descoperire întâmplătoare. O plăcuţă de bronz (cap de elan) (fig. 6/3)[51];

26. Medgidia, jud. Constanţa, România, descoperire întâmplătoare. *Akinakes* în teacă, de bronz, care se fixa pe o statuie (?). Plăcuța mânerului – pasăre de pradă cu şarpe în cioc; apărătoarea de mâner în formă de inimă – ţap de stâncă îngenunchiat privind în spate; plăcuţă de prindere la curea în formă de peşte – cap de animal de pradă reprezentat frontal, ochi cu două linii spiralate, două înotătoare (sau urechi) şi un cap de pasăre de pradă în interiorul unui cap de pasăre de pradă. Dumitru Berciu sublinia asemănările stilistice cu placa decorativă de la Gărčinovo, pe care el o data mai timpuriu decât *akinakes*-ul de la Medgidia: vezi mai ales liniile oblice în relief ale marginilor animalelor şi imaginilor. De aceea, dar şi datorită păsării de pradă cu şarpe în cioc (vezi excursul), este probabilă o datare la mijlocul secolului V a.Chr. (fig. 3/8; 5/9; 7/1; 10/1)[52];

27. Dealul Pârjoaia, com. Canlia, jud. Constanţa, România, decoperire dintr-o aşezare (?). O patriţă – cap de grifon cu cioc rulat (fig. 6/5)[53];

28. Stupina, jud. Constanţa, România, descoperire întâmplătoare. Statuie de piatră cu *akinakes* în zona pântecului; a doua jumătate a secolului V a.Chr. (fig. 3/5)[54];

29. Teliţa, Celic-Dere, jud. Tulcea, România, tumulul 11, mormântul principal, 450–425 a.Chr. pe baza unor amfore nepublicate. *Akinakes* din sec. VI a.Chr. de tip *Ferigile-Lăceni* după Vulpe[55], o piatră de ascuţit şi capul unui sceptru de bronz în formă de cap de pasăre de pradă (fig. 3/2)[56];

30. Vadu, jud. Constanţa, România, descoperire întâmplătoare. O pecete din aur cu inscripţiile Σκυλεω şi Κελεόε ’Αργόταν πὰρ εἶναι, 475–450 a.Chr. Figură feminină tronând: picioarele în conduri fără toc, rezemate pe un scăunaş, pe cap cu un fel de diademă, coafură cu coadă de cal, poartă o rochie lungă şi ţine o oglindă într-o mână şi o floare de crin în cealaltă (fig. 3/1)[57].

[48] Popescu, Vulpe 1982, p. 95, fig. 18/f; Werner 1988, p. 38–39, nr. 128, pl. 19, 78.

[49] Alexandrescu 1958, p. 291–292, fig. 3–4; Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 16, nr. cat. 3, pl. 2.

[50] Alexandrescu 2008, p. 120, fig. 1–2.

[51] Simion 1992, p. 101, fig. 2/b.

[52] Berciu 1958; Berciu 1959; Vulpe 1990, p. 64–67, nr. 79, pl. 16.

[53] Culică 1967; Treister 2001, p. 79, fig. 39/2.

[54] Alexandrescu 1958, p. 291, fig. 1–2; Vulpe 1990, p. 69–71, nr. 97, pl. 18; Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 16, nr. cat. 2, pl. 2.

[55] Vulpe 1990, p. 30–34, nr. 12–18, pl. 2, 4, 37.

[56] Simion 1992, p. 100–104, fig. 5.

[57] Apostolidou 1936; Canarache 1950, p. 216–217; Vinogradov 1980; Vinogradov, Kryžickij 1995, p. 103–104, fig. 99; Dubois 1996, p. 11–15; Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39; Tochtas'ev 1999, p. 169–173; Teleaga 2014, p. 295–301.

Cartarea obiectelor de artă figurativă produse local şi a simbolurilor de putere din sec. V a.Chr. din zona cercetată arată prezenţa lor sporită în Dobrogea de nord şi în regiunea de stepă basarabeană (unde se află cam jumătate din locurile de descoperire) şi răspândirea lor în zona de dealuri a Moldovei, respectiv în dealurile subcarpatice (fig. 2).

Obiectele de artă figurativă şi simbolurile de putere caracteristice zonei cercetate de la nord de Dunăre sunt pandantivele, zornăitoarele, plăcuțele de *gorythos* şi alte plăcuţe decorative. În întreg spaţiul cercetat (inclusiv Dobrogea de nord), au fost găsite seturi de harnaşament figurative, *akinakai*, statui de piatră, un sceptru, un vârf de tijă, o patriţă, o pecete şi o cataramă de curea.

Lipsa unei zone de concentrare a motivelor figurative în spaţiul cercetat poate fi interpretată printr-o centralizare încă difuză a puterilor locale în sec. V a.Chr.

4. MOTIVE FIGURATIVE ŞI ÎNSEMNE DE PUTERE

Deoarece documentaţia arheologică a secolului V a.Chr. se reduce aproape exclusiv la descoperiri funerare, depozite şi descoperiri izolate, obiectele locale cu reprezentări de artă figurativă provin din contexte funerare sau depozite şi mai rar din aşezări. Repertoriul lor funcțional este foarte redus: statui de piatră, un sceptru de bronz şi *akinakai*, aplice decorând *gorythoi* sau vase de lemn, pandantive, o pecete, piese de harnaşament (*prometopidia* sau fruntare, plăcuțe pentru curele sau distribuitoare de curele, ca şi psalii), zornăitoare, un vârf de tijă şi o patriţă.

Obiectele de artă produse în zona studiată sunt decorate cu motive geometrice, vegetale, zoo- şi antropomorfe, mai rar cu reprezentări scenice (vultur cu şarpe în gheare).

În ceea ce priveşte obiectele de artă figurativă în general, pot fi definite două stiluri artistice diferite care coexistă în sec. V a.Chr. în Tracia: stilul animalier scitic şi stilul grec cu variantele sale.

Datorită prezenţei puterii ahemenide în Tracia în jurul anului 500 a.Chr., sunt cercetate mereu influenţele artei aulice şi ale stilului provincial microasiatic-persan.

Stilul animalier scitic a fost definit la începutul secolului XX: anumite animale sau părţi de animale stilizate, individuale sau combinate între ele prin junctură zoomorfă ca fiinţe amestecate. Fiinţa reprezentată avea o putere supranaturală pentru purtătorii simbolurilor şi, prin aceasta, rezultau tipuri de imagini care se transmiteau peste generaţii. În evoluţia ulterioară a stilului animalier, se dezvoltă motive decorative din fiinţe clar recognoscibile[58].

Obiectele decorate în stil animalier, armele de atac şi harnaşamentul se întâlnesc – de obicei asociate – într-o zonă care se întinde de-a lungul stepei eurasiatice, de la Dunărea inferioară până în Siberia şi în Mongolia. În arheologia modernă, această triadă a fost considerată drept un indicator etnic al grupelor

[58] Borovka 1928, p. 30–31; Schefold 1938, p. 64–71.

culturale atribuite populaţiilor scitice descrise de Herodot[59]. Astfel, au fost proiectate fenomene medievale, precum călăreţii nomazi – ca mongolii – în epoca fierului. Deşi unele motive scitice în stil animalier (pisica sălbatică la pândă sau încovrigată) corespund acestui model de gândire, alte motive sunt răspândite doar regional: cămila[60], sceptrul de bronz în formă de cap de pasăre de pradă, ca şi statuile de piatră, relevante etnic ca semne de putere[61].

Independent de problema originii stilului animalier, stepele nord-pontice pot fi considerate în sec. V a.Chr. drept o provincie genuină a acestui stil ale cărui motive redate în metal se bazează pe copierea simbolurilor mai vechi, realizate din lemn sau os.

Matriţele sau tiparele şi formele de turnare găsite la Olbia şi Berezan arată că obiectele decorate în stil animalier de la sfârşitul secolului VI a.Chr. au fost produse, alături de obiectele stilului est-grecesc, în atelierele greceşti de la Bugul Inferior. Din aceste ateliere provin oglinzi cu mâner, aplice de *gorythos* şi piese decorative din os, realizate în stil animalier, care au fost depuse în tumulii nord-pontici[62]. Statuile de piatră, ca indicatori ai unei eventuale prezențe scitice, lipsesc în teritoriul olbian în sec. V a.Chr., fiind descoperite doar la nord de *chora*, de-a lungul râurilor Bug şi Ingul (fig. 8).

La Dunărea de Jos, inclusiv în Dobrogea, s-au descoperit atât obiecte în stil animalier, cât şi o patriţă, indicând un stil animalier local (lista 1, nr. 27; fig. 6/5). Statuile de piatră şi un sceptru de bronz provenind din această regiune indică existenţa tumulilor războinicilor sciţi, confirmaţi de inelul de la Vadu (lista 1, nr. 30; fig. 3/1).

Spre deosebire de stilul animalier scitic, reprezentările stilului grec (animale, oameni şi fiinţe divine) sunt redate fie separat, fie clar recognoscibile ca subiecte individuale. Artiştii secolului V a.Chr. încercau să înlăture convenţiile arhaice, redarea figurilor fiind apropiată de natură. Coloniile milesiene de la Olbia şi Histria erau în epoca arhaică – şi au rămas şi mai târziu – influenţate de arta est-grecească bazată pe propria tradiţie în stil animalier. De aceea puteau coexista aceleaşi motive animaliere în stilul scitic sau în stilul animalier influenţat de grecii din Tracia. Aceste „motive eterogene" nu pot fi interpretate etnic sau politic; ele pot fi atribuite unei tradiţii artistice prin redarea lor iconografică specifică.

Nu doar stilurile definite mai sus sunt concepte ale cercetării moderne, ci şi împărţirea obişnuită a lumii animale pe baza taxonomiei moderne nu corespunde sistemelor de clasificare zoologice din preistorie. Aceste sisteme şi convenţiile iconografice legate de ele permit descifrarea motivelor ilustrate prin taxonomia modernă (până la familia animală, dar nu totdeauna până la specie). Mai mult, unele simboluri sunt redate conceptualizat şi nu au corespondenţă în lumea animală reală.

[59] Yablonsky 2000.
[60] Korol'kova 1999.
[61] Kovalëv 1998, p. 260–261, fig. 6–7.
[62] Kapošina 1950; Kapošina 1956; Denisova 1994; Ostroverchov 1994.

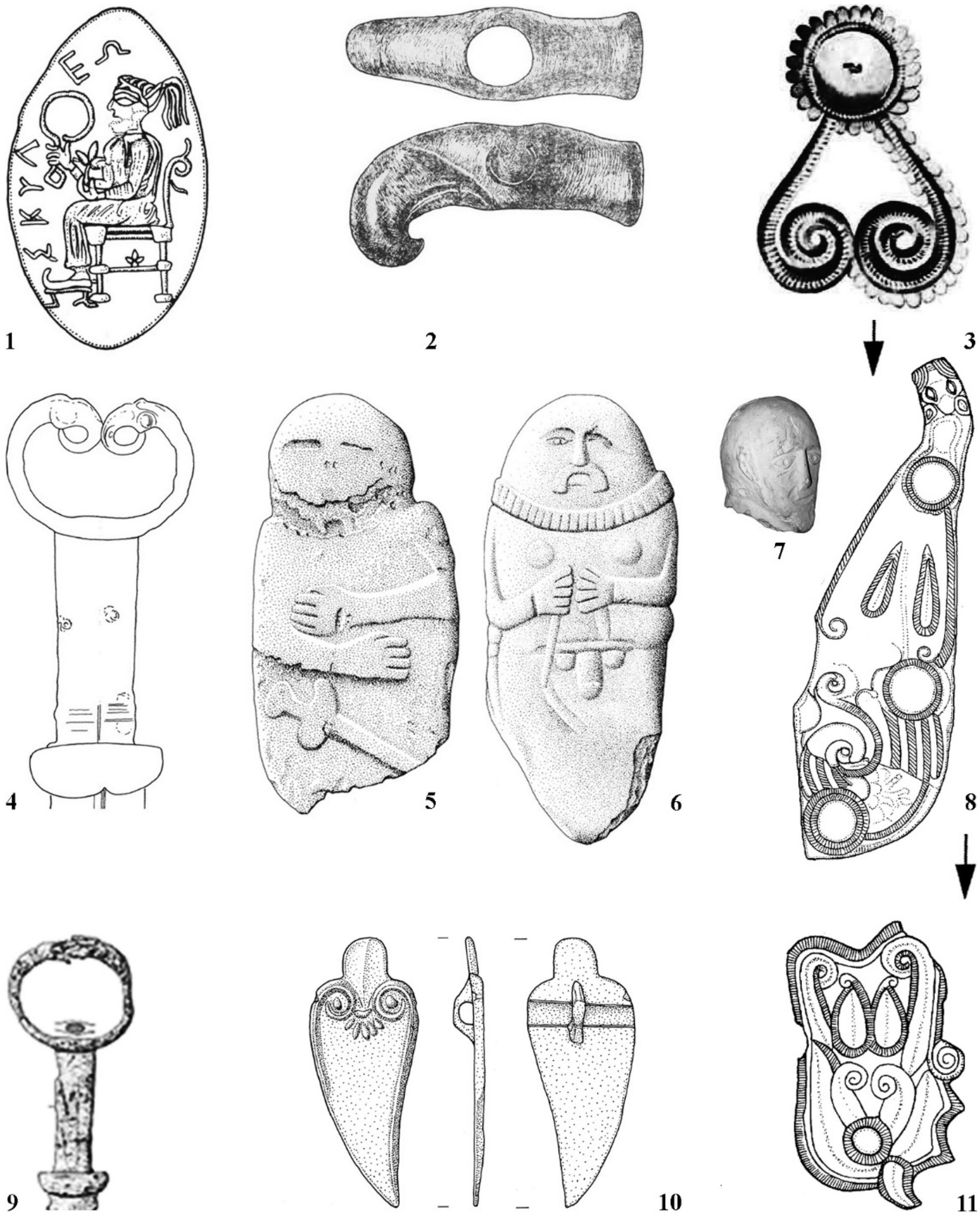

Fig. 3. 1. Vadu (după Vinogradov 1997, pl. 39/1); 2. Teliţa (după Simion 1992, fig. 5); 3. Witaszkowo/Vettersfelde (după Furtwängler 1883, pl. 1/1); 4. Cepari (după Vulpe 1990, pl. 15, nr. 75); 5. Stupina (după Vulpe 1990, pl. 18, nr. 97); 6. Sibioara (după Vulpe 1990, pl. 18, nr. 96); 7. Ciulniţa (după Teleaga 2008, pl. 134/2); 8. Medgidia (după Berciu 1959, fig. 1/a.c, pl. 3); 9. Găiceana (după Vulpe 1990, pl. 15, nr. 74); 10. Râmnicu Sărat (după un desen în creion realizat de D. Sîrbu); 11. Sineva Mogila (după *Thraker* 2004, nr. cat. 239/c): 1. scara 2:1; 2–3, 8. scara 1:2; 4, 9-10 scara 1:3; 5–7. scara 1:15; 11. fără scară.

4.1. Motive şi însemne de putere scitice

4.1.1. Pasăre de pradă (cap)

Aplice decorând gorythoi – Armăşoaia (lista 1, nr. 8), Bârseşti (lista 1, nr. 9; fig. 5/2) şi Ţelna (lista 1, nr. 18); aplice decorative – Arciz (tumul, mormântul 1) (lista 1, nr. 1/a); capete, respectiv decorul de mâner de akinakai – Dobolii de Jos (lista 1, nr. 15; fig. 7/3), Găiceana (lista 1, nr. 11; fig. 3/9), Petricani (lista 1, nr. 13), Cepari (tumulul 5) (lista 1, nr. 21; fig. 3/4); motiv decorativ – Medgidia (lista 1, nr. 26; fig. 3/8); capete de psalii – Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/6–8) şi Tigveni (tumulul 15, mormântul 1) (lista 1, nr. 22); vârf de tijă – Răscăieţi (lista 1, nr. 7; fig. 6/1); sceptru de bronz – Teliţa, Celic-Dere (tumulul 11-A) (lista 1, nr. 29; fig. 3/2); cap de pasăre de pradă în junctură zoomorfă.

Sceptrele în formă de cap de pasăre de pradă erau simboluri de putere în mormintele scitice cu arme din sec. VI–V a.Chr. şi reprezintă o dezvoltare ulterioară a sceptrelor în formă de cap de cal din epoca timpurie a fierului. Cele din urmă apar în morminte, depozite şi descoperiri izolate din sec. IX–VIII a.Chr., din bazinul carpatic până în Caucaz. Asocierile din mormintele cu aceste sceptre permit interpretarea lor ca semne reprezentative ale statutului superior, cu funcţie parţial religioasă, al războinicilor şi/sau al călăreţilor[63].

În comparaţie cu topoarele de luptă de fier din aceeaşi perioadă, lungi de 12,9–24,2 cm, sceptrele de bronz în formă de cap de pasăre de pradă sunt mai mici (L. medie = 7,4 cm) şi mai uşoare, astfel încât ele ar fi fost nepotrivite ca arme. Aşa cum arată descoperirea din grupul de tumuli Romensk, sceptrul în formă de cap de vultur era fixat pe un mâner subţire, lung de cca 45 cm (vezi lista 2, nr. 3). Aceste sceptre provin din morminte cu arme şi exprimau probabil o putere militară şi religioasă deosebită[64]. Ele sunt descoperite, cu excepţia pandantivului de os asemănător lor de la Komarovo, în zona de stepă de pe Nipru mijlociu şi inferior. Descoperirile de la Dunărea de Jos pot dovedi legăturile dintre purtătorii lor şi cei din grupa scitică din bazinul Niprului.

Lista 2. Sceptre de bronz în formă de cap de pasăre de pradă (fig. 3/2; 4)

1. Komarovo, Osetia de nord, Federaţia Rusă, tumulul 3, mormânt de om şi de cal, începutul secolului VI a.Chr. Un pandantiv din os (L.= 3,8 cm), asemănător unui sceptru în formă de cap de pasăre de pradă, găsit lângă capul unui cal cu harnaşament[65];

2. Aksjutincy, regiunea Sumks, Ucraina, tumulul 15, sec. VI a.Chr. Un sceptru (L. = 8,5 cm) găsit împreună cu vârfuri de săgeţi şi ceramică[66];

[63] Metzner-Nebelsick 2002, p. 462–468, fig. 206–207, pl. 37/8.

[64] Meljukova 1964, p. 68, pl. 21, 24, 27–29.

[65] Abramova 1974, p. 202, fig. 2/2, 5.

[66] Meljukova 1964, p. 68, pl. 21/29; Il'inskaja 1965, p. 209, fig. 3/9; Il'inskaja 1968, p. 155, pl. 11/10–15.

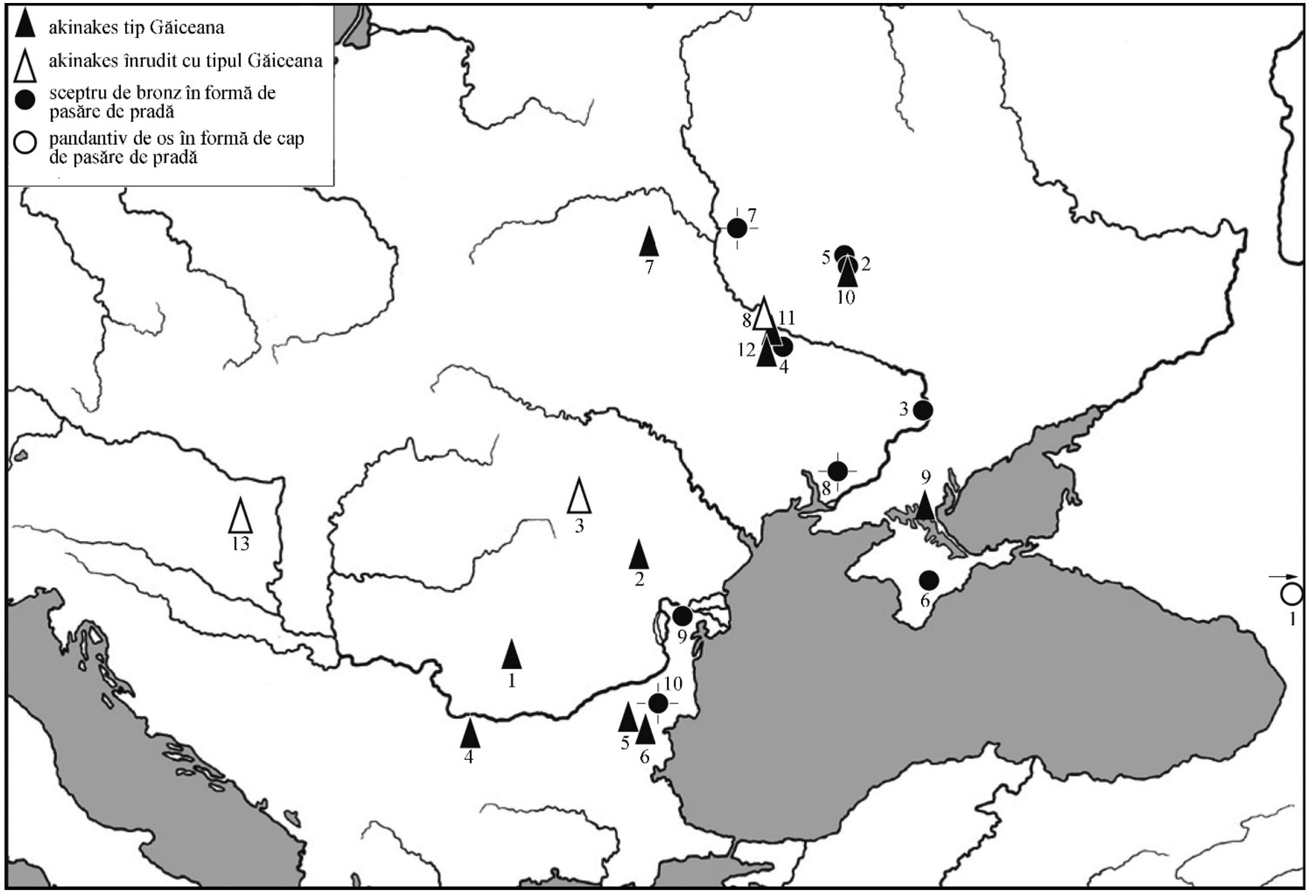

Fig. 4. Răspândirea sceptrelor de bronz în formă de cap de pasăre de pradă şi a *akinakai* de tip *Găiceana*, respectiv a pumnalelor înrudite cu acest tip.

3. Tumulii Romensk, regiunea Sumsk, Ucraina. Un sceptru (L. = 5,7 cm) cu un mâner de bronz lung de 45 cm[67];

4. Kičkas, regiunea Zaporož'e, Ucraina, tumul 25, sec. V a.Chr. Un sceptru (L. = 6,8 cm)[68];

5. Pastyrskoe, regiunea Čerkassk, Ucraina. Un sceptru (L. = 6,8 cm)[69];

6. lângă Simferopol, Crimeea, Ucraina, tumulul 2, mormântul 3, sec. V a.Chr. Mormântul central conţinea un schelet orientat spre est, întins pe spate, în a cărui mână dreaptă se găsea un sceptru (L. = 9 cm) şi două plăcuțe decorative de bronz (pisici sălbatice încovrigate), iar lângă mâna stângă zăcea o piatră de ascuţit, o lance şi o armă de tip *akinakes*; în zona genunchilor se găseau vârfuri de săgeţi[70];

7. bazinul de nord al Niprului, Ucraina, colecţia Kunderevič. Un sceptru (L. = 6,8 cm)[71];

8. Niprul inferior, Ucraina, colecţia Buračkov. Un sceptru (L. = 7,6 cm)[72];

9. Teliţa, Celic-Dere, jud. Tulcea, România, tumulul 11, sec. V a.Chr. Un sceptru (L. = 8 cm) (lista 1, nr. 29; fig. 3/2);

10. Bulgaria nord-estică. Un sceptru (L. = 7,7 cm)[73].

Pentru a înțelege semnificația prezenţei sceptrului la Dunărea de Jos, pot fi invocate două exemple din culturile cu izvoare scrise: 1. Pe un relief înfăţişând primirea unei delegaţii în Apadana din Persepolis, Marele rege este redat tronând cu o floare de lotus şi un sceptru-baston; în spatele lui se află prinţul moştenitor, majordomul şi purtătorul de arme. Armele regale constau dintr-un arc în teacă, o armă de tip *akinakes* şi o secure de luptă, a cărei lamă se termină în forma unui cap de pasăre[74]. Deoarece Marele Rege ţine în mână un sceptru-baston ca semn al demnităţii sale, securea cu cap de pasăre semnifică puterea sa militară. Puterea militară a Marelui Rege este întărită printr-o inscripţie funerară de la Nakhs-i Rustam („sunt un războinic încercat")[75]. 2. Sceptrul în formă de cap de pasăre al oamenilor stând pe tron de pe situlele, datând cam din aceeaşi vreme, din aria culturală hallstattiană estică nu era un simbol al statutului militar[76]. În aceste cazuri, funcţia contextuală a sceptrului sau a securii cu cap de pasăre poate fi înţeleasă pe baza reprezentărilor şi a izvoarelor scrise.

---

67 Bobrinskij 1901, p. 62–63, pl. 11/1; Meljukova 1964, p. 68, pl. 21/24; Il'inskaja 1965, p. 208, fig. 3/3.

68 Meljukova 1964, p. 68, pl. 21/27; Il'inskaja 1965, p. 208, fig. 3, 6.

69 Meljukova 1964, p. 68, pl. 21/28; Il'inskaja 1965, p. 208, fig. 3/7.

70 Otčet 1895, p. 17–18, 118, fig. 34, 294; Il'inskaja 1965, p. 209, fig. 3/8.

71 Il'inskaja 1965, p. 208, fig. 3/4.

72 Jačenko 1959, p. 43, pl. 3/3; Il'inskaja 1965, p. 208, fig. 3/5.

73 Torbatov 1998.

74 Securi de luptă asemănătoare s-au găsit la Persepolis (Schmidt 1957, p. 100, pl. 78/1, 79/1).

75 Walser 1980, p. 16, fig. 40–55.

76 Două scene de banchet de pe situlele de la Magdalenska Gora şi Vače, care se datează în prima jumătate a secolului VI a.Chr., înfăţişează bărbaţi pe tron ţinând în mână un toiag scurt cu capătul în formă de pasăre de apă, respectiv de cap dublu de pasăre de pradă. Ele erau simboluri de stăpânire sacrală a purtătorilor lor; un simbol de statut militar nu poate fi identificat în aceste scene (Lucke, Frey 1962, p. 44–45, nr. 21, 33, pl. 34–35, 47–51, 68, 73; Eibner 2009, p. 26–28, 34–35, pl. 7/39–40).

Revenind la cultura scitică aproape aniconică de la Dunărea de Jos şi punând problema funcţiei sceptrului cu cap de pasăre de pradă, se încearcă mai întâi găsirea soluţiei în asocierile de inventar cu astfel de obiecte din tumulul de la Teliţa şi din cei nord-pontici (vezi lista 1, nr. 29; lista 2, nr. 2–9). Aceste sceptre sunt descoperiri izolate sau provin din morminte cu arme – probabil de războinici. O explicaţie imagistică a sceptrului scitic se găseşte abia mai târziu pe plăcuţa de aur realizată sub influenţa greacă dintr-un tumul din sec. IV a.Chr. de la Akjutincy: pe ea este reprezentat un războinic aşezat, cu un corn de băut în mâna stângă şi un topor în mâna dreaptă, acesta din urmă fiind semnul demnităţii sale[77]. Securea reprezentată se aseamănă sceptrului în formă de cap de vultur din grupa tumulară Romensk (vezi lista 2, nr. 3). Se poate presupune că această imagine transpune funcţia mai timpurie a sceptrului în formă de cap de vultur.

Capul păsării de pradă era, datorită simbolisticii sale de putere, un motiv decorativ des reprezentat pe săbiile din sec. V a.Chr. în mediul cultural scitic din bazinul carpatic[78]. Inițial, capetele mânerului săbiei de la Dobolii de Jos aveau formă de gheare cu capete de pasăre de pradă. În sec. V a.Chr. exista o grupă de *akinakai* în zona Vraţei, în Bulgaria nord-estică, în Moldova şi pe Niprul mijlociu, ale căror terminații ale mânerului constau din capete de pasăre de pradă cu ciocuri lungi, îndoite (lista 3; fig. 3/4, 9; 4); *akinakai* de la Petricani, Kanev şi Veszprém au mânerul decorat cu un cap de pasăre de pradă. Conform unui rezultat mai vechi al cercetării armelor, există o legătură strânsă între decorarea acestora şi purtătorii lor. Prezenţa capului păsării de pradă ca decor pe *akinakai* subliniază, prin simbolistica lui de putere, legătura dintre războinicii înmormântaţi la Dunărea de Jos şi grupa scitică din bazinul Niprului, legătură observată deja în cazul sceptrelor în formă de cap de pasăre de pradă.

Lista 3. *Akinakai* cu capetele mânerului în formă de cap de pasăre de pradă[79] şi *akinakai* înrudiți, cu garda decorată cu cap de pasăre de pradă (nr. 8 şi 13 din această listă) (fig. 3/4, 9; 4)

1. Cepari (lista 1, nr. 21; fig. 3/4);
2. Găiceana (lista 1, nr. 11; fig. 3/9);
3. Petricani (lista 1, nr. 13);
4. Devene, oblast Vraţa, Bulgaria, descoperire funerară. *Akinakes* din fier, capetele mânerului în formă de capete de pasăre de pradă[80].
5. Pravency, oblast Šumen, Bulgaria, tumulul 1, mormânt cu arme. *Akinakes* din fier, capetele mânerului în formă de capete de pasăre de pradă (?)[81].
6. Ravna, oblast Varna, Bulgaria, mormântul 37, cu arme. *Akinakes* din fier, capetele mânerului în formă de capete de pasăre de pradă[82].

[77] Il'inskaja 1968, p. 155–157, 192, pl. 22/6.
[78] Kemenczei 1991, p. 73–75, nr. 279, 281–282, pl. 62–63.
[79] Tip *Găiceana*, după Vulpe 1990, p. 57–61, nr. 74–76, pl. 15, 39/A.
[80] Nikolov 1965, p. 171, fig. 11.
[81] Atanasov 1988, p. 21–22, pl. 3/3.
[82] Mirčev 1962, p. 118, pl. 30/1.

7. Gamarnja, raion Kanev, regiunea Čerkassk, Ucraina. *Akinakes* tip *Găiceana*[83];

8. Kanev, reg. Čerkassk, Ucraina. *Akinakes* din fier, garda cu capete de pasăre de pradă[84].

9. Nikolaevka, reg. Cherson, Ucraina. *Akinakes* tip *Găiceana*[85];

10. Romny, reg. Sumsk, Ucraina. *Akinakes* tip *Găiceana*[86];

11. Starosel'e (bei Smela), reg. Čerkassk, Ucraina. *Akinakes* tip *Găiceana*[87];

12. Žurovka, reg. Čerkassk, Ucraina. *Akinakes* tip *Găiceana*[88];

13. Veszprém, com. Veszprém, Ungaria. *Akinakes* din fier, butonul mânerului şi garda cu capete de pasăre de pradă[89].

Zăbala bimetalică din depozitul de la Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/6–8), constând dintr-un muştiuc de fier şi din psalii de bronz cu capete de pasăre de pradă, este similară celei din mormântul de cal din care s-a păstrat doar harnaşamentul (tumulul 24/1876) de la Nymphaion[90] și se aseamănă cu zăbala din tumulul 15, mormântul 1 de la Tigveni[91].

Plăcuța terminală a vârfului de tijă de la Răscăieţi are forma apropiată de capul păsării de pradă cu o rozetă în loc de ochi; ea este decorată cu şapte capete de păsări de apă întoarse în spate, ale căror corpuri sunt redate mai scurte şi într-o manieră schematică (fig. 6/1). Vârful de tijă de la Răscăieţi aparţine tipului I după Perevodčikova şi se aseamănă pieselor din tumulul 2 de la Ulski Aul (Kuban) şi celor din tumulul 1 de la Zaštita (reg. Kirovograd, Ucraina), însă plăcuţa de la Răscăieţi constituie o dezvoltare stilistică ulterioară a celor două: ochiul păsării de pradă devine o rozetă, capetele păsării de pradă devin păsări de apă privind înapoi, cu corpurile redate schematic[92].

Braţele crucii aplicelor de *gorythos* de la Armăşoaia, Bârseşti şi Ţelna sunt în formă de capete de pasăre de pradă, ca majoritatea acestor aplice decorative (de exemplu, fig. 5/2).

Plăcuțele de aur în formă de pasăre de pradă, precum cea de la Arciz (lista 1, nr. 1/a), se foloseau în sec. V a.Chr. ca decor pentru vase de lemn, acum distruse[93]. Ele se apropie, din punct de vedere stilistic, de o plăcuţă în formă de pasăre de pradă cu decor tăiat în os, care provine dintr-un context de pe la 500 a.Chr.[94].

[83] Meljukova 1964, p. 55, pl. 20/13.
[84] Meljukova 1964, p. 53, pl. 18/5.
[85] Evdokimov, Murzin 1984, p. 76, fig. 2/38.
[86] Evdokimov, Murzin 1984, p. 78, pl. 4/3.
[87] Ginters 1928, p. 41, pl. 19/e.
[88] Meljukova 1964, p. 54, pl. 20/12.
[89] Kemenczei 1991, p. 73, 279, pl. 62.
[90] Silant'eva 1959, p. 71, 104–105, fig. 37/3.
[91] Werner 1988, p. 38–39, nr. 128, pl. 19, 78: tip V A3.
[92] Bakay 1971, p. 51, 90; Perevodčikova 1980, p. 26, 34, 42, fig. 1/6–8.
[93] Rjabova 1984, p. 36–38, fig. 2.
[94] Kapošina 1950, p. 42–47, fig. 5–7.

O formă de turnare din piatră de la Olbia indică producerea acestui motiv în colonia nord-pontică[95].

Capul păsării de pradă este una dintre cele mai des reprezentate părţi de animal în junctura zoomorfă a stilului animalier de la Dunărea de Jos: cerbul lopătar de pe plăcuța decorativă de la Čobruč şi pisica sălbatică la pândă de pe plăcuțele de gardă ale armei de tip *akinakes* de la Dobolii de Jos conţin acest motiv (lista 1, nr. 3 şi 15; fig. 7/3; 10/5). Motivul este atestat, alături de alte părţi de animale, pe plăcuța de prindere la curea în formă de peşte a *akinakes*-ului decorativ de la Medgidia (lista 1, nr. 26; fig. 3/8). Doar în cazul *prometopidion*-ului de la Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/5) lipseşte capul păsării de pradă în junctură zoomorfă. Un ochi cu două spirale, două înotătoare sau urechi şi un cap de pasăre de pradă într-un cap de pasăre de pradă decorau plăcuța de prindere la curea de la Medgidia, alături de capul de animal de pradă din extremitatea acesteia (fig. 3/8). Motivul ochiului cu două linii spiralate se regăseşte în reprezentarea mai timpurie a ochiului „peştelui de aur" de la Witaszkowo, din regiunea Lubuskie (fost Vettersfelde) (fig. 3/3)[96]. O aplică de harnaşament de la Sineva Mogila indică transformarea acestui motiv rar în toreutica tracică clasică: un ochi asemănător cu două benzi spiralice simetrice, două înotătoare sau urechi şi două gheare (fig. 3/11)[97]. Capul păsării de pradă în junctură zoomorfă transmite simbolistica sa de putere celorlalte animale reprezentate care sunt încărcate cu propria lor semnificație. Prin aceasta coexistă mai multe motive decorative şi se constituie mesajul în limbajul figurativ scitic.

Sceptrele de bronz în formă de cap de pasăre de pradă şi *akinakai* decoraţi cu cap de pasăre de pradă sunt răspândiţi din zona de stepă a Niprului mijlociu şi inferior până în bazinul carpatic (fig. 4). Din această regiune provin seturi de piese de harnaşament, zornăitoare şi aplice decorate cu capul păsării de pradă, care transmiteau, prin junctura zoomorfă, simbolistica încărcată de putere asupra altor animale reprezentate. Astfel apărea un limbaj figurativ nord-pontic care reflecta identitatea de sine scitică, politică şi religioasă. Probabil că această conştiinţă politică şi figurativă a apărut în cursul expediţiei pontice a lui Darius din anul 513–512 a.Chr. şi a continuat să se dezvolte în sec. V a.Chr., ca o formă de rezistenţă contra regilor traci şi oraşelor-stat greceşti. Această identitate scitică s-a putut păstra printr-o delimitare faţă de străini.

Pe trei pocale (descoperite unul la Agighiol, celălalt la Rogozen și unul aflat într-o colecție din New York) şi pe două coifuri de argint (unul descoperit la Peretu, celălalt existent într-o colecție din Detroit) ale toreuticii tracice din sec. IV a.Chr.

[95] Vinogradov, Kryžickij 1995, p. 102, fig. 100/1.
[96] Furtwängler 1883, p. 6, pl. 1/1.
[97] *Thraker* 2004, nr. cat. 239/c.

este reprezentată câte o pasăre de pradă. Pasărea, cel mai adesea cu corn[98], ține într-o poziție nerealistă un pește în cioc şi un iepure în ghearele sale uriaşe. Pe pocale pasărea este integrată împreună cu cerbii şi țapul sălbatic sau de stâncă în procesiunea animalelor[99]. Doar pe cnemidele de la Goljamata Mogila (în apropiere de Malomirovo şi Zlatinica, la sud de Munții Balcani), pasărea de pradă este reprezentată numai cu un iepure în gheare[100]. Cele trei animale aparținând celor trei niveluri cosmologice (pasărea – cerului, iepurele – pământului şi peştele – apei) au o putere simbolică deosebită în ideologia scitică: atunci când Darius a cerut regelui scit Idanthyrsos pământ şi apă, acesta a răspuns cu o declarație de război înjositoare. El a trimis Marelui Rege o pasăre, un şoarece (în loc de iepure), o broască (în loc de peşte) şi vârfuri de săgeți[101].

Mitologia scitică a rămas necunoscută – în afară de câteva informații greceşti. Înțelesul simbolic al păsării poate fi descifrat prin ideologia perşilor, înrudiți cu sciții. Lumea reprezentărilor regale este transmisă realist prin *Cartea regilor*, scrisă mai târziu de către Firdausi: pasărea miraculoasă Simurg l-a crescut pe fiul de prinț, albinosul Destan Zal, şi l-a ajutat atunci când nevasta eroului Rustam l-a adus pe lume[102].

Pasărea de pradă sau capul acesteia reprezintă motive care apar în sec. V a.Chr. în Bugeac, estul şi sud-estul României, în nord-estul şi, uneori, în nord-vestul Bulgariei. Simbolistica puterii ei se mărginea la regiunea purtătorilor culturii scitice, în care locuiau, după Thukydides (II, 96, 1), sciții şi geții cu port şi armament scitic. Cu atât mai însemnată era răspândirea motivului păsării de pradă în toreutica tracică: el apare la Dunărea de Jos doar în tezaurele şi descoperirile funerare de la Agighiol, Peretu şi Rogozen. Valoarea păsării de pradă la Dunărea de Jos (reprezentate pe placa de la Gărčinovo şi pe alte lucrări mai târzii ale toreuticii tracice) arată că apropierea dintre sciți şi traci se exprima nu doar prin armament, ci şi în lumea reprezentărilor şi a structurilor sociale legate de acestea.

Din punct de vedere iconografic, pasărea din toreutica de argint este reprezentată ca stăpân al animalelor pe pământ şi pe apă, ea având aceeaşi poziție ca şi purtătorii de sceptru scitici în lumea oamenilor.

---

[98] Pasărea este reprezentată fără corn doar pe coiful aflat în muzeul din Detroit.

[99] Alexandrescu 1993. Începând cu sec. V a.Chr., pe monedele de argint ale coloniilor milesiene de la Histria, Olbia şi Sinope este reprezentat un vultur care ține un delfin sau un peşte în gheare şi-l atacă cu ciocul (Karyškovskij 1982, pl. 7–8). Acelaşi motiv apare pe un vas scitic şi pe aplicele de îmbrăcăminte din secolele V–IV a.Chr. (Michel 1995, p. 55–56, 187–191, 242–245, K 26–30). Pe situla Benvenuti (cca 600 a.Chr.) şi pe o plăcuță de curea de la Ospedaletto, poate fi văzută, de asemenea, o pasăre care ține un peşte în cioc (Frey 1969, p. 24, 101, 105, nr. 4, 19, pl. 47–50, 68, anexa 1; Veneto 1984, p. 708–710, anexa de după p. 712). Pasărea care ține un peşte în cioc şi un iepure în gheare poate fi greu derivată din aceste motive pontice sau adriatice.

[100] Agre 2011, p. 64–67, fig. 3/2.5–6.13.

[101] Herodot, IV, 131–132.

[102] Haiduczek 1989, p. 26–50.

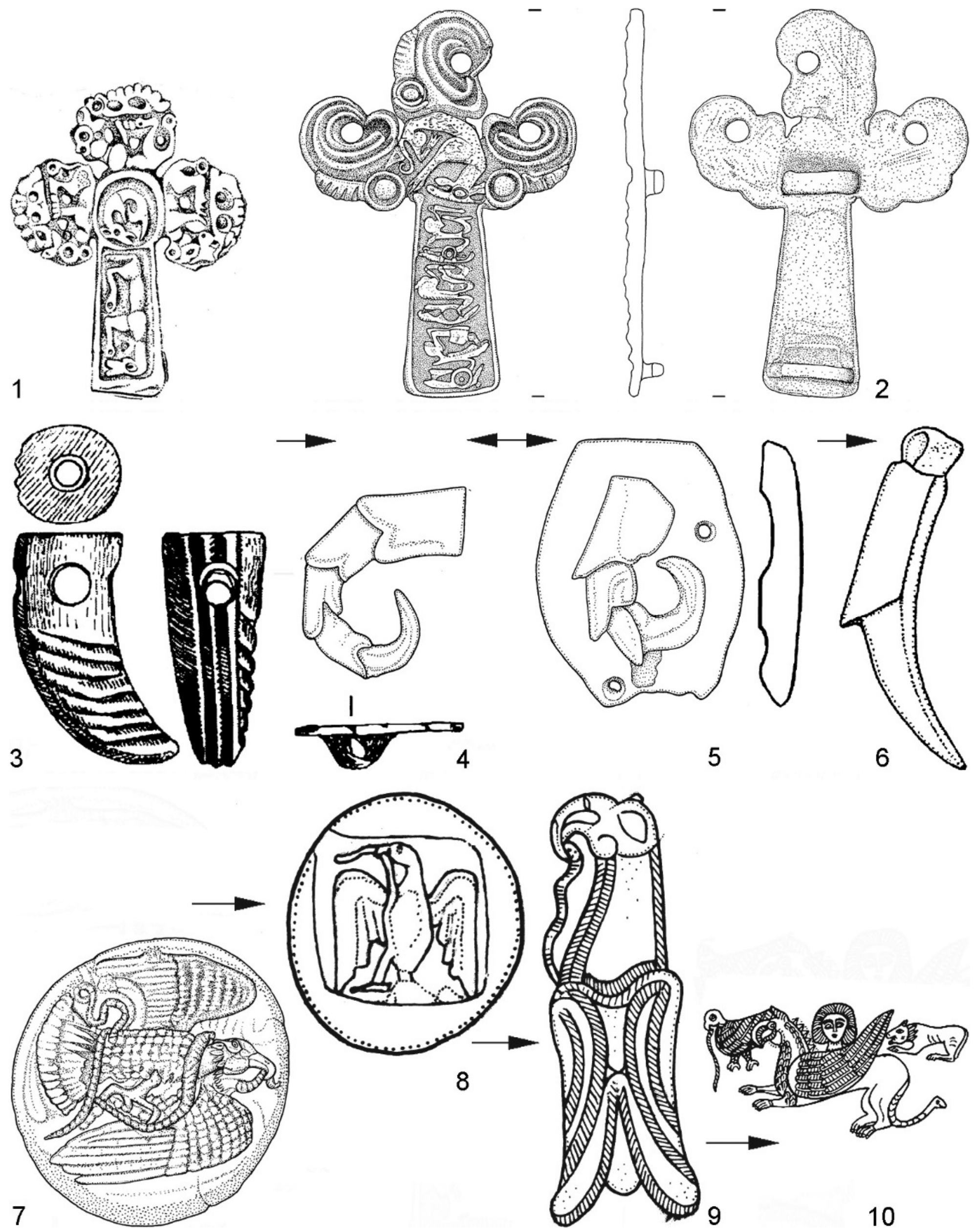

Fig. 5. 1. Teiuş (după Vasiliev 1980, pl. 21/1); 2. Bârseşti (după un desen în creion realizat de E. Teleaga); 3. Histria (după Alexandrescu 2008, fig. 2); 4. Červonyj Jar (după Gudkova 1978, fig. 5/3); 5. Bulgaria nord-estică (după Minčev 2005, fig. 11–12); 6. „tezaurul de la Craiova" (după Schmidt 1927, pl. 1); 7. monedă chalcidică (după Franke, Hirmer 1964, nr. 121); 8. monedă Sparadokos (după Jurukova 1976, pl. 4/20); 9. Medgidia (după Berciu 1959, fig. 1/a.c, pl. 3); 10 Rogozen (după Nikolov 1986, fig. 35); 1. scara 3:4; 2, 9. scara 1:2; 3–6. scara 2:3; 7. scara 1:1; 8. scara 2:1; 10. fără scară.

Excurs. Vultur cu şarpe în cioc (fig. 5/7–10)

Un vultur, reprezentat frontal pe mânerul *akinakes*-ului decorativ de la Medgidia, ţine un şarpe în cioc (lista 1, nr. 26; fig. 5/9). Motivul se regăseşte pe reversul monedelor conducătorului odrys Sparadokos, care se datează pe la mijlocul secolului V a.Chr. (fig. 5/8). Aceste monede se aseamănă cu cele de la Olynthos, bătute probabil în al doilea sfert al secolului V a.Chr.[103]. Deoarece motivul lipseşte în arta animalieră scitică[104], reprezentarea pe *akinakes*-ul decorativ de la Medgidia se explică prin preluarea ei din zona sud-tracică şi, în final, din cea nord-egeeană. Atât în zona din urmă, cât şi în Peninsula Chalcidică, el este un simbol de stăpânitor (fig. 5/7)[105]. În ciuda depărtării dintre cele trei regiuni (sud-tracă, nord-egeică şi a Dobrogei), existau legături politice strânse între regele odrys Sitalkes şi fratele său, Sparadokos, a cărui zonă de stăpânire se afla probabil în Tracia sud-vestică, amândoi aparţinând aceleiaşi dinastii.

Pe o plăcuţă de curea din tumulul 2, mormântul 46 din Magdalenska Gora este reprezentată o pasăre de pradă cu un şarpe în cioc. Simbolul de putere mediteranean al vulturului cu şarpe în cioc degenerează, ca motiv decorativ, în scena de luptă cu haltere aparând doar ca o pasăre stând pe un copac. Mormântul se datează de la 500 a.Chr. până în prima jumătate a secolului V a.Chr.[106].

În toreutica tracică din sec. IV a.Chr., anume pe cana nr. 162 de la Rogozen, vulturul cu un şarpe în cioc este reprezentat într-o schemă asemănătoare (fig. 5/10)[107]. Şarpele este figurat ca o apariţie ameninţătoare, care luptă cu o pasăre (pe cnemida de la Mogilanskata Mogila din Vraca), cu un călăreţ sau cu un alt şarpe[108]. Reprezentarea arată adaptarea unui motiv mediteranean la temele mitice locale.

4.1.2. Gheară

Ghearele prelungite prin segmente: aplice de curea la Červonyj Jar (lista 1, nr. 2; fig. 5/4; 10/9) şi capetele mânerului săbiei de la Dobolii de Jos (lista 1, nr. 15).

Ghearele prelungite prin segmente erau folosite ca aplice de curea la Červonyj Jar. Ele aparţin unei grupe nord-pontice din sec. V a.Chr.[109]. Ghearele constau din trei-patru segmente care se subţiază treptat şi se termină printr-o gheară ascuţită. O

---

103 Monedele au fost datate iniţial la cca 440–431 a.Chr., ulterior la cca 443–436 a.Chr. sau mai devreme. Cea mai importantă literatură despre aceste monede: Robinson, Clement 1938, p. 292–298, 340, pl. 25, 34; Peter 1997, p. 62–75; Psoma 2001, p. 199, 253–261; Psôma 2002.

104 Pe o plăcuţă de aur a unei teci de sabie din sec. V a.Chr. de la Elizavetovskaja Stanica este reprezentată o fiinţă compozită cu coadă de peşte, cap şi gheare de grifon, care ţine în gheare un şarpe lung, iar capul acestuia în cioc (Michel 1995, p. 184, 238, K 22; Schneider, Zazoff 1994, p. 191, 201–203, fig. 30).

105 Motivul vulturului cu şarpe este adânc ancorat în lumea simbolistică greacă, fiind reprezentat foarte des şi având mai multe semnificaţii (Schmidt 1983).

106 Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, p. 134, pl. 41/1.

107 Nikolov 1986, p. 34–35.

108 Schneider, Zazoff 1994, p. 176–183, 202–206, fig. 1, 4, 22–26, 41–42.

109 Două gheare înzăuate şi un *prometopidion* de formă rombică, decorat în stil animalier, provin din tumulul 401 (sec.V a.Chr.) din Žurovka (reg. Čerkassk) (Bobrinskij 1905, p. 17, fig. 42).

formă de turnare provenind din nord-estul Bulgariei arată că ele au fost produse şi la Dunărea de Jos (fig. 5/5). Din aceste gheare se dezvoltă cele din argint, subțiri, în patru muchii, prevăzute cu o ureche, care sunt folosite ca pandantive în „tezaurul de la Craiova” (fig. 5/6)[110].

4.1.3. Aripi

Aplică – Râmnicu Sărat (lista 1, nr. 12; fig. 3/10) şi podoabe de fălcele – Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/3–4).

Aplica în formă de aripă cu peduncul de la Râmnicu Sărat este decorată cu o palmetă cu cinci frunze şi volute la bază (fig. 3/10). Probabil că aceasta decora fruntarul sau botarul unui căpăstru, fiind similară cu o podoabă de fălcele dintr-un mormânt de cal de la mijlocul secolului V a.Chr., care provine din tumulul 24/1876 de la Nymphaion. O podoabă de obrăzar similară a fost descoperită în tumulul mai timpuriu de la Tur'ja[111]. Podoabe de fălcele în formă de aripă, asemănătoare celor de la Stânceşti (fig. 9/3–4), sunt atestate şi pentru seturile de harnaşament din sec. V a.Chr.[112]. Mai târziu sunt specifice foile mai înguste[113]. Din înmormântările din tumulul Solocha, care conțin seturi cu podoabe de fălcele, există datări ^{14}C care întăresc încadrarea cronologică de la începutul secolului IV a.Chr.[114]. Motivul aripii nu este receptat în arta „clasică” tracică din sec. IV a.Chr. nici în seturi de harnaşament, nici în alte combinații figurative, rămânând specific pentru spațiul nord-pontic.

4.1.4. Cerbi (*Cervidae*)

4.1.4.1. Cap de elan

Aplică – Cap Dolojman (lista 1, nr. 25; fig. 6/3).

Elanii locuiesc astăzi în zonele reci din regiunile păduroase eurasice; în epoca fierului, această specie de cerb era răspândită, ocazional, până la Dunărea de Jos[115]. În arta scitică, elanul este reprezentat continuu începând cu perioada prescitică, după cum sugerează plăcuțele de os de la Žabotin (prima jumătate a secolului VII a.Chr.)[116].

---

[110] Schmidt 1927, p. 10, 49–50, pl. 1, 3/10.

[111] Silant'eva 1959, p. 70, 105, fig. 37/7; Kantorovič 1997, p. 105–106, fig. 5/1–2.

[112] Il'inskaja 1968, p. 125–127, fig. 34, 37.

[113] Kantorovič 1997, p. 105–106, fig. 5/3–6.

[114] Michel 1995, p. 168–169, 220–221, K 6–7; Alekseev *et alii* 2005, p. 196–199, fig. 3.141–3.146.

[115] Görner, Hackethal 1987, p. 329–331. Studiile arheozoologice din mai multe aşezări de epoca neolitică şi a bronzului (posibil şi din La Tène) din România au permis descoperirea a puţine resturi de oase de elan. Deoarece respectiva specie poate parcurge distanţe mari, aceste resturi au fost interpretate ca urme ale migraţiei (Bălăşescu *et alii* 2003, p. 40–41, 47, 50–52, 94–95, 145, 152; Bălăşescu, Radu, Moise 2005, p. 152).

[116] Kossack 1987, p. 43, 48, fig. 10/5–9, 11/15–16.

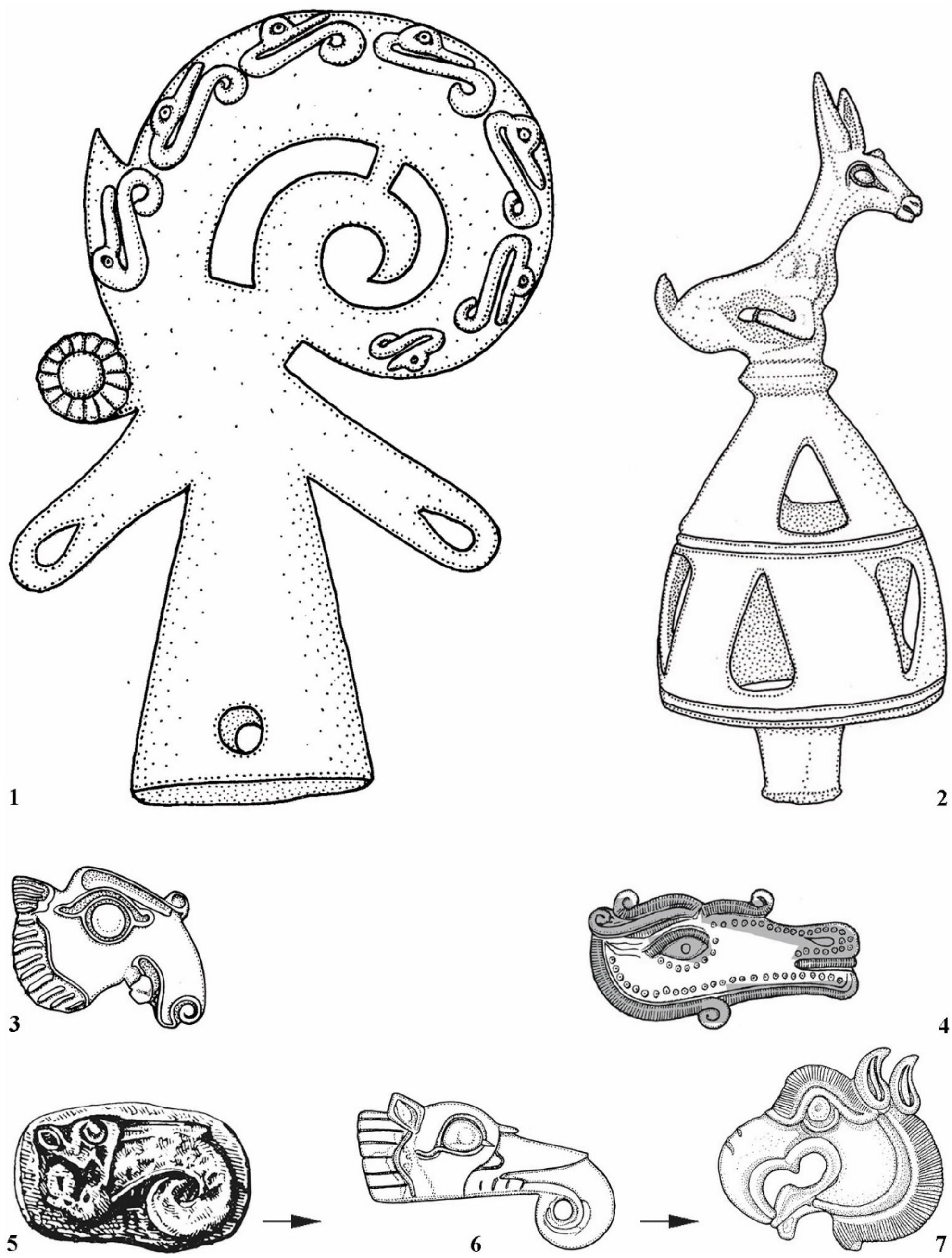

Fig. 6. 1. Răscăieţi (după Nudel'man, Rikman 1956, fig. 2); 2. Gorneşti (după Bakay 1971, pl. 9); 3. Cap Dolojman (după Simion 1992, fig. 2/b); 4. „tezaurul de la Craiova" (după Schmidt 1927, pl. 4/10); 5. Dealul Pârjoaia (după Culică 1967, fig. 4); 6. Obretenik (după *Thraker* 2004, nr. cat. 276); 7. Brezovo (după Filow 1917, fig. 3); 1. scara 2:5, 2–4, 6. scara 1:2; 5. scara 2:1; 7. scara 2:3.

Cele mai bune analogii pentru aplica de la Cap Dolojman (fig. 6/3) provin de la Dolište[117] şi din tumulii nord-pontici (din Crimeea până în zona de stepă) din sec. V a.Chr.[118]. Podoaba fruntarului de la Lazar Stanevo (tumulul 16) reprezintă o ființă compozită – un cap de elan cu labe de animal de pradă[119]. O podoabă de fruntar asemănătoare a fost găsită în tumulul 2 (sec. V a.Chr.) de la Volkovcy[120]. Un cap de elan stilizat decorează capătul unui *prometopidion* triunghiular de bronz şi provine din Bulgaria de nord-est, unde a fost produs în sec. V a.Chr., dar şi ulterior, fiind specific pentru această regiune[121]. În arta „clasică" tracică, motivul elanului este atestat doar în „tezaurul de la Craiova"[122] (fig. 6/4).

4.1.4.2. Cap de cerb lopătar

Aplică – Čobruč (lista 1, nr. 3; fig. 10/5).

Aplica de aur din tumulul 1 jefuit de la Čobruč a fost nituită pe o ulcică de lemn acum putrezită. Ea reprezintă un cap de cerb lopătar – determinabil prin forma capului şi prin coarne[123]. Deosebite în această reprezentare sunt coarnele ale căror ochi şi ramificații posterioare sunt în formă de cap de pasăre de pradă.

O formă asemănătoarea au coarnele cerbului lopătar reprezentat pe aplica de aur decorând un vas de lemn care provine din mormântul 1 al tumulului 1 de la Kaštanovka (Crimeea)[124]. Motivul cerbului din cele două exemple se poate data, exact pe baza tumulului 1 de la Čobruč, în al doilea sfert al secolului V a.Chr. (vezi lista 1, nr. 3, fig. 10/5).

4.1.4.3. Cerb şi căprioară

Căprioara ca decor al zornăitoarei – Bucureşti şi Gorneşti (lista 1, nr. 16, 20; fig. 6/2); cerbul ca motiv decorativ al gorythos-ului – Bârseşti (lista 1, nr. 9; fig. 5/2).

Animalul îngenunchiat, reprezentat plastic pe capetele zornăitoarelor de la Bucureşti şi Gorneşti (fig. 6/2), poate fi identificat drept căprioară: cap cu bot subțire, urechi mari, corp zvelt şi coadă scurtă[125]. Imaginea naturalistă se aseamănă celei de

---

[117] Minčev 2005, p. 35–38, fig. 3/a.

[118] Novaja Rozanovka, reg. Nikolaevsk, decor realizat din bronz al unei tolbe de săgeți din mormântul unui războinic, având platoşă în formă de solzi (Šapošnikova 1970, p. 212, fig. 5); Nymphaion, tumulul 1868, decor din bronz al unei platoşe în formă de solzi (Černenko 2006, p. 17, 54, nr. 271, pl. 16); Nymphaion, tumulul 1, mormântul 14 (1878), plăcuță de harnaşament din bronz (Silant'eva 1959, p. 106, fig. 47/5); Borzna, tumulul 2, plăcuță de harnaşament din bronz (Il'inskaja 1968, p. 131, pl. 31/11).

[119] Kitov 1980, fig. 4.

[120] Il'inskaja 1968, p. 121–122, fig. 37.

[121] Minčev 2007a, p. 27–28, fig. 6.

[122] Schmidt 1927, p. 9, pl. 2/jos, 4/10.

[123] Görner, Hackethal 1987, p. 319–321.

[124] Rjabova 1984, p. 35, fig. 1/10; Ol'chovskij 1991, p. 89, fig. 10/1; Jacobson 1995, p. 193–194, fig. 76.

[125] Görner, Hackethal 1987, p. 325–329.

pe zornăitoarele de la Volkovcy (fost Uezd Romny)[126]. Întreaga grupă se poate data pe baza criteriilor stilistice în sec. V a.Chr. Aplicele de argint mai târzii de la Brezovo reprezintă căprioara rumegând şi privind în spate. Ele sunt specifice toreuticii tracice, deoarece apar atât benzile de linii, cât şi decorul spiralat al încheieturilor (fig. 7/4)[127].

Reprezentările căprioarei îngenunchiate cu capul întors spre spate de pe *gorythos*-ul de la Bârsești sunt foarte schematice, identitatea animalului nefiind sigură (fig. 5/2).

4.1.5. Ţap de stâncă / Coarne de ţap de stâncă

Motiv decorativ – Medgidia (lista 1, nr. 26; fig. 7/1); coarne de ţap de stâncă – Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/1–2).

Pe apărătoarea de mâner în formă de inimă de la Medgidia sunt reprezentaţi doi ţapi de stâncă (fig. 7/1) care pot fi identificaţi drept asiatici (*Capra sibirica*) sau înrudiţi cu aceştia. Coarnele puternice, îndoite spre spate, sunt specifice masculilor. Această specie de ţap nu a putut fi identificată până acum prin cercetările arheozoologice privind epoca fierului din Europa sud-estică, unde specia caprei de munte este însă endemică[128].

În stilul animalier scitic, ţapul de stâncă îngenunchiat privind în spate este un motiv specific, care poate fi urmărit în aceeaşi schemă până în sec. VII a.Chr., apărând, printre altele, pe securea de luptă fastuoasă de la Kelermes[129].

Pe apărătoarea de mâner a *akinakes*-ului de la Melgunov şi pe decorul tecii *akinakes*-ului de la Šumejko, datate în sec. VI a.Chr., recent considerate mai timpurii, sunt reprezentaţi ţapi de stâncă asemănători. Motivul este atestat în sec. V a.Chr. pe plăcuțele decorative din tumulul 35 de la Bobrica şi în junctură zoomorfă, ca decor de umăr al pisicii sălbatice încovrigate din tumulul 1895 de la Kulakovsky[130].

Din punct de vedere tipologic (datorită plăcuţei de prindere şi a tecii dreptunghiulare cu buterola rotunjită), teaca *akinakes*-ului de la Medgidia se aseamănă cu cele de la Aleksandrovka, Elizavetovskaja Stanica, Tomakovka şi cu cea din kurganul de aur (de lângă Simferopol). Aceste pumnale fastuoase aparţin secolului V a.Chr.[131].

---

[126] Ea provine din tumulii săpaţi acolo în anul 1886 (Bobrinskij 1901, p. 63–64, pl. 9/3; Il'inskaja 1968, p. 159, fig. 42/5).

[127] Filow 1917, p. 29, fig. 8.

[128] Pentru determinare, v. Heptner, Nasimovič, Bannikov 1966, p. 661–669, fig. 186–187. Capra sălbatică era un simbol monetar al triburilor traco-macedonene şi al dinastiei argeade (Hammond, Griffith 1979, p. 84–86, 109–110, pl. 1/k.l, 2/q). Din punct de vedere iconografic, simbolul (traco-)macedonean este departe de motivul în stil animalier, datând cam din aceeaşi perioadă, descoperit la Medgidia.

[129] Galanina 1997, p. 223–224, nr. 6, pl. 10/6c, 6e.

[130] Ginters 1928, p. 9–12, pl. 2/a–b, 3/a.c, 6/b; Schefold 1938, p. 46, fig. 52; Piotrowski, Galanina, Gratsch 1987, p. 65, nr. cat. 61; Kossack 1987, p. 61, fig. 4/1.

[131] Ginters 1928, p. 12–14, pl. 4, 6/c, 7/b–c; Kovaleva, Muchonad 1982; Vulpe 1990, p. 66–67; Jacobson 1995, p. 236–239, 242–243, fig. 105–106, 108.

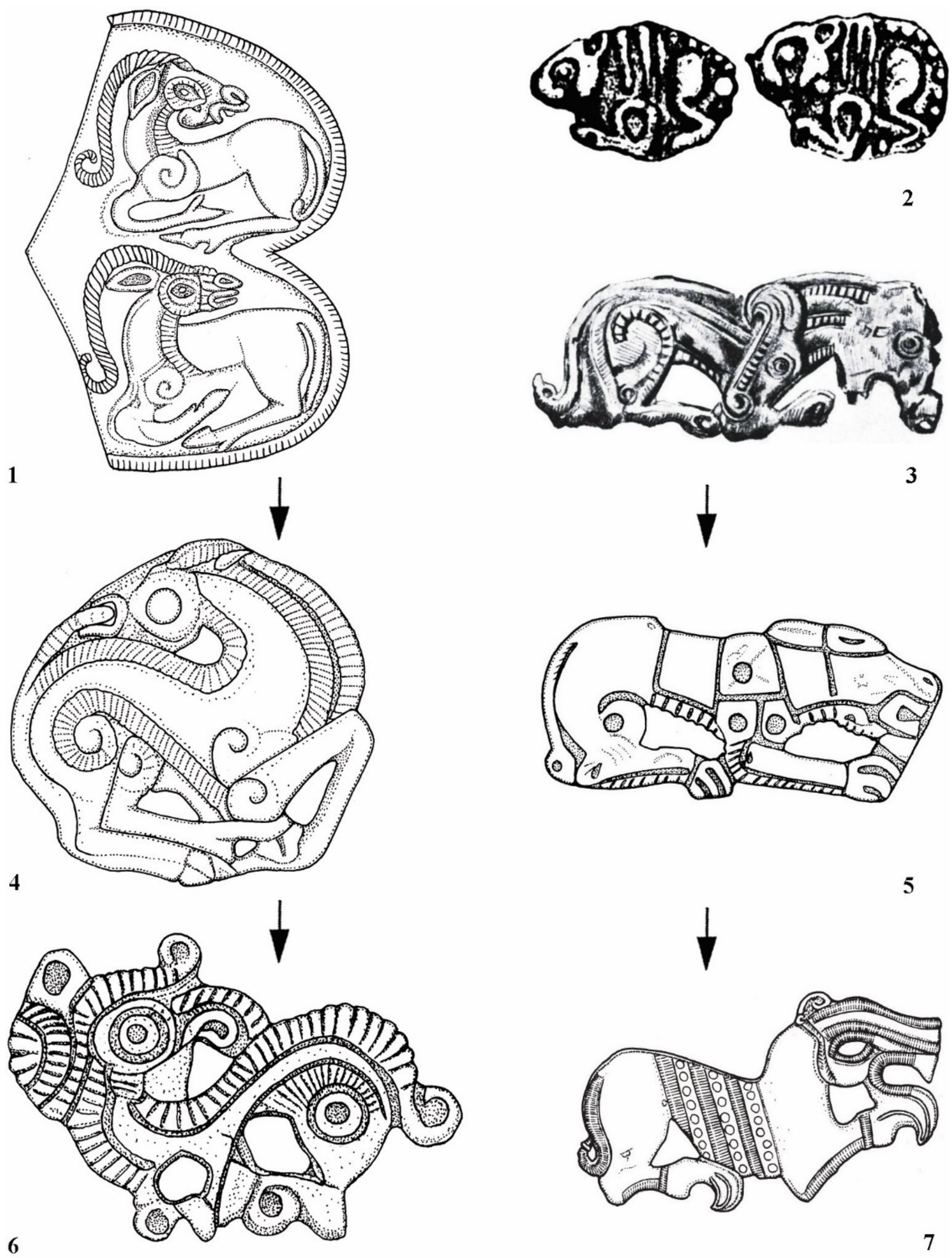

Fig. 7. 1. Medgidia (după Berciu 1959, fig. 1/b); 2. Mereni (după Dergačev, Postică, Sava 1988, fig. 17); 3. Dobolii de Jos (după Fettich 1928, fig. 1); 4. Brezovo (după Filow 1917, fig. 8); 5. Lazar Stanevo (după Velkov 1938, fig. 201); 6. Šipka (după *Thraker* 2004, nr. cat. 275); 7. Craiova (după Schmidt 1927, pl. 4/7); 1, 4, 6. scara1:1; 2, 5, 7. scara 1:2; 3. scara 2:1.

Ţapul de stâncă îngenunchiat privind în spate este un motiv al stilului animalier scitic care apare neschimbat în secolele VII–IV a.Chr.; totuşi, unele caracteristici stilistice ale redării corpului sunt specifice secolului V a.Chr. Decorul spiralat al umerilor este întâlnit şi pe plăcuța de prindere a tecii de la Medgidia. Corpul animalului se aseamănă ţapului de stâncă din tumulul 1895 de la Kulakovsky, astfel încât motivul ţapului de pe garda de la Medgidia se poate data la începutul secolului V a.Chr.

În toreutica tracică, imaginile ţapului de stâncă în schema descrisă mai sus, mărginită de benzi de linii, sunt atestate pe două plăcuţe de aur de la Agighiol, ceea ce înseamnă că motivul stilului animalier a fost rar receptat. Asemănător este redată şi imaginea caprei de la Brezovo (fig. 7/4). Din tumulul 115 (Helvecija) de lângă Šipka provine o aplică de bronz mai târzie, care reprezintă un cerb puternic stilizat, privind înapoi (fig. 7/6)[132]. Acesta din urmă constituie o dezvoltare ulterioară a schemei ţapului de stâncă şi a caprei de la Agighiol şi Brezovo, caracterizate prin benzi de linii late, neîngrijite.

Un ţap sălbatic mergând este reprezentat în şirul procesiunii animalelor de pe patru pocale de argint (două de la Agighiol, unul de la Rogozen şi unul aflat în New York). Ţapii sunt redaţi şi pe un obrăzar de coif (celălalt înfăţişează o pasăre de pradă cu un peşte în cioc şi un iepure în ghearele sale uriaşe). Prin coarne şi cioc, reprezentările se deosebesc clar de cerbii cu coarne ramificate, deşi uneori cerbii apar cu cioc de ţap[133].

Perechea de plăci în formă de coarne din depozitul de la Stânceşti este făcută din tablă de bronz, capetele sale late fiind prinse pe un suport de lemn sau de piele prin două şiruri de nituri şi alte patru nituri (fig. 9/1–2). Plăcuțele se aseamănă cu coarnele de ţap de stâncă şi aveau o zonă decorată prin ciocănire sub şirurile de nituri (cu o ureche şi cu patru proeminenţe). Plăci similare nu sunt atestate nici în zona cercetată, nici în regiunile învecinate, putând fi interpretate ca elemente decorative ale seturilor de piese de harnaşament (vezi cap. 4.4.).

4.1.6. Pisică sălbatică încovrigată

Reprezentare de pisică sălbatică încovrigată ca aplică – Răscăieții Noi (tumulul 2, mormântul 7) (lista 1, nr. 6); ca plăcuţă de gorythos de formă cruciformă – Armăşoaia (lista 1, nr. 8), Bârseşti (lista 1, nr. 9; fig. 5/2), Teiuş (lista 1, nr. 17; fig. 5/1) şi Ţelna (lista 1, nr. 18).

Pisica sălbatică încovrigată este un motiv scitic străvechi de origine chineză, animalul neputând fi determinat ca specie. Motivul este deja atestat în tumulul 1 de la

---

132 Berciu 1969, p. 222, 253, fig. 4/7, pl. 116/5–6 (Agighiol); Filow 1917, p. 29, fig. 8 (Brezovo). Stilizarea puternică a animalului şi datarea tumulului Helvecija (Kitov 1997, p. 112–113, fig. 1–3) contrazic încadrarea cronologică a aplicei din tumulul 115 (de lângă Šipka) în sec. V a.Chr. (*Thraker* 2004, nr. cat. 275).

133 Haimovici 1992, p. 189–190; Schneider, Zazoff 1994, p. 157, 161, fig. 9–11, 14 – interpretează cerbii ca animale cu copite, barbă de ţap şi coarne despicate.

Aržan, datat prin probe radiocarbon la aprox. 800 a.Chr. În spaţiul eurasiatic, motivul are forme atât de diverse, încât se pot stabili caracteristici regionale şi cronologice[134]. Pisica sălbatică încovrigată de pe aplica de la Răscăieţii Noi se aseamănă cu cea de la Arkovna[135], ambele fiind redate rigid, într-o schemă de la începutul secolului V a.Chr.

În cazul câtorva aplice din nordul Bulgariei (Kamen Brjag, colecţia „Ares”, peştera Devetaška), capul pisicii sălbatice a devenit cap de lup, acestea fiind caracterizate prin juncturi zoomorfe specifice secolului V a.Chr. (coada în formă de pasăre de pradă şi umărul în formă de bot de animal)[136].

În faza următoare a toreuticii „clasice” tracice din argint, pisica sălbatică încovrigată se metamorfozează în două animale aşezate opus (un leu şi o căprioară): leul începe să înghită căprioara (capul acesteia fiind în gura leului)[137]. Tocmai acest motiv este reprezentat într-o imagine degenerată pe plăcuțele de *gorythos* cruciforme de la Armăşoaia (lista 1, nr. 8), Bârseşti (lista 1, nr. 9; fig. 5/2) şi Teiuş (lista 1, nr. 17; fig. 5/1). Aceste aplice aparţin unui tip din bazinul carpatic, întâlnit şi la Mezőlak, tip datat în sec. V a.Chr. în tumulul 2 de la Volkovcy[138].

Aplica din mormântul secundar de sub tumulul 2 de la Răscăieţii Noi zăcea lângă bazinul scheletului, dar folosirea ei ca plăcuţă de curea nu este evidentă din cauza distrugerii mormântului. Celelalte aplice în formă de pisică sălbatică încovrigată sunt descoperiri întâmplătoare şi, din această cauză, nu există indicii privind funcţia lor.

4.1.7. Pisică sălbatică la pândă

Gardă de akinakes – Dobolii de Jos (lista 1, nr. 15; fig. 7/3); plăcuţe decorative din aur – Mereni (lista 1, nr. 4; fig. 7/2); plăcuţă cruciformă de gorythos – Teiuş (lista 1, nr. 17; fig. 5/1) şi Ţelna (lista 1, nr. 18).

Aplicele scitice în formă de pisică sălbatică la pândă au o origine central-asiatică şi erau larg răspândite în stepa eurasiatică. Începând din sec. V a.Chr. pisicile au fost reprezentate cu o parte dintr-un alt animal în gură[139]. Motivul apare chiar de la începutul secolului V a.Chr. cu junctura tipic scitică (umărul şi capătul cozii ca un cap de pasăre de pradă) pe garda *akinakes*-ului de la Dobolii de Jos (fig. 7/3), mai târziu pe plăcuţele de aur de la Mereni (fig. 7/2) şi, degenerat stilistic, pe aplicele cruciforme de *gorythos* de la Teiuş (fig. 5/1) şi Ţelna.

---

[134] Kossack 1987, p. 25, 27–30, fig. 2–3; Polidovič 2001; Alekseev *et alii* 2005, p. 100–101, fig. 3/1–2; Bogdanov 2007, p. 205, fig. 2.

[135] Minčev 2005, p. 35, fig. 2.

[136] Marazov 2000, p. 271, fig. 2; Marazov 2002; Minčev 2005, p. 32–34, fig. 1/a; *Thraker* 2004, nr. cat. 274.

[137] Marazov 2008, p. 125, fig. 1, 5.

[138] Il'inskaja 1968, p. 77–78, fig. 37; Hellmuth 2007, fig. 3, 7–8 – Hellmuth pledează pentru un început mai timpuriu al plăcuțelor de *gorythos* cruciforme din bazinul carpatic.

[139] Bogdanov 2007, p. 210, 212, fig. 4.

În sec. V a.Chr., în nord-vestul Bulgariei, se întâlneşte o grupă de paftale turnate din bronz, cu reprezentarea pisicii la pândă. Aceste paftale pot fi interpretate ca simbol tribal al războinicilor triballi[140] (fig. 7/5).

Motivul se întâlneşte rar în toreutica tracică de argint, fiind integrat complementar în ansambluri scenice, pe o cană de la Rogozen, pe cnemida de la Mogilanskata Mogila (Vraca) şi pe două aplice de harnaşament din „tezaurul de la Craiova"[141] (fig. 7/7).

4.1.8. Personaj feminin tronând

Pecetea de aur a regelui scit Skyles datând din al doilea sfert al secolului V a.Chr. poartă două inscripţii: Σκυλεω – forma greacă a genitivului posesiv „aparţin lui Skyles" şi Κέλεοε 'Αργόταν πὰρ εἶναι – tradusă de către Vinogradov „(mi)-a poruncit să fiu la Argotas" (fig. 3/1)[142]. Personajul feminin tronând de pe plăcuţa peceţii de la Vadu reprezintă interpretarea greacă a motivului scitic cu un personaj feminin cu o oglindă în mână şi un războinic stând în picioare cu un vas de băut, ultimul lipsind de pe piesa de la Vadu. Personajul feminin tronând a fost interpretat ca fiind o zeiţă, Argimpasa sau Tabiti, Aphrodita Urania (după Herodot IV, 59) sau Hestia sciţilor[143]. Aceasta apare, începând cu sec. IV a.Chr., în mai multe imagini nord-pontice, iar tiara purtată pe cap în reprezentări a fost reconstituită pentru mai multe femei înmormântate în tumulii cu statut social ridicat. Scena personajului feminin tronând, în faţa căruia stă un războinic sau un călăreţ, a fost interpretată ca întronarea de către o zeiţă a unui rege scit divinizat.

Zeiţa reprezentată la Vadu poate fi interpretată ca o încercare timpurie de a da divinităţilor aniconice scitice o înfăţişare omenească, aşa cum se înţelege din istoria herodoteică privind închinarea lui Skyles la zei greci. Motivul formează, împreună cu sceptrul în formă de cap de pasăre de pradă şi mai ales cu statuile de piatră, o grupă de însemne de putere relevante social care dovedesc prezența unei elite conducătoare scitice la Dunărea de Jos.

4.1.9. Statuie de piatră

Statuile de piatră reprezintă un fenomen larg răspândit al tumulilor din epoca fierului din Eurasia. Statuile scitice se întâlnesc în zona nord-pontică, în Crimeea şi în Caucazul de nord.

---

140 Paunova 1999; Marazov 2005, p. 231–232, fig. 5.

141 Nikolov 1986, p. 34–35; Torbov 2005, p. 59–60, 100, pl. 8, 21; Schmidt 1927, p. 8–9, pl. 2/sus, 4/7–8.

142 Vinogradov 1997, p. 613–633, pl. 39.

143 Interpretarea propusă pentru reprezentarea de pe pecetea de la Vadu a fost deja publicată în limba română, fiind reluată aici doar rezumativ (Teleaga 2014, p. 295–301).

Lista 4. Statui de piatră din sec. VI–V. a.Chr., din zona cercetată până la Bugul inferior în Ucraina; nr. 7–13 listate după Ol'chovskij şi Evdokimov (fig. 3/5–7, 8)

1. Ciulniţa, tumulul 1, 600–550 a.Chr. Cap de statuie de piatră, cu un cercel în formă de amforă[144] (fig. 3/7);

2. Bârseşti, jud. Vrancea, statuie de piatră androgină provenind probabil din necropola hallstattiană târzie de pe platoul Dumbravă (Focşani, Muzeul Vrancei, Inv. 11971);

3. Hagieni, com. Platoneşti, jud. Jalomiţa, sec. VI a.Chr. Statuie de piatră cu „guler"[145];

4. Dobrogea (lista 1, nr. 23);

5. Sibioara, descoperire tumulară, sfârşitul secolului VI a.Chr. Statuia de piatră a unui bărbat (mustaţă, organe sexuale) cu „guler", şaibe de protecţie a pieptului, arc în teacă, *akinakes*, secure şi bici prinse la curea (fig. 3/6)[146];

6. Stupina (lista 1, nr. 28; fig. 3/5);

7. Vladimirovka, descoperire întâmplătoare, 550–475 a.Chr. Statuia de piatră a unei persoane feminine sau masculine (?) (sâni rotunzi sau şaibe de protecţie a pieptului (?), „guler", arc în teacă, secure şi *akinakes* la centura castităţii (?), cizme)[147];

8. Kalinovka, sec. V a.Chr. Statuie de piatră cu colier, corn de băut, centură, arc în teacă şi *akinakes*[148];

9. Ternovka, 450–400 a.Chr. Statuie de piatră, reprezentare umană cu mustaţă, corn de băut şi centură cu arc în teacă, *akinakes* şi piatră de ascuţit[149];

10. Luparevo, 500–470 a.Chr. Statuie de piatră, spartă, sabie în teacă (?)[150];

11. Christoforovka, 500–450 a.Chr. Statuie de piatră[151];

12. Novaja Odessa, cca 400 a.Chr. Statuie de piatră fragmentară, colier[152];

13. Voznesenskoe, 550–450 a.Chr. Statuie de piatră fragmentară, curea[153];

14. Marjanovka, sec. V a.Chr. Statuia de piatră a unui bărbat (mustaţă, barbă, organe sexuale) cu colier, corn de băut, secure, centură cu *akinakes* şi lopată (?), încălţăminte[154].

Atributele reprezentate pe statuile de piatră sunt foarte puţine: centură, colier sau „guler", cercel şi cizme – piese de port; *akinakes*, arc şi secure, şaibe de protecţie a pieptului – arme; corn de băut, bici, cute. Aceste atribute sunt specifice unei grupe de statui de piatră nord-pontice, statui care au fost aşezate pe tumuli. Cercelul în formă de amforă al capului de la Ciulniţa este unic pentru aceste reprezentări, deşi acesta apare atât ca *realia*, cât şi în reprezentările din regiune[155]. Nu se ştie cum a

144 Marinescu-Bîlcu, Renţa, Matei 2000.

145 Matei, Coman 2000.

146 Canarache 1953, p. 715, 717, pl. 2, 4; Vulpe 1990, p. 69–71, nr. 96, pl. 18; Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 16, nr. cat. 1, pl. 1.

147 Subbotin *et alii*, 1992, p. 4–6, fig. 1; Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 17, nr. cat. 8, pl. 6.

148 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 18, nr. cat. 10, pl. 7.

149 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 18, nr. cat. 10, pl. 7.

150 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 18, nr. cat. 12, pl. 9.

151 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 18, nr. cat. 13.

152 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 18, nr. cat. 14, pl. 6.

153 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 19, nr. cat. 17, pl. 7.

154 Ol'chovskij, Evdokimov 1994, p. 19, nr. cat. 18, pl. 15.

155 Berciu 1969, p. 220–221, fig. 4/8, pl. 113, 114/1, 116/1–2.

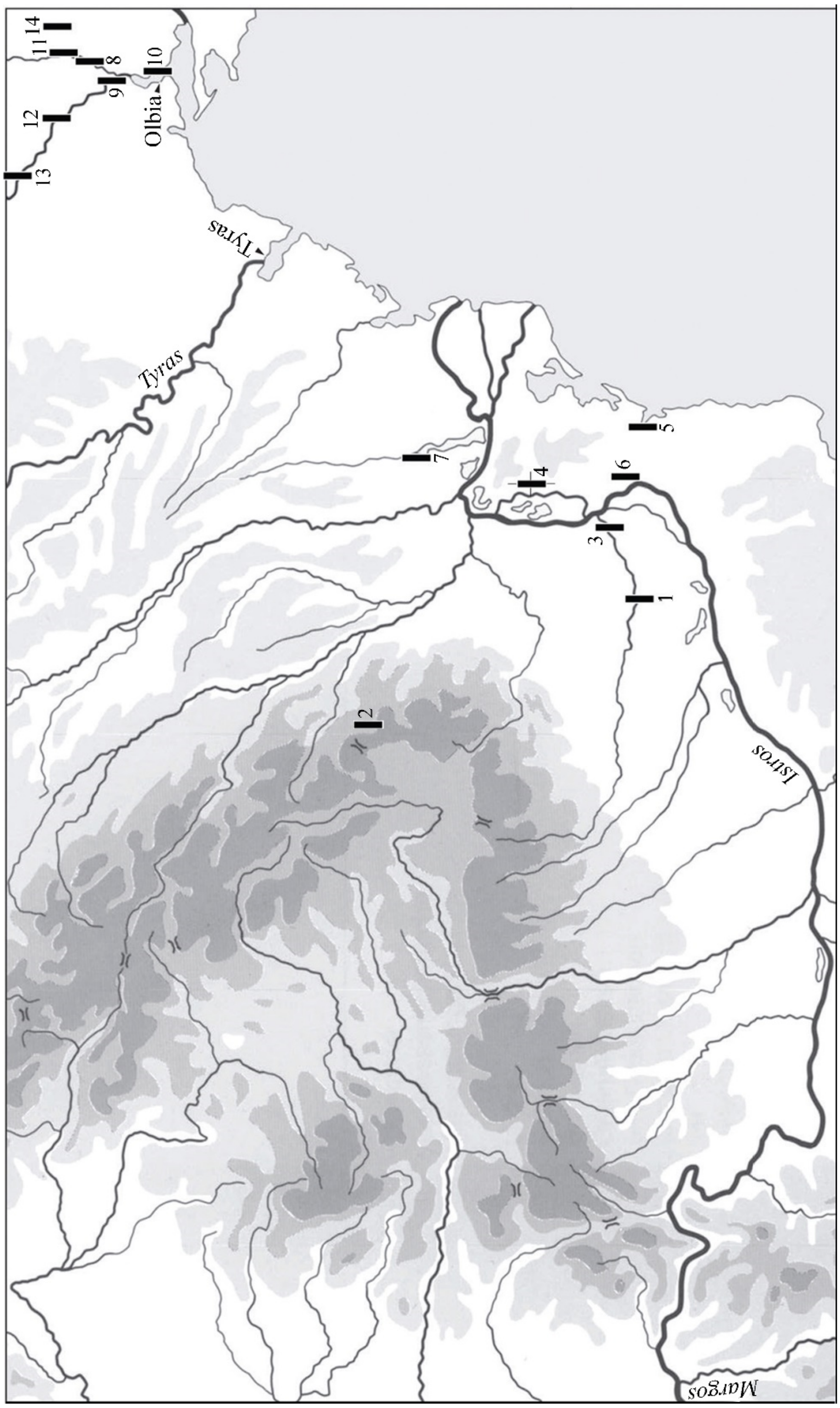

Fig. 8. Răspândirea statuilor de piatră din secolele VI–V a.Chr. în zona cercetată și la est de aceasta (până la Bugul inferior).

apărut această combinaţie de atribute şi ce anume înseamnă ea în structura socială scitică. Aceste atribute precis reprezentate sunt depuse în mormintele nord-pontice cu arme, atribuite de obicei sciţilor. Datorită legăturii lor cu reprezentările morţilor şi cultul strămoşilor, statuile pot fi socotite drept un indicator al grupelor culturale scitice. În sec. IV a.Chr. statuile de piatră sunt ridicate pe unii tumuli de la Niprul Inferior până la Dunărea de Jos, izolat şi în Dobrogea. Ele sunt în continuitate stilistică şi iconografică directă cu statuile mai timpurii[156] şi ilustrează aceleaşi obiceiuri de înmormântare ale păturii superioare scitice din acea regiune.

4.2. Motive eterogene

4.2.1. Grifon / Cap de grifon

Patriţă – dealul Pârjoaia (lista 1, nr. 27; fig. 6/5); podoabă de fruntar – Arciz, tumulul 13 (lista 1, nr. 1/b; fig. 10/13).

Grifonul constituie un vechi motiv al Orientului apropiat, ilustrat mai ales ca leu înaripat cu cap de vultur. El a fost ilustrat în arta greacă încă de la sfârşitul secolului VIII a.Chr. Tema mitologică greacă a luptei dintre arimaspi şi grifoni păzitori ai aurului era localizată în nord şi a fost ilustrată deja în sec. VI a.Chr. Puţin mai târziu decât la greci, apăruse în arta scitică o iconografie originală a grifonului, care presupunea influenţe est-greceşti şi din Orientul apropiat: pe mai multe ofrande funerare din sec. VII a.Chr. de la Kelermes sunt reprezentaţi grifoni (luptând cu o ființă umană), iar partea terminală a unei zornăitoare din acea localitate are formă de cap de grifon; capete de zornăitoare scitice mai târzii au formă asemănătoare[157].

Capul de grifon ilustrat pe aplica de la Obretenik este caracterizat prin ciocul său spiralat (fig. 6/6). O patriţă cu un cap de grifon similar, descoperită pe Dealul Pârjoaia, arată că motivul a fost fabricat în acea regiune (fig. 6/5). Această formă de cioc a capului de grifon coexistă la Dunărea de Jos cu cea cu cioc nespiralat, aşa cum arată podoaba de fruntar cu cap de grifon din tumulul 13 de la Arciz (fig. 10/13). Deşi lipseşte o cercetare privitoare la toate formele de cioc de grifon, ciocul spiralat nu poate fi considerat o caracteristică regională la Dunărea de Jos.

Capul de grifon reprezintă un motiv decorativ obişnuit la Dunărea de Jos şi apare, ca element decorativ al seturilor de harnaşament, la începutul sec. IV a.Chr. la sud de Munţii Balcani, la Dalakova Mogila şi în tumulul de la Brezovo (fig. 6/7)[158]. Acest element decorativ cunoaşte o popularitate deosebită în seturile tracice

[156] Teleaga 2008, p. 248–249, harta 43.

[157] În general, despre grifon: Gorbounova 1997; Leventopoulou 1997; pentru imaginile scitice ale grifonilor: vezi Perevodčikova 1980, p. 26, 28–31, tab. 2, fig. 4/6, 5/2, 6/1.3, 7/1: *tipurile 5* şi *7–9*; Galanina 1997, p. 132–143, 148–151, 156–157, 162–163, nr. 38, 41, 52, 218, fig. 31/8.11–13.18, 32/4–8, pl. 1, 6, 30, 35–39.

[158] Filow 1917, p. 27, fig. 2–3.

„clasice” de harnaşament din argint[159].

În lumea animală reprezentată, grifonul luptă cu un leu, ţine un mistreţ în gheare sau atacă un cerb (vezi cap. 4.3.1), împărţind cu leul predominanţa şi fiind încărcat de o simbolistică a puterii.

Prin podoaba de fruntar plastică de la Arciz (vezi lista 1, nr. 1/b; fig. 10/13) sau prin elementul decorativ al *prometopidion*-ului de la Panagjurište[160], grifonului sau capului de grifon îi poate fi atribuită o funcţie apotropaică.

4.2.2. Cap de urs sau de lup

Cap de urs reprezentat frontal ca un decor al unei piese de os – Pîrjolteni (lista 1, nr. 5); cap de urs ca decor al aplicei de tolbă – Armăşoaia (lista 1, nr. 8).

Un cap de urs reprezentat frontal împodobea harnaşamentul incizat în os de la Pîrjolteni; trei capete asemănătoare erau reprezentate pe braţul lung al aplicei de tolbă cruciforme de la Armăşoaia. Toate aceste capete se aseamănă cu imaginea capului aplicelor de curea de bronz din tumulul 1 (1886) din sec. V a.Chr. de la Aksjutincy[161].

4.2.3. Mistreţ şi colţ de mistreţ

Colţ de mistreţ ca distribuitor de curele – Histria (lista 1, nr. 24; fig. 5/3); cap de mistreţ ca fiinţă mixtă pe prometopidion-ul de la Stânceşti (vezi cap. 5.2.5; lista 1, nr. 14; fig. 9/5).

Distribuitorul de curele din bazalt în formă de colţ de mistreţ descoperit la Histria are probabil o origine ahemenidă (fig. 5/3). Tipul persan provine din zona est-scitică, unde era prezent deja de pe la 800 a.Chr. ca tipul *Kammenomostskaij*, şi a existat până la începutul sec. V a.Chr. Colţi de mistreţ şi canini de câine sau lup, folosiţi ca pandantive, sunt cunoscuţi din mormântul princiar de la Găvani[162]. Aceştia reprezintă o dezvoltare ulterioară a tipului *Kammenomostskaij*, în care funcţia iniţială, de distribuitor de curele, este înlocuită cu cea decorativă, de pandantiv.

Mistreţul reprezintă, ca şi colţii săi, un simbol grec dar şi un motiv foarte vechi al stilului animalier din Orientul apropiat şi din Eurasia. Capătul pumnalului din camera 1 a marelui kurgan de la Aržan are formă de mistreţ; animalele sunt reprezentate „mergând pe vârfurile degetelor” pe o statuie de piatră din acest tumul (cca 800 a.Chr.) şi pe alte statui cu cerbi, decorate în stil animalier siberian din acea regiune. Motivul mistreţului

---

[159] Podoabele de fruntar de la Agighiol (Berciu 1969, p. 229–230, fig. 4/5, pl. 123/6), Pančova Mogila, lângă Starosel (Kitov 2003, p. 17, fig. 78–79), Buk’jovci, Orizovo şi Teteven (*Thracian Horsemen* 1987, nr. cat. 270, 277, 280), de la Ostruša Mogila, lângă Šipka (Kitov, Krasteva 1995, p. 20, fig. 8), ca şi mai multe piese de podoabă de fruntar din Bulgaria nord-estică (Paunova 2005, p. 102–104, fig. 2; Minčev 2007a, p. 25–27, fig. 1–4), podoaba de fruntar plastică şi aplicele de curea din tezaurul de la Lukovit (*Gold der Thraker* 1980, nr. cat. 210, 348/a–f), respectiv aplicele de curea din Bulgaria (Mazarov 2005, p. 230–231, fig. 3–4).

[160] Filow 1917, p. 40–43, fig. 25.

[161] Il’inskaja 1968, p. 134, tab. 1, pl. 17/9.

[162] Il’inskaja 1968, p. 39, 192, pl. 27, 44–47; Harţuche 1985, p. 28, fig. 17; Alexandrescu 2008, p. 120–123, fig. 1–3, 5; Erlikh 2009, p. 59, fig. 11, 12–21.

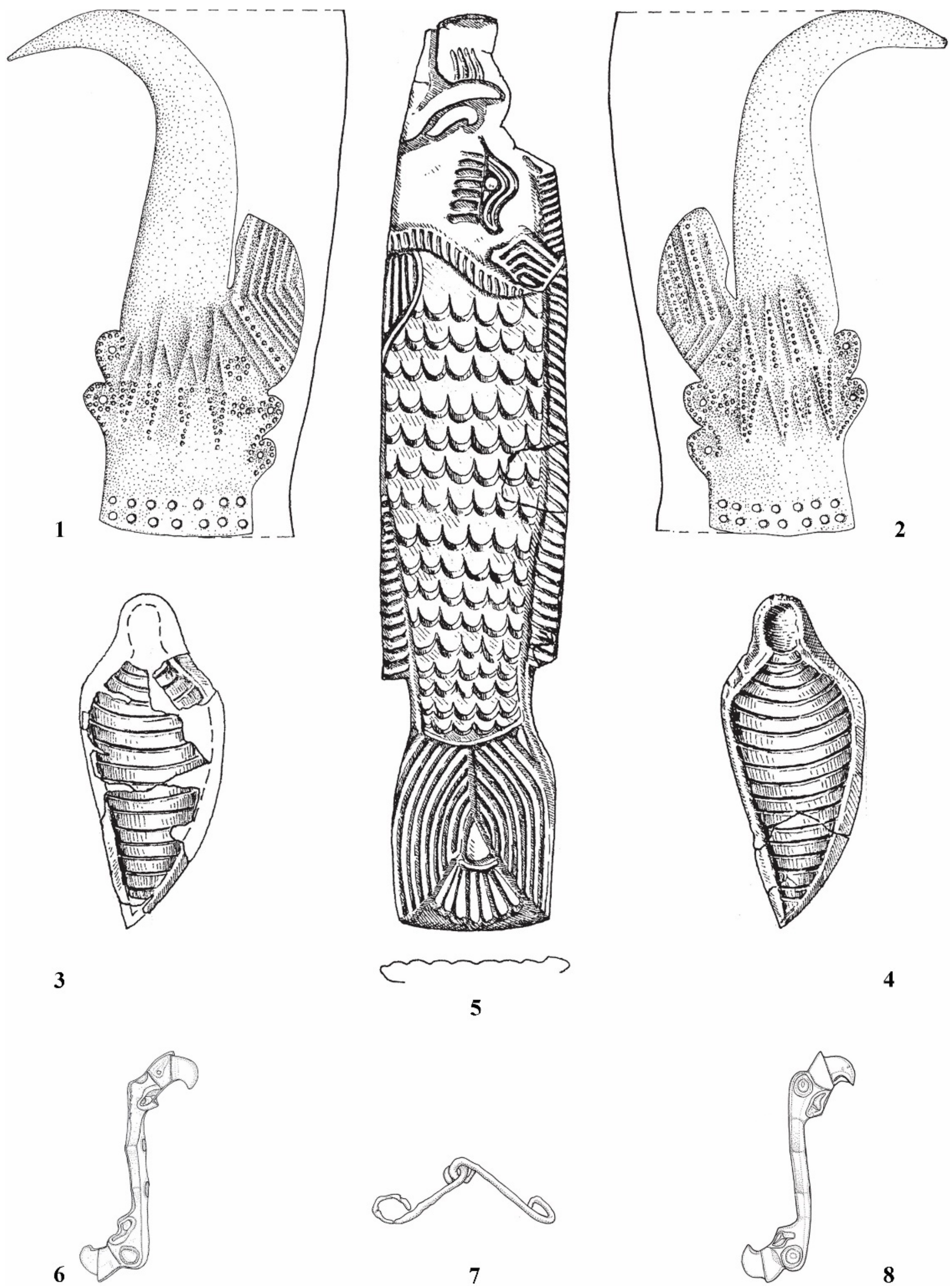

Fig. 9. Set de piese de harnaşament din locuința nr. 2 din cetatea nr. 2 de la Stânceşti (după Florescu A., Florescu M. 2005, fig. 111, 113, 115–116), scara 1:5.

este redat în acelaşi mod în sec. VII a.Chr. pe oglinda şi pe securea fastuoasă de la Kelermes. Mai târziu, în scenele de pe obiectele tezaurului de la Witaszkowo/ Vettersfelde, el este reprezentat, ca şi în arta greacă, drept pradă de vânătoare sau luptând cu o panteră[163]; în scena secundară de pe placa decorativă de bronz de la Gărčinovo, cu două şiruri de animale redate în manieră scitică, mistreţul este ilustrat mergând paşnic, ca şi taurul.

Mistreţul este reprezentat şi pe plăcuţa de atârnat la curea a tecii *akinakes*-ului de la Aleksandrovka, respectiv pe teaca *akinakes*-ului de la Elizavetovskaja Stanica, ambele datate în sec. V a.Chr. (v. cap. 4.1.5). Capul de mistreţ – partea superioară a fiinţei mixte de pe *prometopidion*-ul de la Stânceşti – este un motiv decorativ al frunţii, caracteristic seturilor de harnaşament scitice din sec. V a.Chr.[164]. Simbolistica mistreţului (putere şi potenţă) reprezentată pe aceste arme şi piese de harnaşament a constituit impulsul pentru redarea ca un cap de mistreţ a capătului superior al *prometopidion*-ului în formă de peşte.

4.2.4. Pește

Prometopidion în formă de peşte cu cap de mistreţ – Stânceşti (lista 1, nr. 14; fig. 9/5).

Peştele este un motiv scitic foarte vechi care apare deja la sfârşitul secolului VII a.Chr. în tumulul Aržan 2 şi ca decor de harnaşament pentru cal în necropola est-cazacă de la Čilikty. El fusese conceptualizat de către nobili ca o fiinţă supranaturală[165].

Pe placa decorativă pentru frunte de la Stânceşti este reprezentat un peşte cu cap de mistreţ. Corpul lung al „peştelui-mistreţ”, cu înotătoare dorsale şi ventrale lungi şi cu înotătoarea cozii neîmpărţită, simetrică, ar putea corespunde unui peşte din familia *Gandidae*. Deoarece specia mihalţului din această familie trăieşte şi în apele dulci europene[166], ea ar fi putut servi ca model al plăcii în formă de peşte de la Stânceşti. *Prometopidion*-ul cu imaginea „peştelui-mistreţ” şi cu plăcuţa decorativă de fălcele în formă de aripă reprezintă cel mai timpuriu set de acest fel, provenind din „mormintele regale” nord-pontice (sfârşitul secolului V – începutul secolului IV a.Chr.), la care podoaba de frunte în formă de peşte a fost identificată cu un sturion[167]. Nu este însă sigur faptul că imaginea peştelui redă fidel realitatea[168].

În toreutica tracică clasică peştele apare doar în ciocul păsării de pradă care poartă un iepure în gheare, reprezentând astfel chintesenţa unui nivel cosmologic, anume apa (v. cap. 4.1.1).

---

163 Furtwängler 1883, p. 6, 8–9, 22–24, pl. 1/1, 2/1, 3/1; Grjaznov 1984, p. 30, 54, 73, fig. 9, 11/3, 29/ 2.13; Kossack 1987, p. 25–27, fig. 1/2.4; Galanina 1997, p. 101–105, 141–143, 223–224, 230, nr. 6, 52, pl. 1, 11.

164 Očir-Gorjaeva 2005, p. 10, 43, nr. cat. 29–30, fig. 8/4, 10, 34, 42/8–9.

165 Michel 1995, p. 157–158, 165, 216, K 2; Čugunov, Parzinger, Nagler 2010, p. 96–97, 313, fig. 286/2–6, pl. 116/1–4, 123/1.3.

166 Müller 1983, p. 211–213.

167 Michel 1995, p. 17–18, 166–169, 217–221, K 4–K 7, fig. 67.

168 Michel consideră imaginea mihalţului ca reprezentare a somnului şi peştele de la Stânceşti drept un sturion, datându-l în sec. IV a.Chr. (Michel 1995, p. 35–47, 95, fig. 35, 62–68).

4.3. Motive greceşti

4.3.1. Leu / cap de leu

Capul de animal de pradă redat frontal pe akinakes-ul decorativ de la Medgidia (lista 1, nr. 26; fig. 3/8; 10/1).

Aşa cum arată cercetările arheozoologice, leul a supravieţuit, în Europa sud-estică, din neolitic până în epoca târzie a bronzului, iar în Grecia, după autorii antici, până în epoca arhaică; el lipseşte însă în stepele eurasiatice[169]. De aceea, reprezentarea lui în arta tracică a secolului V a.Chr. nu se bazează pe întâlnirea reală cu leul, ci pe preluarea unor motive artistice mediteraneene.

Leul este un simbol de putere mediteranean, în primul rând ahemenid şi macedonean, care transmite dominaţia lui din lumea animală asupra lumii oamenilor şi prin aceasta exprimă puterea regală. Reprezentarea leului nu s-a încetăţenit ca simbol al regilor odrysi, el întâlnindu-se doar pe monedele de argint ale lui Medokos (cca 405–391 a.Chr.)[170] şi pe cele de bronz ale succesorului său, Hebryzelmis (cca 390–383 a.Chr.)[171].

Capul de animal de pradă reprezentat frontal pe plăcuța de prindere la curea a tecii *akinakes*-ului de la Medgidia se aseamănă capului de lup al leului de pe plăcuța de piept de la Bašova Mogila (Duvanlij) (fig. 10/1–2). Măşti de leu redat frontal sunt reprezentate şi pe placa de la Gărčinovo (aparţinând artei nord-trace) sau decorează teaca *akinakes*-ului de la Tomakovka (reg. Zaporož'e) şi plăcuța de aur din tumulul 402 de la Žurovka (reg. Čerkassk), respectiv pe cea din regiunea Kuban[172]. Platoşa de piele de la Duvanlij (Goljamata Mogila) a fost împodobită cu măşti de leu, pentru Skythodokos, de către un meşter grec pe la mijlocul secolului V a.Chr. (fig. 10/4)[173]; la fel şi placa de piept de la Dălboki (de asemenea o lucrare a artei tracice de pe la 430 a.Chr.). Preluarea motivelor decorative greceşti în arta locală tracică din sec. V a.Chr. – în acelaşi timp cu modelele lor – este dovedită de o matriţă de bronz de la Madara, datată pe criterii stilistice în sec. V a.Chr. (fig. 10/3), şi de o posibilă altă mască de leu din Bulgaria nord-vestică, cu o datare imprecisă[174].

În arta tracică mai târzie leul este ilustrat în mai multe moduri, ceea ce dovedeşte receptarea simbolisticii sale.

---

169 Herodot, VII, 75–76; Haimovici 1992, p. 185–187; Bălăşescu, Radu, Moise 2005, p. 133, tab. 64, foto 72; Bartosiewicz 2009.

170 Leul ameninţător este reprezentat pentru prima dată în aceeaşi schemă ca pe monedele greceşti pe reversul unei monede de argint nou determinate, bătute de un conducător trac (?), altfel necunoscut, Ευδετιο (*Thraker* 2004, nr. cat. 225/4). Moneda a fost datată în sec. V a.Chr.

171 Peter 1997, p. 89–99, 106–112; Topalov 2005, p. 75–77, nr. 81, 84–85.

172 Bobrinskij 1905, p. 20, fig. 50; Ginters 1928, p. 13–14, pl. 4/b, 6/c; Il'inskaja 1971, p. 82–83, fig. 7/2, 8/2; *Königsgräber der Skythen* 2008, p. 225–226, fig. 8.

173 Ognenova-Marinova 2000, p. 20, fig. 4.

174 Torbov, Antonov 2002, p. 40, nr. cat. 17, pl. 3/4.

Fig. 10. 1. Medgidia (detaliu al figurii 3/8); 2. Duvanlij, Bašova Mogila (după *Gold der Thraker* 1980, nr. cat. 180); 3. Madara (după Atanasov 2005, fig. 1); 4. Duvanlij (după Venedikov, Gerassimov 1973, nr. cat. 227); 5. Čobruč, plăcuţă de aur (după o fotografie realizată de S. Agul'nikov); 6. Brădeşti (după Nestor 1932, pl. 18/4); 7. Cucuteni (după Dinu 1995, fig. 5/7); 8. Agighiol (după Berciu 1969, fig. 4/8); 9. aplice şi alte piese de harnaşament de la Červonyj Jar (după Gudkova 1978, fig. 5/2–3, 6–7); 10–14. setul de piese de harnaşament de la Arciz (după Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997, fig. 3); 1. scara 3:2; 2–3, 9–14. scara 1:2; 5–8. scara 1:1; 4. fără scară.

Unele aplice pătrate de argint din Tracia sunt decorate, începând cu sec. IV a.Chr., cu măşti de leu[175]. De asemenea, în toreutica de argint tracică apar şi alte motive artistice conţinând reprezentarea leului: sărind pe spinarea cerbului şi rupându-i gâtul[176], luptând cu grifonul[177], înfrânt de vânătorul călare[178] sau în luptă cu Herakles[179].

4.3.2. Albină sau pupă

Pandative – Cucuteni (lista 1, nr. 10; fig. 10/7); decor al setului de harnaşament – Brădeşti (lista 1, nr. 19; fig. 10/6; 11/5-7).

Albinele sunt motive specific mediteraneene care apar în câteva morminte din zona cercetată ca podoabe de curea ale seturilor de harnaşament sau ca pandantive. În mitologia greacă albinele sunt legate de zeităţile Artemis, Demeter, Dionysos şi Zeus, în ipostazele lor chtoniene sau împreună cu nimfele, fiind considerate simbol al nemuririi sufletului[180]. Probabil această din urmă simbolistică se regăseşte în cazul măştii din mormântul 1 de la Trebenište, pe plăcuţele de aur din tumulul 1 de la Atenica şi de la Kukuva Mogila (Duvanlij), respectiv pe placa de piept din Munţii Ržana[181].

Setul de piese de harnaşament din bronz de la Brădeşti[182] conţine aplice în formă de albină şi a fost datat în prima jumătate a secolului V a.Chr. pe baza aplicelor în formă de palmetă, datare confirmată de setul de harnaşament cu aplice în formă de gândaci de la Golemani[183]. Semnificaţia plăcuţelor de harnaşament în formă de insecte este neclară, însă este puţin probabil ca sensul grecesc să se fi păstrat pentru acest set. Este posibilă producerea acestor plăcuţe în formă de pupe de insectă sau de trei semisfere la Dunărea de Jos, fapt indicat de poansoanele din zona Razgrad şi Šumen[184].

---

175 Tezaurul de la Lukovit, Pančova-Mogila (lângă Starosel), Cvjatkova-Mogila (lângă Šipka), Dolna Koznica (*Thracian Rulers* 1994, nr. cat. 85; *Thraker* 2004, nr. cat. 221/i, 244/c, 287/k), Goljamata Mogila (între Malomirovo şi Zlatinica) (Agre 2011, p. 103–106, 112–114, fig. 4/2–3.10–12).

176 Motivul este redat la începutul secolului IV a.Chr. pe aplica fragmentară din tumulul 3 de sub Mogilanskata Mogila în Vraţa (Torbov 2005, p. 105, pl. 5/5; Teleaga 2008, p. 52, pl. 197/3 (!)) şi mai târziu pe cănile nr. 155 şi 156 din tezaurul de la Rogozen (Nikolov 1986, p. 22, 24–27), pe două aplice de argint ale harnaşamentului din tezaurul de la Lukovit (*Gold der Thraker* 1980, nr. cat. 329, pl. color p. 156) şi pe o aplică de la Dolna Koznica (*Thraker* 2004, nr. cat. 287/o).

177 Pe aplica nr. 2 de la Letnica (Venedikov 1996, p. 9–10, fig. 4), pe o aplică de la Dolna Koznica (*Thraker* 2004, nr. cat. 287/f) şi pe o alta din Bulgaria (Paunova 2005, p. 104–105, fig. 3).

178 *Gold der Thraker* 1980, nr. cat. 328.

179 Filow 1917, p. 40–43, fig. 25.

180 Cook 1895.

181 Filow, Škorpil 1927, p. 13, pl. 1/1; Filow 1934, p. 40–46, fig. 47–54, pl. 1; Djuknić, Jovanović 1965, p. 8, 16, pl. 15/5–7; *Thraker* 2004, nr. cat. 279.

182 Nestor 1932, p. 149–150, nota 618.

183 Tumulul se datează cca 470–445 a.Chr. pe baza unei *pelike* a pictorului Agrigent (Mannack 2001, p. 17–19, fig. 10; Cărov 2008, p. 41–42, 49–50, 93–94, 96–99, fig. 24, 32, 72, 75–79).

184 Minčev 2007b, p. 48–51, fig. 12, 14, 20.

Pandantivele în formă de pupe de insectă de la Cucuteni (fig. 10/7) provin probabil de la cercei aparţinând tipului 27 varianta 6 după Petrenko. În toreutica tracică „clasică” albinele se întâlnesc în harnaşamentul de la Buk’jovci[185] şi, degenerate, în mormântul fastuos de la Agighiol (fig. 10/8)[186], însă păstrarea sensului iniţial nu este clară.

4.4. Reconstituirea harnaşamentului cailor şi a măştii de cal de la Stânceşti (fig. 12)

În zona studiată nu s-au păstrat părţile organice ale harnaşamentului (curele de piele), astfel încât reconstituirea lui este ipotetică.

Adesea, din cauza ritului de înmormântare (incineraţia), poziţia iniţială a elementelor de harnaşament descoperite nu a putut fi stabilită (Cepari, tumulul 5 – lista 1, nr. 21; Tigveni, tumulul 15, mormânt 1 – lista 1, nr. 22). Se adaugă faptul că starea de conservare a harnaşamentului este, de cele mai multe ori, foarte precară, ca de exemplu la Pîrjolteni (lista 1, nr. 5). Mai mult, documentaţia de săpătură a unor înmormântări prin inhumaţie nu permite precizarea locului de descoperire a părţilor de harnaşament la calul îngropat (Arciz, tumulul 13 – lista 1, nr. 1; fig. 10/10–14; Červonyj Jar, tumulul 1 – lista 1, nr. 2; fig. 5/4; 10/9). Din aceste motive, nu se pot reconstitui seturile de harnaşament pornind doar de la documentaţia arheologică; unele morminte permit totuşi stabilirea combinaţiilor de elemente de harnaşament.

Analiza poate începe prin prezentarea a trei seturi incomplete de harnaşament din zona studiată:

1) Setul de piese de harnaşament din tumulul 1 de la Červonyj Jar consta dintr-o zăbală bimetalică cu psalii în formă de S, dintr-un *prometopidion* rombic, care împodobea fruntea calului şi din şase aplice de curea (două în formă de rozetă şi patru gheare prelungite prin segmente care împodobeau fălcelele (fig. 5/4; 10/9)[187]. Aplicele în formă de rozetă serveau probabil prinderii fruntarului cu cefarul şi fălcelele.

Asocierea podoabei de frunte cu ghearele este specifică tumulilor scitici din regiunea nord-pontică[188]. *Prometopidia* rombice se întâlnesc până în zona Subcarpaţilor, de exemplu în mormântul 1 din tumulul 15 de la Tigveni (vezi lista 1, nr. 22).

2) Înmormântarea dublă de sub tumulul 13 de la Arciz conţine două seturi de harnaşament, constând dintr-o zăbală bimetalică şi unul sau doi nasturi de curele. Setul de bronz mai conţine o podoabă de fruntar şi şapte aplice, în vreme ce acela de argint mai conţine două plăcuţe de fălcele, şase aplice de curea şi 92 de perle tubulare (fig. 10/10–14)[189]. Aplicele de curea din bronz ale setului de harnaşament se compun

---

[185] Velkov, Danov 1938, p. 437, fig. 227.
[186] Berciu 1969, p. 220–221, fig. 4/8, pl. 116/1–2.
[187] Gudkova 1978, p. 188–189, fig. 5.
[188] A se vedea nota 109.
[189] Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997, p. 51–53, 55, fig. 3.

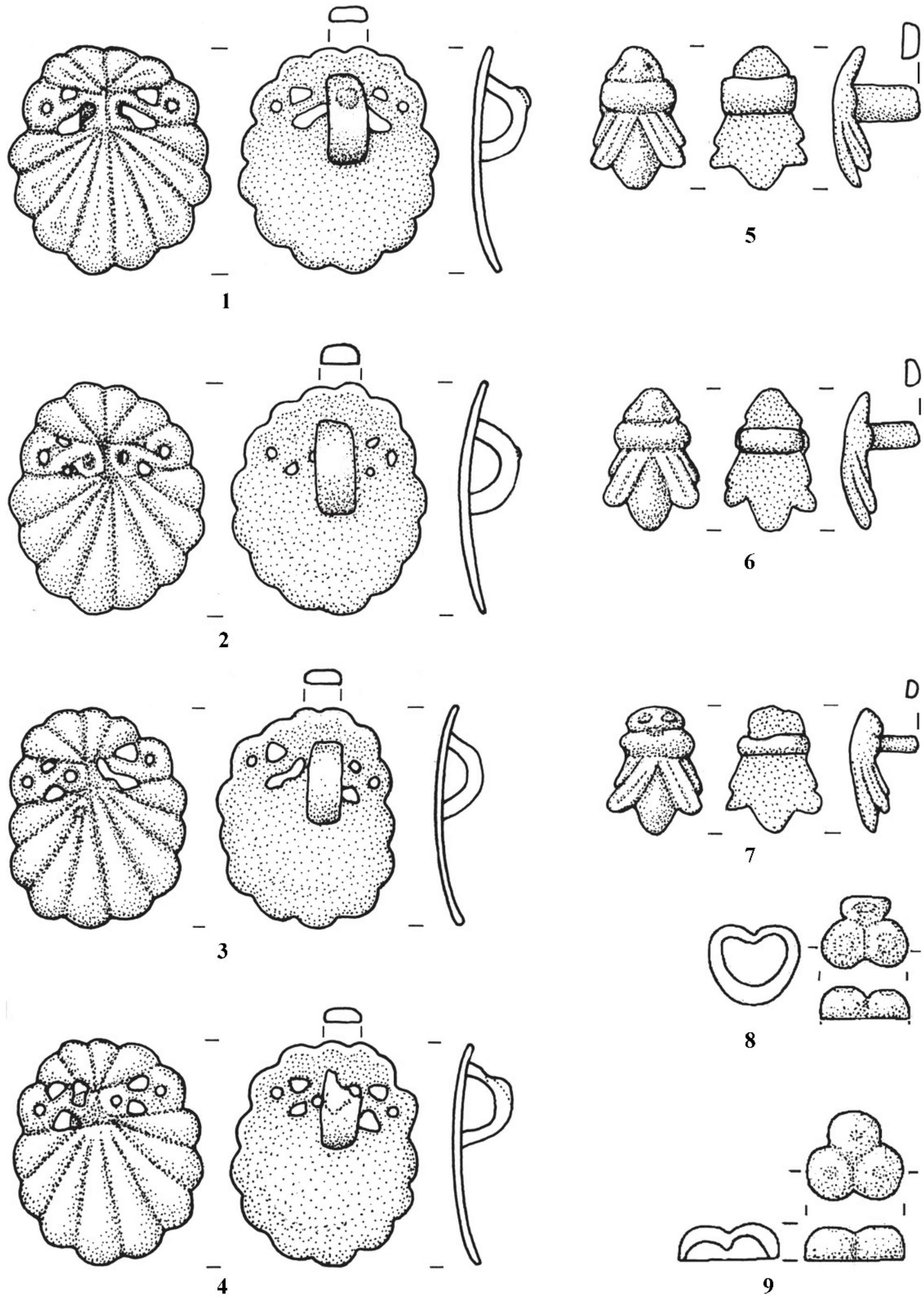

Fig. 11. Aplice de la Brădeşti (după desene în creion realizate de E. Teleaga), scara 2:3.

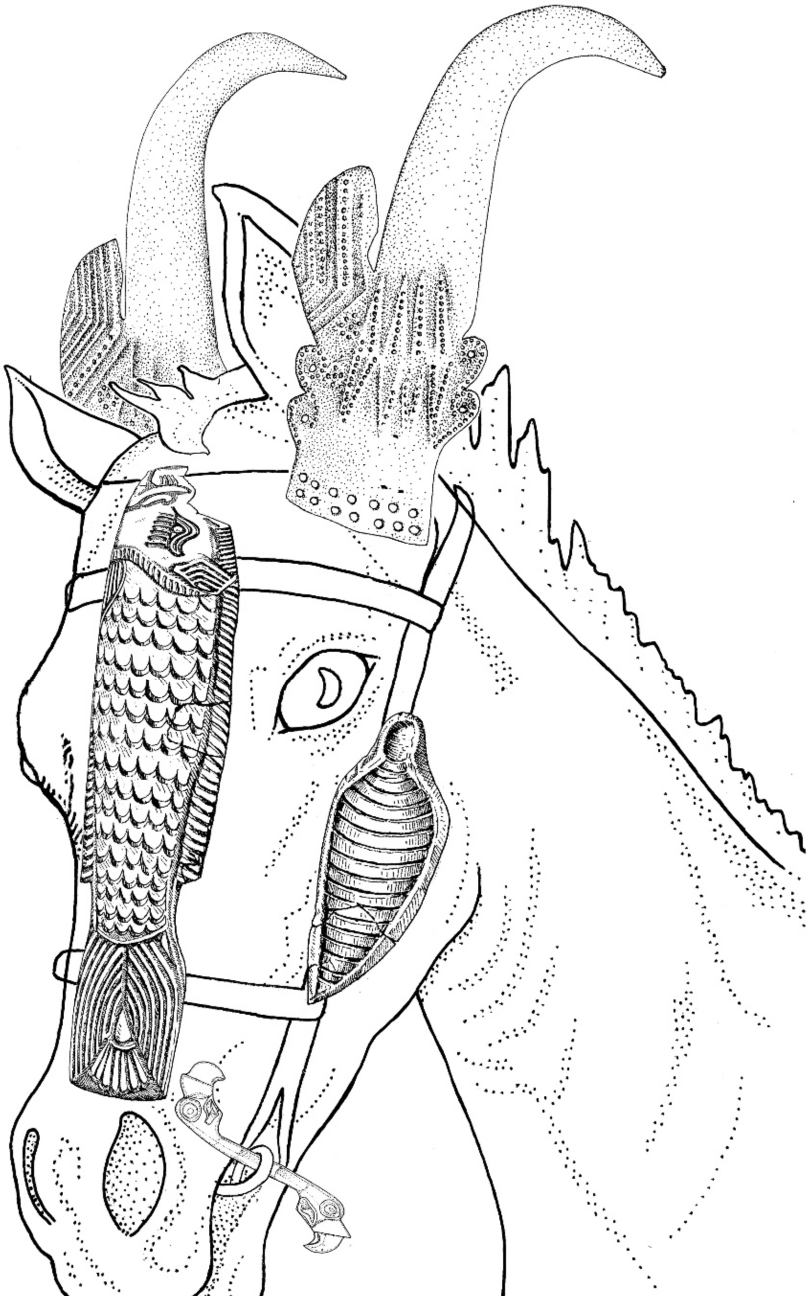

Fig. 12. Reconstituirea căpăstrului calului pe baza setului de piese de harnaşament de la Stânceşti, scara cca 1:4.

dintr-un cap de grifon, ca podoabă de fruntar, şi dintr-o aplică spiralică, respectiv din şase aplice foliforme, ca podoabe pentru fălcele.

3) Setul de harnaşament de la Brădeşti s-a păstrat incomplet, dar funcţia aplicelor de curea poate fi determinată. Patru aplice în formă de palmetă (cu urechi longitudinale) împodobeau fruntarul sau botarul, cele trei aplice în formă de albină şi poate şi cele două triplu semisferice cu ureche transversală împodobeau fălcelele (fig. 11).

Numărul, forma şi stilul aplicelor de curea de la Stânceşti se aseamănă cu cele din zona nord-pontică. De aceea s-a încercat aici reconstituirea măştii de cal ca un căpăstru scitic.

Placa decorativă de frunte – *prometopidion* (fig. 9/5) şi aripile cu nervuri orizontale care decorau fălcelele (fig. 9/3–4) calului de la Stânceşti au fost fabricate din tablă de electron. Aşa cum arată marginile lor pliate, ele au fost prinse pe o formă similară din piele sau din lemn, groasă de 1,2–1,5 cm; decorul plăcilor, realizat prin ciocănire, era probabil reprezentat şi pe formele de bază.

Plăcile de bronz în formă de coarne de ţap de stâncă cu frunze exterioare, erau prinse cu nituri pe capetele late ale formelor din piele sau lemn (fig. 9/1–2). Capetele ascuţite şi marginile exterioare erau însă nefixate. Deoarece ele aparţineau cel mai probabil aceluiaşi harnaşament ca şi placa decorativă a fruntarului şi plăcuțele fălcelelor, erau fixate în partea superioară, lateral faţă de cap, cu vârfurile îndreptate fie în faţă, fie în sus.

Elementele decorative ale setului de harnaşament din depozitul de la Stânceşti formează o mască de cal reprezentând animalul cu coarne şi urechi de ţap de stâncă, imagine care nu este neobişnuită pentru împodobirea cailor scitici.

Părţile organice păstrate din harnaşamentul de călărie al cailor depuşi permit reconstituirea ritualurilor de înmormântare din epoca scitică: în mormântul de cal din tumulul 1 (cca 300 a.Chr.) de la Pazyryk (din Munţii Altai) s-a găsit o mască de cal înfăţişând animalul ca un cerb. Alţi cai, provenind din tumulul 11 de la Berel (în Munţii Altai din Kazachstan), aveau harnaşament de călărie şi purtau măşti cu coarne de ţapi de munte; probele ^{14}C permit datarea tumulului pe la cca 322 a.Chr.[190]. Aceşti tumuli şi depozitul de la Stânceşti aparţin unui orizont eurasiatic al stilului animalier vag definit în cercetarea modernă, prin aceeaşi lume de imagini şi simboluri.

Calul cu harnaşament de călărie avea un peşte-mistreţ aurit ca podoabă de fruntar, aripi din aur ca plăcuțe decorând fălcelele şi urechi şi coarne de ţap de stâncă; psaliile zăbalelor bimetalice se termină în capete de pasăre de pradă (fig. 12). Aşa cum rezultă din analiza de mai sus, toate elementele figurative ale harnaşamentului de la Stânceşti, în afară de coarnele de ţap de stâncă, sunt specifice cailor nord-pontici care au fost depuşi cu harnaşament în mormintele din sec. V a.Chr.

Combinaţia imaginilor harnaşamentului de la Stânceşti este însă unică. Toate elementele sale animaliere se regăsesc pe frizele pocalelor din argint specifice pentru

---

[190] Rudenko 1970, p. 179–180, pl. 119; Samašev, Bazarbaeva, Žumabekova 2002, p. 257–261, 264, 268, fig. 17–18, 27; Alekseev *et alii* 2005, p. 75, 182–184, tab. 3, fig. 2/25, 3/122.

toreutica tracică „clasică”: ţap de stâncă, mistreţ, pasăre de pradă şi peşte[191]. Acest set de harnaşament arată, ca şi placa decorativă de la Gărčinovo, că predecesorii frizelor „clasice” tracice sunt vizibili încă din sec. V a.Chr. în arta nord-tracă şi sud-vest-scitică, în perioada apariţiei formelor sale din această regiune.

5. ÎNCEPUTUL TOREUTICII TRACICE ŞI AL SETURILOR DE HARNAŞAMENT DIN ARGINT

Apariţia artei tracice a fost considerată în cercetarea mai nouă ca fiind un fenomen din sec. IV a.Chr.[192]. Obiceiul depunerii a numeroase vase de argint tracice şi a harnaşamentului de argint în orizontul de înmormântări fastuoase din sec. IV a.Chr. a jucat un rol determinant şi a condus la această interpretare modernă greşită.

Abia în ultima vreme Brigitte Kull a pledat pentru o apariţie mai timpurie a toreuticii tracice, pe la 500 a.Chr., însă argumentaţia ei s-a bazat pe premise fragile, astfel că a găsit puţină acceptare în lumea cercetării[193]: un poanson de bronz cu reprezentarea bobocului de lotus, un motiv al toreuticii tracice, s-a găsit în locuinţa I/2 din aşezarea de la Oprişor, a cărei ceramică nu permite însă o încadrare cronologică exactă[194]. Astfel, poansonul poate fi datat doar stilistic, probabil în sec. IV a.Chr. Calitatea excelentă a decorului, în comparaţie cu cel al poansoanelor şi matriţelor din Bulgaria nord-vestică, ar putea fi considerată un indiciu al originii sale greceşti.

Din Bulgaria nordică provin 33 de poansoane şi matriţe de bronz, realizate local din bronzuri reciclate, care au fost folosite pentru crearea diferitelor motive figurative (cap de leu, de femeie şi de bou, gheară, gândac sau pupă de insectă, scoică, reprezentări vegetale, (trei) semisfere, cercuri), decorând vase din argint, podoabe şi plăci de piept[195]. Poansonul de la Oprişor şi patriţa de la Pârjoaia aparţin acestei grupe de instrumente; nu au însă context de descoperire, iar motivele reprezentate sunt realizate grosier. Aceste motive pot fi datate prin metode stilistice sau contextuale, iar

[191] Schneider, Zazoff 1994, p. 160–164, 193–195, fig. 10/34.

[192] Alexandrescu 1983, p. 48–51; Frey 1984, p. 261.

[193] Ion Stîngă şi Mircea Babeş consideră poansonul din locuinţa I/2 a aşezării cu mai multe faze de la Oprişor ca decor pentru fialele cu proeminenţe (Buckelphialen) ale toreuticii tracice „clasice”, Brigitte Kull, însă, îl atribuie perlelor mai timpurii din două părţi şi pandantivelor (Stîngă 1992; Babeş 1993; Kull, Stîngă 1997); vezi pentru problematică Treister (2001, p. 75–76), care împărtăşeşte prima părere. Perlele de această formă din tumulul 402 din sec. V a.Chr. de la Žurovka sunt mult mai mici decât poansonul de la Oprişor (Bobrinskij 1905, p. 20, fig. 49). Locuinţa I/2 a fost datată în a doua jumătate a secolului VI a.Chr. (Kull, Stîngă 1997, p. 565–566, fig. 5).

[194] Piciorul de lekythos cu talpa în formă de şaibă ar putea aparţine secolului V a.Chr., deşi nu este databil precis. O lekane lucrată la roată are buza apropiată de cele din sec. IV a.Chr. (Lüdorf 2000, p. 20, 106–107, pl. 84). *Lekanai* asemănătoare provin din mormintele 6, 24 şi 25 ale necropolei de la Ravna care aparţin, după Hänsel, ultimei ei faze de înmormântări (Mirčev 1962, p. 101–102, 113, pl. 10/4, 12/4, 23/3.6; Hänsel 1974, p. 201–202, fig. 6–7).

[195] Torbov, Antonov 2002; Iliev *et alii* 2007; Minčev 2007b, p. 44–45, 48–54, fig. 4–5, 7,12, 14, 20, 22–24, 26, 28–29; Bonev *et alii* 2013.

compoziţia lor a fost foarte rar analizată, ceea ce duce la un cerc vicios: vasele de argint şi podoabele sunt sigur din sec. IV a.Chr., cele mai vechi putând fi importuri.

Majoritatea seturilor de harnaşament cu aplice figurative din sec. V a.Chr. au fost descoperite la nord de Dunăre: la Brădeşti, în Oltenia (lista 1, nr. 19; fig. 11) şi mai multe în Moldova istorică, la Arciz (tumulul 13), Červonyj Jar (tumulul 1), Pîrjolteni, Râmnicu Sărat şi Stânceşti (lista 1, nr. 1/b, 2, 5, 12 und 14; fig. 3/10; 5/4; 9; 10/9–14). Mormântul de incineraţie din tumulul 5 de la Cepari conţinea un *akinakes* figurat (lista 1, nr. 21; fig. 3/4), mormântul 1 din tumul 15 de la Tigveni o zăbală figurată (lista 1, nr. 22); seturile de harnaşament din aceste două morminte cu arme din Muntenia nu aveau însă aplice figurative. Setul de harnaşament de pe la 500 a.Chr. din groapa α de la Histria conţinea doar un element figurat – un distribuitor de curele ahemenid din bazalt în formă de colţ de mistreţ (lista 1, nr. 24; fig. 5/3).

Cel mai vechi set tracic de la Golemani, din al doilea sfert al secolului V a.Chr., constă din 21 aplice de curea, o catarama şi un nasture, setul din tumulul 16 de la Lazar Stanevo (a doua jumătate a secolului V a.Chr.) conţinea o zăbală, două catarame, doi nasturi de curea şi 15 aplice de curea din bronz. Aceste seturi de harnaşament decorate în stil animalier sunt cele mai timpurii găsite în mormintele cu arme tracice. În alte morminte tracice de cai din sec. V a.Chr. lipsesc atât aplicele de curea, cât şi *prometopidia* decorate figurativ ale seturilor de harnaşament. Astfel, mormântul cu cal din tumulul 2 de la Gorski Izvor (sfârşitul secolului V a.Chr.) conţinea o zăbală de fier, o cataramă de os şi una de bronz şi falere de bronz nedecorate[196].

Cele două seturi de bronz decorate în stil animalier din sec. V a.Chr., de la Golemani (tumulul 1)[197] şi de la Lazar Stanevo (tumulul 16)[198], nu au fost importate odată cu cai nord-pontici în Tracia de nord; următoarele dovedesc aceasta: 1. Gândacii primului set sau căluţii de mare al celui de-al doilea nu au prototipuri scitice, ci sunt creaţii locale. 2. Aceste seturi nu sunt izolate, ci formează, împreună cu alte aplice de harnaşament din regiune, o grupă animalieră locală căreia îi aparţin aplicele de la Răscăieţii Noi şi Cap Dolojman (lista 1, nr. 6, 25, fig. 6/3), cele din nord-estul Bulgariei, de la Arkovna, din peştera Devetaška, de la Dolište, Kamen Brjag, Klimentovo şi Obretenik[199]. 3. Patriţa de pe Dealul Pârjoaia (lista 1, nr. 27, fig. 6/5), matriţa de la Madara, placa de bronz decorativă de la Gărčinovo şi forma de turnare din bronz din nord-estul Bulgariei[200] arată că obiectele decorate în stil animalier au fost produse în această regiune.

Dalakova Mogila (între Topolčane şi Kalojanovo) a fost înălţată pentru o persoană de rang înalt la începutul secolului IV a.Chr. Aceasta purta o mască mortuară din aur şi un inel cu inscripţia Σηυσα Τηρητος, nume specifice aristocraţilor odrysi. Persoanei înmormântate i-au fost depuse arme, fiale din aur, un coif şi *rhyta* din argint, vase pictate şi amfore greceşti. Cei doi cai înmormântaţi

---

196 Petrov 1993, p. 12, 16, fig. 11–12.

197 *Thraker* 2004, nr. cat. 198; Cărov 2008, p. 41–42, 49–50, 93–94, 96–99, fig. 24, 32, 72, 75–79.

198 Kitov 1980; *Thraker* 2004, nr. cat. 248/a–c.

199 Dimova 1966, p. 3–9; Marazov 2002, p. 50–54; Minčev 2005, p. 32–38, 42–44, fig. 1/a, 2, 3/a, 7/a–b.d.g, 8.

200 Venedikov, Gerassimov 1973, nr. cat. 152; Atanasov 2005, p. 126, 129, fig. 1; Minčev 2005, p. 46–48, fig. 11–12.

purtau zăbale şi harnaşament: zăbale din fier cu psalii în forma literei S (capetele unei perechi de psalii sunt din argint, modelate ca şi capete de grifon), podoabe de fruntar şi de fălcele figurative din argint[201]. Tumulul contrazice, aşadar, şi teza începutului toreuticii tracice din argint la mijlocul secolului IV a.Chr. Astfel, cel mai vechi set de harnaşament fastuos, decorat în stil tracic animalier a fost produs la începutul secolului IV a.Chr., iar seturile tracice anterioare au fost turnate din bronz, chiar dacă provin din morminte bogat înzestrate. Acest fapt nu se datora dificultăţii producerii harnaşamentului din argint şi nici lipsei de metal preţios – căci în tumulii bogat înzestraţi sunt depuse vase şi podoabe scumpe –, ci mai degrabă preţuirii reduse a cailor în obiceiurile de înmormântare. Aceştia sunt înmormântaţi arareori la sud de Munţii Balcani, în nucleul statului odrys, şi atunci doar cu harnaşament modest de bronz (Gorski Izvor, tumulul 2 şi Krušare, Jakimova Mogila)[202]. Abia în sec. IV a.Chr. caii de călărie tracici sunt crescuţi special, iar harnaşamentul lor de argint este depus în morminte sau tezaurizat[203].

6. MOTIVE FIGURATIVE ALESE DE ELITE PENTRU AUTOREPREZENTARE

Tracia izvoarelor antice consta în sec. V a.Chr. din estul Peninsulei Balcanice şi se întindea până la Strymon şi la Dunăre: la vest de Strymon era Macedonia, la nord de Dunăre se găseau sciţii; oraşele greceşti controlau coasta egeeană şi pontică. După retragerea persană din Tracia s-a format regatul odrys care a întreţinut legături cu vecinii şi cu neamurile tracice.

Obiectele de artă figurativă locală şi simbolurile de putere din sec. V a.Chr. sunt prezente în Dobrogea de nord şi în regiunea de stepă basarabeană şi răspândite difuz în zona de dealuri a Moldovei, respectiv în dealurile subcarpatice (fig. 2). Formele funcţionale ale acestora în zona cercetată se deosebesc de cele din Tracia nordică propriu-zisă. Cele mai multe obiecte figurative de la nord de Dunăre au fost produse în stil animalier scitic (bine reprezentat în Tracia nordică), doar câteva fiind făcute în stil grecesc, mai bine reprezentat în Dobrogea.

Pasărea de pradă reprezintă un simbol de putere al sciţilor nord-pontici, capul, aripile şi ghearele ei împodobind sceptre de bronz, *akinakai*, harnaşament şi zornăitoare. Acest motiv este întâlnit la Dunărea de Jos la purtătorii culturii scitice şi la geţi. Pasărea de pradă este atestată în toreutica tracică doar în această regiune, având o poziţie cosmologică – este reprezentată ca stăpână a animalelor de pe uscat şi de pe apă, drept purtătorul de sceptru scitic în formă de cap de pasăre prădătoare în lumea oamenilor.

Alte motive animaliere sunt *Cervidae* şi *Bovidae*. Cerbul scitic cu capetele coarnelor în formă de cap de pasăre este un animal cosmic, semnificaţie transmisă

[201] Kitov, Dimitrova, Siratov 2008, p. 246–249, fig. 3–8; Kitov, Dimitrov 2008; Marazov 2008, p. 125, fig. 6; Tzochev 2009, p. 56–57, 69, fig. 1.

[202] Petrov 1993, p. 14–15, fig. 8–9; Dimitrova 2008, p. 222–224, fig. 4–5.

[203] Într-un studiu încă nepublicat, despre caii tracici şi zăbalele lor, am stabilit că în sec. IV a.Chr. apar cai de talie mai mare şi că, în acelaşi timp, creşte lăţimea interioară a zăbalelor.

cerbilor din procesiunile animaliere tracice. Capul de elan, căprioara şi ţapul de munte sunt specifice stilului animalier scitic şi contribuie la formarea motivelor animaliere tracice „clasice”.

Motivele scitice ale pisicii sălbatice, încovrigate sau stând la pândă, sunt prezente şi transformate în zona cercetată.

Statuile antropomorfe de războinici şi pecetea lui Skyles cu zeița tronând descoperite în Dobrogea reprezintă semne de putere relevante social ale unei pături conducătoare scitice aflate în legătură cu coloniile greceşti.

Următoarele motive animaliere din zona cercetată există atât în stilul scitic, cât şi în cel grecesc, putând fi atribuite unei tradiţii artistice doar prin redarea lor iconografică specifică: grifon, urs sau lup, mistreţ şi colţ de mistreţ, peşte.

Albina şi leul sunt motive specifice stilului grecesc din sec. V a.Chr. Albina, ca simbol al nemuririi sufletului în lumea greacă, apare în zona macedoneană şi sud-tracică în contexte funerare. Nu este probabil ca aceeaşi simbolistică să fi fost păstrată în cazul aplicelor de harnaşament de la Golemani şi Brădeşti sau al pandantivelor de cercei de la Cucuteni, prezenţa lor ca decor de harnaşament având o semnificaţie pur decorativă şi nu simbolică. Datorită plurivalenței motivului leului tracic (simbol regal de putere pe la 400 a.Chr. sau păzitor de morminte), răspândirea acestui motiv nu poate fi interpretată politic, ca întindere a stăpânirii odryse.

Aproape toate motivele figurative şi însemnele de putere din sec. V a.Chr. din zona cercetată trec în arta tracică „clasică”, unele fiind transformate, altele redate degenerat, unele păstrând puterea lor simbolică iniţială, altele devenind doar motive decorative.

Comparativ cu această artă figurativă timpurie, se pare că în sec. IV a.Chr. s-a schimbat compoziţia motivelor din scene şi din seturile combinate de harnaşament – fie prin adăugarea unor noi motive, fie prin mutarea centrelor de răspândire a simbolisticii. Fără o repertoriere completă a motivelor figurative, a însemnelor de putere şi a scenelor acestei arte târzii, nu este posibilă înțelegerea exactă a acestor transformări.

În cazul în care motivele şi simbolurile de putere figurative din 31 de morminte, aşezări şi descoperiri izolate descrise anterior sunt atribuite unor motive generale, independente de tradiţiile de cercetare (pasăre de pradă, *Cervidae*, *Bovidae*, pisică sălbatică, grifon, cap de urs sau de câine, mistreţ, peşte, insectă, om şi leu), se constată că pasărea de pradă este specifică zonei de la nord de Dunăre, leul şi omul – Dobrogei, pe când celelalte motive sunt supraregionale, putând fi explicate doar contextual, într-o anumită regiune stilistică. În Dobrogea se creează un sincretism al simbolurilor de origini diferite, care coexistă şi se contopesc, cel mai bun exemplu fiind *akinakes*-ul decorativ de la Medgidia, care fusese probabil fixat pe o statuie de piatră reprezentând un războinic scit (antropomorfism datorat influenţei greceşti), care poartă simboluri scitice (pasărea de pradă şi ţapul de stâncă îngenunchiat) şi simboluri de putere odrysă de origine nord-egeeană (pasărea de pradă cu şarpele şi leul reprezentat frontal).

Repertoriul motivistic din sec. V a.Chr. este prezent în continuare în arta tracică „clasică” care s-a născut pe baza lui la Dunărea de Jos şi care probabil a folosit autoreprezentării dinastice.

Mulţumiri

Figurile 3/1, 8, 10–11; 5/2, 4–9; 6/1–4, 6–7; 7/1, 4–7; 9; 10/1–7, 10–14; 11 au fost redesenate de către doamna M. Weber (Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz) pe baza desenelor şi fotografiilor menționate mai sus.

Pentru identificarea pe baza taxonomiei moderne a animalelor şi motivelor animaliere reprezentate şi punerea la dispoziţie a literaturii zoologice sunt îndatorat faţă de H. Kroll.

BIBLIOGRAFIE

Abramova 1974	М.П. Абрамова, *Погребения скифского времени центрального предкавказья*, SovArch/CA 2, 1974, p. 195–212.
Agre 2011	D. Agre, *The Tumulus of Golyamata Mogila near the villages of Malomirovo and Zlatinitsa* /Д. Агре, *Голямата могила край Маломирово и Златиница*, София, 2011.
Agul'nikov, Subbotin 1997	С.М. Агульников, А.В. Субботин, *Скифский курган V в. до н. е. в Днестровском Правобережье*, în С.Б. Охотников (ed.), *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*, Одесса, 1997, p. 182–186.
Alekseev 2005	A.J. Alekseev, *Scythian Kings and "Royal" Burial-Mounds of Fifth and Fourth Centuries BC*, în D. Braund (*ed.*), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*, Exeter, 2005, p. 39–55.
Alekseev *et alii* 2005	А.Ю. Алексеев, Н.А. Боконенко, С.С. Васильев, В.А. Дергачев, Г.И. Зайцева, Н.Н. Ковалюх, Г. Кук, Й. ван дер Плихт, Г. Посснерт, А.А. Семенцов, Е.М. Скотт, К.В. Чугунов, *Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология*, Санкт Петербург, 2005.
Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997	И.Л. Алексеева, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина, *Скифское погребение у г. Арциз*, *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. – IV в. н. э.)*, Тирaспол, 1997, p. 48–55.
Alexandrescu 1958	A. Alexandrescu, *Două statui traco-scitice din Dobrogea*, SCIV 9, 2, 1958, p. 291–302.
Alexandrescu 1974	P. Alexandrescu, *Un art thraco-gète?*, Dacia N.S. 18, 1974, p. 273–281.
Alexandrescu 1983	P. Alexandrescu, *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans* (I), Dacia N.S. 27, 1983, p. 45–66.
Alexandrescu 1990	P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (eds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990, p. 47–101.
Alexandrescu 1993	P. Alexandrescu, *L'oiseau unicorne. Introduction à l'iconologie de l'art thrace*, CRAI, 1993, p. 725–747.
Alexandrescu 2008	P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice histriene. Ornamente de căpăstru achemenide la Istros. Perşi, sciţi şi saci*, Pontica 41, 2008, p. 119–143.
Apostolidou 1936	M. ’Αποστολίδου, Χρυσοῦς ἐξ Ἴστρου ἐνεπίγραφος δακτύλιος, Thrakika/Θρακικά 7, 1936, p. 221–227.

Archibald 2004 Z.H. Archibald, *Inland Thrace*, în IACP, p. 885–899.

Asheri 1990 D. Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*, în G. Nenci (ed.), *Hérodote et les peuples non grecs*, Entretiens sur l'Antiquité Classique 35, Geneva, 1990, p. 131–163.

Atanasov 1988 Г. Атанасов, *Късен халщатски некропол при село Правенци, Шуменско*, GMSB/ГМСБ 14, 1988, p. 21–36.

Atanasov 2005 Г. Атанасов, *Инструменти за производство на ювелирни изделия от фонда на РИМ-Шумен*, în И. Маразов (ed.), *Тракия и околният свят*, Научна конференция Шумен, 2004, MIF/МИФ 9, София, 2005, p. 123–135.

Avram 2004 A. Avram, *The Propontic Coast of Asia Minor*, în IACP, p. 974–999.

Avram, Hind, Tsetskhladze 2004 A. Avram, J. Hind, G. Tsetskhladze, *The Black Sea Area*, în IACP, p. 924–973.

Babeş 1993 M. Babeş, *O unealtă toreutică din sec. IV–III a. Ch. de la Oprişor (jud. Mehedinţi)*, SCIVA 44, 2, 1993, p. 125–134.

Bakay 1971 K. Bakay, *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*, Amsterdam – Budapesta, 1971.

Bartosiewicz 2009 L. Bartosiewicz, *A lion's share of attention: archaeology and the historical record*, ActaArchHung 50, 1, 2009, p. 275–290.

Bălăşescu, Radu, Moise 2005 A. Bălăşescu, V. Radu, D. Moise, *Omul şi mediul animal între mileniile VII–IV î.e.n. la Dunărea de Jos*, Târgovişte, 2005.

Bălăşescu *et alii* 2003 A. Bălăşescu, M. Udrescu, V. Radu, D. Popovici, *Archéozoologie en Roumanie. Corpus de données*, Târgovişte, 2003.

Berciu 1958 Д. Берчу, *Фрако-скифский меч-емблема из Меджидии (Добруджа)*, Dacia N.S. 2, 1958, p. 93–124.

Berciu 1959 D. Berciu, *O descoperire traco-scitică din Dobrogea şi problema scitică la Dunărea de Jos*, SCIV 10, 1, 1959, p. 7–48.

Berciu 1969 D. Berciu, *Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, BerRGK 50, 1969, p. 209–265, pl. 110–139.

Bobrinskij 1901 А.А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы* 3, Санкт Петербург, 1901.

Bobrinskij 1905 А.А. Бобринский, *Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии*, IAK/ИАК 14, 1905, p. 1–43.

Bogdanov 2007 E. Bogdanov, *Zur Kunst des skythisch-sibirischen Kulturkreises*, EurAnt 13, 2007, p. 199–214.

Bonev *et alii* 2013 V. Bonev, B. Zlateva, I. Iliev, I. Kuleff, *Punches, moulds and matrixes from northeastern Bulgaria: an archeometallurgical study*, în К. Рабаджев, Х. Попов, М. Дамянов, В. Кацавова (ed.), *Сборник в памет на академик Д.П. Димитров*, София, 2013, p. 333–348.

Borovka 1928 G. Borovka, *Scythian Art*, Londra, 1928.

Bouzek 2006 J. Bouzek, *Local Schools of Thracian Toreutics of the 4th Century BC in a Broader Context*, Ancient West & East 4, 2, 2006, p. 318–387.

Buzdugan 1975 C. Buzdugan, *Descoperirea de la Petricani şi relaţiile ei cu cultura traco-getică*, SCIVA 26, 1, 1975, p. 69–77.

Buzdugan 1976 C. Buzdugan, *Pumnale hallstattiene tîrzii pe teritoriul României*, CA 2, 1976, p. 239–273.

Canarache 1950 — V. Canarache, *Monetele sciţilor din Dobrogea*, SCIV 1, 1950, p. 213–257, fig. 1–8.

Canarache 1953 — V. Canarache, *Consideraţii asupra unei statui inedite din timpul orânduirii comunei primitive în Dobrogea*, SCIV 4, 3–4, 1953, p. 709–722.

Cărov 2008 — И. Църов, *Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско*, София, 2008.

Černenko 2006 — E.V. Černenko, *Die Schutzwaffen der Skythen*, PBF III, 2, Stuttgart, 2006.

Cook 1895 — A.B. Cook, *The Bee in Greek Mythology*, JHS 15, 1895, p. 1–24.

Čugunov, Parzinger, Nagler 2010 — K.V. Čugunov, H. Parzinger, A. Nagler, *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*, Archäologie in Eurasien 26, Mainz, 2010.

Culică 1967 — V. Culică, *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, SCIV 18, 4, 1967, p. 677–685.

Dan 2011 — A. Dan, *L'Istros chez Herodote*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 25–56.

Denisova 1994 — В.И. Денисова, *Литейная форма мастера Гикесия из Ольвии*, Archeologičeskie vesti/Археологические вести 3, 1994, p. 78–87.

Dergacev, Postică, Sava 1988 — В.А. Дергачев, Г.И. Постикэ, Е.Н. Савва, *Отчет о полевых исследованиях Пугаченской археологической экспедиции у с. Мерень и Кирка Новоаненского района в 1987* г. Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, nr. inv. 275, Кишинёв, 1988.

Dimitrova 2008 — Д. Димитрова, *Якимова могила (предварително съобщение)*, în Д. Димитрова (ed.), *По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов*, София, 2008, p. 221–225.

Dimova 1966 — В. Димова, *Гробна находка от с. Обретеник, Русенско*, IzvestijaRuse/ИзвестияРусе 2, 1966, p. 3–9.

Dinu 1995 — M. Dinu, *Quelques considérations sur la nécropole tumulaire daco-gétique découverte à Cucuteni (Dép. de Jassy)*, SAA 2, 1995, p. 103–126.

Dinu, Măghescu, Boghian 1984 — M. Dinu, L. Măghescu, D. Boghian, *Unele consideraţii cu privire la necropola tumulară, daco-getică, descoperită la Cucuteni, judeţul Iaşi*, CercIst 14–15, 1983–1984 (1984), p. 115–130.

Djuknić, Jovanović 1965 — M. Djuknić, B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, ArchIug 6, 1965, p. 1–35, Taf. 1–40.

Domaradski 1988 — М. Домарадски, *Тракийски богати погребения*, Terra Antiqua Balcanica 3, Sofia, 1988, p. 78–86.

Dubois 1996 — L. Dubois, *Inscriptions greques dialectales d'Olbia du Pont*, Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III. Hautes études du monde gréco-romain 22, Geneva, 1996.

Dumitrescu 1974 — V. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Bucureşti, 1974.

Eibner 2009 — A. Eibner, *Symbol und Bedeutung des Stabes – anhand eisenzeitlicher Bildquellen*, în G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, Montagnac, 2009, p. 11–45.

Erlikh 2009 — V.R. Erlikh, *Recent Investigations of the Ulski Kurgans*, în J. Nieling, E. Rehm (eds.), *Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers*, Black Sea Studies 11, Aarhus, 2009, p. 47–65.

Evdokimov, Murzin 1984	Г.Л. Евдокимов, В.Ю. Мурзин, *Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области*, în Е.В. Черненко, В.Н. Мозолевский, В.Ю. Мурзин (eds.), *Вооружение скифов и сарматов*, Киев, 1984, c. 75–82.
Fettich 1928	N. Fettich, *Das Tiermotiv der Parierstange des Schwertes aus Aldoboly, Siebenbürgen*, PZ 19, 1928, p. 144–152.
Filow 1917	B. Filow, *Denkmäler der thrakischen Kunst*, RömMitt 32, 1917, p. 21–73, pl. 1.
Filow 1934	B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia, 1934.
Filow, Škorpil 1927	B. Filow, K. Škorpil, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ohrida-See*, Berlin – Leipzig, 1927.
Flensted-Jensen 2004	P. Flensted-Jensen, *Thrace from Axios to Strymon*, în IACP, p. 810–853.
Florescu A., Florescu M. 2005	A. Florescu, M. Florescu, *Cetăţile traco-getice din secolele VI–III a.Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani)*, Târgovişte, 2005.
Fol, Spiridonov 1983	А. Фол, Т. Спиридонов, *Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е.*, София, 1983.
Franke, Hirmer 1964	P. Franke, M. Hirmer, *Die griechische Münze*, München, 1964.
Frey 1969	O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst. Studien zur figürlich verzierten Toreutik von Este*, Römisch-Germanische Forschungen 31, Berlin, 1969.
Frey 1984	O.-H. Frey, *Kontakte zwischen den Thrakern und ihren Nachbarn in Mitteleuropa*, în Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomaschecks, Wien, 1980, Vol. 2, Sofia, 1984, p. 260–268.
Furtwängler 1883	A. Furtwängler, *Der Goldfund von Vettersfelde*, 43. Programm Winckelmannsfeste der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin, Berlin, 1883.
Galanina 1997	L.K. Galanina, *Die Kurgane von Kelermes. „Königsgräber” der frühskythischen Zeit*, Steppenvölker Eurasiens 1, Moscova, 1997.
Géza 1886	N. Géza, *Az aldobolyi kardról. Egy képes táblával*, ArchÉrt 6, 1886, p. 234–238.
Ginters 1928	W. Ginters, *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrußland*, Vorgeschichtliche Forschungen 2, Berlin, 1928.
Gold der Thraker 1980	*Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien* [Catalog de expoziţie], Mainz, 1980.
Gorbounova 1997	X. Gorbounova, *Arimaspoi*, în LIMC, Vol. 8, Suppl., p. 529–534, pl. 340–348.
Görner, Hackethal 1987	M. Görner, H. Hackethal, *Säugetiere Europas. Beobachten und Bestimmen*, Leipzig, 1987.
Grjaznov 1984	M.P. Grjaznov, *Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien*, Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 23, München, 1984.
Gudkova 1978	А.В. Гудкова, *Раскопки курганов у с. Червоный Яр на нижнем Подунавье*, în В.П. Ванчугов, Г.А. Дзис-Райко, П.О. Карышковский (eds.), *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*, Киев, 1978, p. 182–193.
Haiduczek 1989	W. Haiduczek, *Die schönsten Sagen aus Firdausis Königsbuch*, Ed. 4, Berlin, 1989.

Haimovici 1992 — S. Haimovici, *Observații cu privire la motivul animalier în toreutica traco-geto-dacă*, TD 13, 1992, p. 179–193.

Hammond, Griffith 1979 — N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, *A History of Macedonia*, Vol. 2: 550–336 BC, Oxford, 1979.

Hampel 1895 — J. Hampel, *Skythische Denkmäler aus Ungarn*, Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn 4, 1895, p. 1–26.

Hänsel 1974 — B. Hänsel, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste*, PZ 49, 2, 1974, p. 193–217.

Harţuche 1985 — N. Harţuche, *Mormîntul princiar traco-getic de la Găvani, judeţul Brăila*, Istros 4, 1985, p. 25–70.

Hellmuth 2007 — A. Hellmuth, *Zur Datierung der kreuzförmigen Goryt- und Bogentaschenbeschläge im Karpatenbecken*, PZ 82, 2007, p. 66–84.

Heptner, Nasimovič, Bannikov 1966 — V.G. Heptner, A.A. Nasimovič, A.G. Bannikov, *Paarhufer und Unpaarhufer*, în V.G. Heptner, N.P. Naumov (eds.), *Die Säugetiere der Sowjetunion* 1, Jena, 1966.

Herodot — Herodot, *Historien*, traducere A. Horneffer, ed. 2, Stuttgart, 1955.

Iliev *et alii* 2007 — I. Iliev, D. Antonov, I. Kuleff, E. Pernicka, *Chemical and lead isotope composition of 6th–1st centuries B.C. bronze tools from North-Western Bulgaria*, în L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD)*, International Archaeological Conference Bulgaria – Tutrakan, 2005, Sofia, 2007, p. 7–23.

Il'inskaja 1965 — В.А. Ильинская, *Культовые жезлы скифского и предскифского времени*, în Е.И. Крупнов, *Новое в советской археологии. Памяти Сергея Владимировича Киселева к 60-летию со дня рождения*, MIA/МИА 130, 1965, p. 206–211.

Il'inskaja 1968 — В.А. Ильинская, *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья)*, Киев, 1968.

Il'inskaja 1971 — В.А. Ильинская, *Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве*, SovArch/CA, 1971, p. 64–85.

Jačenko 1959 — И.В. Яценко, *Скифия VII–V веков до н. е.*, Москва, 1959.

Jacobson 1995 — E. Jacobson, *The art of the Scythians. The interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*, Handbuch der Orientalistik 8, 2, Leiden – New York – Köln, 1995.

Jacobstahl 1944 — P. Jacobstahl, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944.

Janakieva 2009 — С. Янакиева, *Тракийската хидронимия*, Studia thracica 12, София, 2009.

Jurukova 1976 — J. Jurukova (Y. Youroukova), *Coins of the ancient Thracians*, BARIntSer, Oxford, 1976.

Kantorovič 1997 — А.Р. Канторович, *К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии*, în Р.М. Мунчаев, В.С. Ольховский (eds.), *Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы*, MIAR/МИАР 1, 1997, p. 97–113.

Kapošina 1950 — С.И. Капошина, *Памятники звериного стиля из Ольвии*, Краткие сообщения Института истории материальной культуры 34, 1950, p. 42–52.

Kapošina 1956 — С.И. Капошина, *О скифских елементах в культуре Ольвии*, în В.Ф. Гайдукевич (ed.), *Ольвия и нижнее Побужье в античную епоху*, MIA/МИА 50, 1956, p. 154–189.

Karyškovskij 1982	П.О. Карушковский, *Об изображении орла и дельфина на монетах Синопы, Истрии и Олвии*, în В.Л. Янин (ed.), *Нумизматика античного Причерноморья*, Сборник научных трудов, Киев, 1982, p. 80–98.
Kemenczei 1991	T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter)*, PBF IV, 9, Stuttgart, 1991.
Kemenczei 2009	T. Kemenczei, *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, Inventaria Praehistorica Hungariae 12, Budapesta, 2009.
Kitov 1980	Г. Китов, *Конское снаряжение во Фракии*, în R. Vulpe (ed.), Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti, 1976, Bucureşti, 1980, p. 295–300.
Kitov 1997	G. Kitov, *Découvertes récentes dans „La vallé des rois thraces”*, Orpheus 7, 1997, p. 111–120.
Kitov 2003	G. Kitov, *Starosel – centre cultuel thrace*, Orpheus 11–12, 2001–2002 (2003), p. 5–60.
Kitov, Dimitrov 2008	G. Kitov, P. Dimitrov, *A 4th century BC thracian gold signet-ring from the Dalakova Tumulus (SE Bulgaria)*, ArchBulg 12, 2, 2008, p. 25–32.
Kitov, Krasteva 1995	G. Kitov, M. Krasteva, *The Thracian Grave and Cult Complex in the Ostrousha Tumulus near Shipka*, Talanta 26–27, 1994–1995, p. 7–28.
Kitov, Dimitrova, Siratov 2007	Г. Китов, Д. Димитрова, Н. Сираков, *Тракийски могили в Сливенско*, în Археологически открития и разкопки, 2007, София, 2008, p. 245–250.
Korol'kova 1999	Е.Ф. Королькова, *Образы верблюдов и пути их развития в искусстве ранних кочевников Евразии*, Археологический Сборник 34. Материалы и исследования по археологии Евразии, Санкт Петербург, 1999, p. 68–96.
Kossack 1987	G. Kossack, *Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils*, în H. Franke (ed.), *Skythika. Vorträge zur Entstehung des skytho-iranischen Tierstils und zu Denkmälern des Bosporanischen Reichs anläßlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984*, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse NF 98, München, 1987, p. 24–86.
Kovalëv 1998	A. Kovalëv, *Überlegungen zur Herkunft der Skythen aufgrund archäologischer Daten*, EurAnt 4, 1998, p. 247–271.
Kovaleva, Muchonad 1982	И.Ф. Ковалева, С.Е. Мухонад, *Скифское погребение конца VI–V вв. до н. е. у с. Александровка*, în А.И. Тереножкин, В.М. Мозолевский, Е.В. Черненко (eds.), *Древности степной Скифии. Сборник научных трудов*, Киев, 1982, p. 91–102.
Königsgräber der Skythen 2008	W. Menghin, H. Parzinger, A. Nagler, M. Nawroth (eds.), *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen* [Catalog de expoziţie], München – Berlin – London – New York, 2008.
Kuleff, Tonkova, Stoyanov 2009	I. Kuleff, M. Tonkova, T. Stoyanov, *Chemical Composition of Gold Breast Plates from Ancient Thrace (5th–4th Century BC),* ArchBulg 13, 2, 2009, p. 11–20.
Kull 1997	B. Kull, *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern”*, BerRGK 78, 1997, p. 197–466.

Kull, Stîngă 1997 — B. Kull, I. Stîngă, *Die Siedlung Oprişor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre Bedeutung für die thrakische Toreutik*, Germania 75, 1997, p. 551–584.

Lapušnjan 1979 — В.Л. Лапушнян, *Ранние фракийцы. X начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии*, Кишинев, 1979.

Leventopoulou 1997 — M. Leventopoulou, *Gryps*, în LIMC, Vol. 8, Suppl., p. 609–611, pl. 378–379.

Leviţchi 1998 — O. Leviţchi, *Consideraţii asupra monumentelor funerare din perioada Hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei*, Revista Arheologică 2, 1998, p. 28–60.

Loukopoulou 2004a — L. Loukopoulou, *Thrace from Strymon to Nestos*, în IACP, p. 854–869.

Loukopoulou 2004b — L. Loukopoulou, *Thrace from Nestos to Hebros*, în IACP, p. 870–884.

Loukopoulou 2004c — L. Loukopoulou, *Thracian Chersonesos*, în IACP, p. 900–911.

Loukopoulou, Laitar 2004 — L. Loukopoulou, A. Laitar, *Propontic Thrace*, în IACP, p. 912–923.

Lucke, Frey 1962 — W. Lucke, O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises*, RGF 26, Berlin, 1962.

Lüdorf 2000 — G. Lüdorf, *Die Lekane. Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchskeramik des 6.–1. Jahrhunderts v. Chr.*, Internationale Archäologie 61, Rahden, 2000.

Luschnat 1970 — O. Luschnat, *Thukydides*, în RE, Suppl. XII, 1085–1266.

Mannack 2001 — T. Mannack, *The late Mannerists in Athenian vase-painting*, Oxford monographs on classical archaeology, Oxford, 2001.

Marazov 1978 — I. Marazov, *Die Ideologie des Königtums*, în A. Fol, I. Marazov, *Goldene Fährte Thrakien*, Innsbruck, 1978, p. 37–59.

Marazov 2000 — I. Marazov, *The "coiled-up carnivore": visual etymology of the motif*, Thracia 13, 2000, p. 267–291.

Marazov 2002 — И. Маразов, *Скитска апликация от Северна Тракия*, Problemi na izkustvoto/Проблеми на изкуството 35, 2, 2002, p. 50–54.

Marazov 2003 — И. Маразов, Ловът *като ценностно изпитание в митичната биография на тракийския владетел*, Anali/Анали 1, 2003, p. 44–57.

Marazov 2005 — И. Маразов, *Тракийски апликации в чужди колекции*, în T. Stojanov, M. Tonkova, Ch. Preshlenov, Ch. Popov (eds.), *Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova*, Veliko Târnovo, 2005, p. 229–234.

Marazov 2007 — И. Маразов, *Ритуалната функция на погребаната глава*, Anali/Анали 3, 2007, p. 58–78.

Marazov 2008 — И. Маразов, *Апликации към конска амуниция от „Колекция В. Божков"*, în Д. Димитрова (ed.), *По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов*, София, 2008, p. 125–130.

Marinescu-Bîlcu, Renţa, Matei 2000 — S. Marinescu-Bîlcu, E. Renţa, G. Matei, *Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994–1997). Le tumulus I*, în V. Lungu (ed.), *Pratiques funeraires dans l'Europe des XIII*^{e}*–IV*^{e} *s. av. J.-C.*, Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire Tulcea 1997, *Hommage à Gavrilă Simion*, Tulcea, 2000, p. 149–165.

Matei, Coman 2000 — G. Matei, R. Coman, *Statuia traco-scitică de la Platoneşti, jud. Ialomiţa*, Ialomiţa 3, 2000, p. 15–19.

Măndescu 2010 — D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua Epoci a Fierului (sec. V–III a.Chr.) între Carpaţi, Nistru şi Balcani*, Brăila, 2010.

Meljukova 1964 — А.И. Мелюкова, *Вооружение скифов*, ArchSSSR-SAI/ АрхСССР-САИ, Д 1–4, Москва, 1964.

Meljukova 1979 — А.И. Мелюкова, *Скифия и фракийский мир*, Москва, 1979.

Metzner-Nebelsick 2002 — C. Metzner-Nebelsick, *Der „Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rahden, 2002.

Michel 1995 — S. Michel, *Der Fisch in der skythischen Kunst. Zur Deutung skythischer Bildinhalte*. Europäische Hochschulschriften, Archäologie 52, Frankfurt a. M., 1995.

Mielczarek 2005 — M. Mielczarek, *Coinage of Nikonion. Greek bronze cast coins between Istrus and Olbia*, în C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003, Madrid, 2005, p. 273–276.

Minčev 2004 — А. Минчев, *Приноси към тракийското златарство. I. Бронзови матрици, калъпи и наковалня от Варненския музей (края на VI–I в. пр. Хр.)*, IzvestijaVarna/ИзвестияВарна 40, 2004 (2006), p. 53–90.

Minčev 2005 — А. Минчев, *Бронзови апликации от скитски тип и калъп от VI–V в. пр. Хр. във Варненския археологически музей*, în И. Маразов (ed.), *Тракия и околният свят. Научна конференция*, Шумен, 2004, MIF/МИФ 9, София, 2005, p. 31–58.

Minčev 2007a — A. Minčev, *Some aspects of cultural exchange during 5th–1st C BC in North-Eastern Thrace: Thracian, Scythian and Celtic bridle frontlets in the Archaeological Museum of Varna*, în L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD)*, International Archaeological Conference, Bulgaria – Tutrakan, 2005, Sofia, 2007, p. 25–36.

Minčev 2007b — А. Минчев, *Приноси към тракийското златарство. II. Бронзови печати от Варненския музей, използвани в златарството и торевтиката (V–I в. пр. Хр.*), IzvestijaVarna/ИзвестияВарна 47, 2007, p. 40–76.

Mirčev 1962 — М. Мирчев, *Раннотракийският могилен некропол при с. Равна*, IzvestijaSofia/ИзвестияСофия 25, 1962, p. 97–164.

Müller 1983 — H. Müller, *Fische Europas. Beobachten und Bestimmen*, Stuttgart, 1983.

Nestor 1932 — I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 11–181.

Nikolov 1965 — Б. Николов, *Тракийски паметници във Врачанско*, IzvestijaSofia/ИзвестияСофия 28, 1965, p. 163–202.

Nikolov 1986 — Б. Николов, *Каните от Рогозенското съкровище*, Izkustvo/Изкуство 36, 6, 1986, p. 17–36.

Niţu 1953 — A. Niţu, *Despre unele urme scitice în Moldova*, Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. 1, 1953, p. 3–11.

Nudel'man, Rikman 1956 — А.А. Нудельман, Э.А. Рикман, *Навершие и клад серебряных украшений скифского времени из Молдавии*, IMFAN/ИМФАН 4, 31, 1956, p. 129–133.

Očir-Gorjaeva 2005	M.A. Očir-Gorjaeva, *Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga*, Archäologie in Eurasien 19, Mainz, 2005.
Ognenova-Marinova 2000	L. Ognenova-Marinova, *L'armure des thraces*, ArchBulg 4, 3, 2000, p. 11–24.
Ol'chovskij 1991	В.С. Ольховский, *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н. э.)*, Москва, 1991.
Ol'chovskij, Evdokimov 1994	В.С. Ольховский, Г.Л. Евдокимов, *Скифские изваяния VII–III вв. до н. е.*, Москва, 1994.
Ostroverchov 1994	А.С. Островерхов, *Звiриний стиль у культурi Ольвiї*, Arheologija/Археологiя 2, 1994, p. 58–69.
Otčet 1895	*Отчеть императорской археологической коммисии*, Санкт Петербург, 1895.
Párducz 1973	M. Párducz, *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken (Skythen-Urbevölkerung)*, ActaArchHung 25, 1973, p. 27–63, pl. 9–14.
Pârvan 1926	V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.
Paunova 1999	V. Paunova, *Warrior's belt appliqués from Thrace (6th–4th Century BC)*, ArchBulg 3, 2, 1999, p. 15–29.
Paunova 2005	В. (Владимирова-)Паунова, *Pars pro toto: за пет апликации от конска сбруя и още нещо*, în T. Stojanov, S. Angelova, I. Lozanov (eds.), *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov*, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. IV, Sofia, 2005, p. 102–114.
Perevodčikova 1980	Е.В. Переводчикова, *Типология и эволюция скифских наверший*, SovArch/СА, 2, 1980, p. 23–44.
Peter 1997	U. Peter, *Die Münzen der thrakischen Dynasten (5.–3. Jahrhundert v. Chr.). Hintergründe ihrer Prägung*, Berlin, 1997.
Petrenko 1978	В.Г. Петренко, *Украшения Скифии VII–III вв. до н. е.* ArchSSSR-SAI/АрхСССР-САИ, Д 4–5, Москва, 1978.
Petrov 1993	И. Петров, *Тракийски могилен некропол край село Горски Извор, Хасковско*, IzvestijaMJB/ИзвестияМЮБ 16, 1993, p. 7–36.
Picard 2006	O. Picard, *Mines, monnaies et impérialisme: conflicts autour du Pangée (478–413 av. J.-C.)*, în A.-M. Guimier-Sorbets, M.B. Hatzopoulos, Y. Morizot (eds.), *Rois, citès, necropoles. Institutions, rites et monuments en Macedoine*, Actes des colloques de Nanterre (2002) et d'Athènes, 2004, Atena, 2006, p. 269–283.
Piotrowski, Galanina, Gratsch 1987	B. Piotrowski, L. Galanina, N. Gratsch, *Scythian Art*, Sankt Petersburg, 1987.
Polidovič 2001	Ю.Б. Полидович, *К истокам скифского искусства: происхождение мотива свернувшегося хищника*, Rossijskaja Archeologija/Российская Археология 3, 2013, p. 25–34.
Popescu, Vulpe 1982	E. Popescu, A. Vulpe, *Nouvelles découvertes du type Ferigile*, Dacia N.S. 26, 1982, p. 77–114.
Psoma 2001	S. Psoma, *Olynthe et les Chalcidiens de Thrace. Etudes de numismatique et d'histoire*, Stuttgart, 2001.
Psôma 2002	S. Psôma, *Le monnayage de Sparadocos des Odryses. Un état de question*, în A. Fol (ed.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology. Thrace and the Aegean*, Sofia – Yambol, 2000, Sofia, 2002, p. 513–522.

Rehm 2009 — E. Rehm, *The Impact of the Achaemenids on Thrace: A Historical Review*, în J. Nieling, E. Rehm (eds.), *Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers*, Black Sea Studies 11, Aarhus, 2009, p. 137–160.

Rjabova 1984 — В.О. Рябова, *Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу*, Arheologija/Археологія 46, 1984, p. 31–44.

Robinson, Clement 1938 — D.M. Robinson, P.A. Clement, *The Chalcidic Mint and the Excavation Coins Found in 1928–1934*, în Excavations at Olynthus 9, Baltimore, 1938.

Rudenko 1970 — S.I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, London, 1970.

Samašev, Bazarbaeva, Žumabekova 2002 — Z.S. Samašev, G.A. Bazarbaeva, G.S. Žumabekova, *Die „goldhütenden Greife" des Herodot und die archäologische Kultur der frühen Nomaden im kazachischen Altai. Skythenzeitliche Kurgane von Berel und Tar Asu*, EurAnt 8, 2002, p. 237–276.

Šapošnikova 1970 — О.Г. Шапошникова, *Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация)*, SovArch/СА 3, 1970, p. 208–212.

Schefold 1938 — K. Schefold, *Der skythische Tierstil in Südrußland*, EurSepAnt 12, 1938, p. 1–77.

Schmidt 1927 — H. Schmidt, *Skythischer Pferdegeschirrschmuck aus einem Silberdepot unbekannter Herkunft*, PZ 18, 1927, p. 1–90, pl. 1–9.

Schmidt 1957 — E.F. Schmidt, *Persepolis II. Contents of the treasury and other discoveries*, Oriental Institute Publications 69, Chicago, 1957.

Schmidt 1983 — M. Schmidt, *Adler und Schlange. Ein griechisches Bildzeichen für die Dimension der Zukunft*, Boreas 6, 1983, p. 61–71.

Schneider, Zazoff 1994 — L. Schneider, P. Zazoff, *Konstruktion und Rekonstruktion. Zur Lesung thrakischer und skythischer Bilder*, JahrbDAI 109, 1994, p. 143–216.

Silant'eva 1959 — Л.Ф. Силантьева, *Некрополь Нимфея*, în В.Ф. Гайдукевич (ed.), *Некрополи Боспорских городов*, MIA/МИА 69, Москва – Санкт Петербург, 1959, p. 5–107.

Simion 1992 — G. Simion, *Geţii şi sciţii dinspre gurile Dunării*, Carpica 23, 1, 1992, p. 95–105.

Sîrbu 2012 — V. Sîrbu, *Agighiol and Peretu – Graves of Getae Basilei (350-300 BC) at Lower Danube*, în V. Sîrbu, C. Schuster (eds.), *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe*, BARIntSer 2396, Oxford, 2012, p. 85–92.

Spiridonov 1983 — Т.Т. Спиридонов, *Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н.е.* Атлас, София, 1983.

Stîngă 1992 — I. Stîngă, *Découvertes archéologiques inédites appartenant à l'époque Latène dans le département de Mehedinţi*, SympThrac 9, Bucureşti, 1992, p. 151–154.

Subbotin *et alii* 1992 — Л.В. Субботин, А.С. Островерхов, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина, *Скифские древности Днестро-Дунайского междуречья*, Киев, 1992.

Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004 — S. Tecco Hvala, J. Dular, E. Kocuvan, *Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska Gora*, Catalogi et Monographiae 36, Ljubljana, 2004.

Teleaga 2008 — E. Teleaga, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 23, Rhaden, 2008.

Teleaga 2014 — E. Teleaga, *Pecetea lui Skyles şi tumulii fastuoşi de la Agighiol şi Cugir. Omisiune şi falsificare în fondarea mitului „strămoşilor" românilor, geto-dacii*, SCIVA 65, 3–4, 2014, p. 295–318.

Teleaga 2015 — E. Teleaga, *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst in dem 5. Jahrhundert v. Chr. / Началата на тракийското фигурално изкуство през V век пр. Хр.*, în E. Teleaga, D. Gergova, A. Müller-Karpe, N. Torbov (eds.) *Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens /* Изследвания за археологията от желязната епоха в Тракия, Vol. 1, Rahden, 2015.

Thracian Horsemen 1987 — *Gold of the Thracian Horsemen. Treasures from Bulgaria* [Catalog de expoziţie], Montréal, 1987.

Thracian Rulers 1994 — *The Riches of the Thracian Rulers* [Catalog de expoziţie], Tokio, 1994.

Thraker 2004 — *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus* [Catalog de expoziţie], Bonn, 2004.

Thukydides — Thukydides, *Der Peloponnesische Krieg*, traducere A. Horneffer, Bremen, 1957.

Tochtas'ev 1999 — С.Р. Тохтасьев, recenzie la L. Dubois, *Inscriptions greques dialectales d'Olbia du Pont* (Ecole pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques III / Hautes études du monde gréco-romain 22), Genève 1996. 208 pp., în Hyperboreus 5, 1, 1999, p. 164–192.

Tomaschek 1893 — W. Tomaschek, *Agathyrsoi*, în RE, Vol. 1/1, p. 764–765.

Topalov 2005 — S. Topalov, *Urban bronze coins of small denomination from the Propontis area with images of a conical vessel with two handles, dynastic symbol of the coinage of the early Odrysian kings of the 5th–4th centuries B.C. Genealogy of the Odrysian dynasty from the end of the 6th to the 3rd quarter of 4th century B.C. Catalogue of the early Thracian tribal coins of 6th–5th century B.C., anepigraphic types of coins minted of the territory of the early Odrysian kingdom and early Odrysian regal coins of 5th–4th century B.C.*, Sofia, 2005.

Torbatov 1998 — S. Torbatov, *Scythian zoomorphic sceptre from North-East Bulgaria*, Arheologiceski Vesti/Археологически вести 1, 1998, p. 10–13.

Torbov 2005 — Н. Торбов, *Могиланската Могила във Враца*, Враца, 2005.

Torbov, Antonov 2002 — N. Torbov, D. Antonov, *Bronze tools from North-Western Bulgaria (6th–1st Centuries BC*), ArchBulg 6, 2, 2002, p. 37–53.

Treister 2001 — M.Y. Treister, *Hammering techniques in Greek and Roman jewellery and toreutics*, Colloquia pontica 8, Leiden – Boston – Köln – Brill, 2001.

Tzochev 2009 — Ch. Tzochev, *Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology*, ArchBulg 13, 1, 2009, p. 55–72.

Vasiliev 1980 — V. Vasiliev, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

Velkov 1938 — И. Велков, *Могилна гробна находка при Торос*, IzvestijaSofia/Известия София 12, 1938, p. 415–418.

Velkov, Danov 1938 — И. Велков, Н. Данов, *Новооткрити старини*, IzvestijaSofia/Известия София 12, 1938, p. 433–449.

Venedikov 1996	И. Венедиков, *Тракийското съкровище от Летница*, Sofia, 1996.
Venedikov, Gerassimov 1973	I. Venedikov, T. Gerassimov, *Thrakische Kunst*, Viena – München, 1973.
Veneto 1984	A. Aspes (ed.), *Il Veneto nell'antichità. Preistoria e protostoria*, Verona, 1984.
Vinogradov 1980	Ю.Г. Виноградов, *Перстень царя Скила. Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э.*, SovArch/CA 3, 1980, p. 92–109.
Vinogradov 1997	J.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997.
Vinogradov, Kryžickij 1995	J.G. Vinogradov, S.D. Kryžickij, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Mnemosyne Suppl. 149, Leiden – New York – Köln, 1995.
Vulpe 1983	A. Vulpe, *Pe marginea a trei cărţi noi despre traci şi sciţi*, Istros 2–3, 1981–1983, p. 115–144.
Vulpe 1986	A. Vulpe, *Limita de vest a Sciţiei la Herodot*, StCl 24, 1986, p. 33–43.
Vulpe 1990	A. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München, 1990.
Vulpe 2003	A. Vulpe, *Problema scitică în România*, în Ş. Ştefănescu, F. Constantiniu, D. Rusu (eds.), *Identitate naţională şi spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani*, Bucureşti, 2003, p. 113–134.
Vulpe 2012	A. Vulpe, *Herodotus and the Scythian problem in Romania*, Dacia N.S. 54, 2012, p. 47–75.
Walser 1980	G. Walser, *Persepolis. Die Königspfalz des Darius*, Tübingen, 1980.
Weißbach 1944	F.H. Weißbach, *Sigynnes*, în RE, Vol. 2 A/2, 2458.
Werner 1988	W. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI, 4, München, 1988.
West 2007	St. West, *Herodotus and Olbia*, în D. Braund, S.D. Kryzhitskiy, *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century AD*, Proceedings of the British Academy 142, Oxford, 2007, p. 79–92.
Yablonsky 2000	L.T. Yablonsky, *"Scythian Triad" and "Scythian World"*, în J. Davis-Kimball, E.M. Murphy, L. Koryakova, L.T. Yablonsky (eds.), *Kurgans, Ritual Sites and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age*, BARIntSer 890, Oxford, 2000, p. 3–8.

THE BEGINNINGS OF THE THRACIAN FIGURAL ART IN 5th CENTURY B.C. – PARTICULARLY NORTH DOBRUDJA AND THE REGION BETWEEN THE DANUBE AND THE DNIESTER

ABSTRACT

This article treats the beginnings of the Thracian figural art (a South Danubian phenomenon) in the 5th century BC, in its occurrences from the region between Dniester and Danube and in North Dobrudja.

The antic authors considered Thrace in the 5th century BC to be the region between Strymon and Danube; north of the river was a Scythian kingdom and inland were the Agathyrsi and the Siginni. The objects of figural art from the 5th century belong to a small number of functional types: stone statues, a bronze sceptre, *akynakai*, appliques, pendants, a sigil, harnesses, rattles and a patrix (fig. 3; 5–7; 9–11); the mapping does not show a regional concentration of their distribution, maybe because of the still diffuse centralisation of the local powers (fig. 2). These objects are made in Scythian or in Greek style, some of them have mixed motifs.

The harness of the riding horse from Stâncești can be restored as a mask with horns of ibex – fish with boar head, like prometopidion. Wings ornamented the cheek straps and the bit with gags ending in the form of a raptors head. This combination is found in the Thracian "classic" toreutics (fig. 9; 12). The harness of the riding horses from 5th century Thrace was decorated with bronze objects in animal style, but in the 4th century BC, these were worked in silver.

The majority of the figural objects from 5th century BC north of the Danube River were made in Scythian animal style, only some of them in Greek style. The bird of prey represents a symbol of power of North Pontic Scythia found at the Lower Danube too (fig. 4); other Scythian animal motifs are the cosmic deer, the head of elk, the doe and the ibex, a feline predator. The anthropomorphic statues of the warriors and the sigil of Skyles reveal a Scythian leading class in relationship with the Greek colonies. Gryphon, bear or wolf, boar and fish appear both in the Scythian and in the Greek styles.

The bee (symbol of immortality of the soul in the Greek culture) and the lion are typical motifs of the Greek style in the 5th century BC, but the first one has only an ornamental signification and the lion is polysemantic, so that the distribution of the motif can not be interpreted politically, as an expansion of the Odrysian hegemony.

All these figural motifs and insignia of power from 5th century BC in the researched area pass over in the Thracian "classic" art and can either preserve their original symbolism or become ornamental motifs.

Keywords: historical geography, Thracia, Scythia, 5th century BC, Thracian figural art, Scythian animal style, Greek style, mixed figural motifs, symbols of power, the beginning of Thracian toreutics, self representation of elites.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Historical geography of the North-Balkan Peninsula and of the neighbouring regions north of the Danube in the 5th century BC (the city-states and tribes that stroke coins are unterlined).

Fig. 2. Objects of local art from the 5th century BC in the researched region, coming from the rich barrows, from deposits and from isolated discoveries.

Fig. 3. 1. Vadu (after Vinogradov 1997, pl. 39/1); 2. Telița (after Simion 1992, fig. 5); 3. Witaszkowo/Vettersfelde (after Furtwängler 1883, pl. 1/1); 4. Cepari (after Vulpe 1990, pl. 15, nr. 75); 5. Stupina (after Vulpe 1990, pl. 18, nr. 97); 6. Sibioara (after Vulpe 1990, pl. 18, nr. 96); 7. Ciulnița (after Teleaga 2008, pl. 134/2); 8. Medgidia (after Berciu 1959, fig. 1/a.c, pl. 3); 9. Găiceana (after

Vulpe 1990, pl. 15, nr. 74); 10. Râmnicu Sărat (after a penciled drawing by D. Sîrbu); 11. Sineva Mogila (after *Thraker* 2004, nr. cat. 239/c): 1. scale 2:1; 2–3, 8, 10. scale 1:2; 4. scale 1:3; 5–7. scale1:15; 9. scale 1:3, 11. without scale.

Fig. 4. The distribution of the bronze sceptres shaped as the head of a raptor and of the *akinakai* of the *Găiceanca type*, respectively the diffusion of the dagger related to this type.

Fig. 5. Teiuş (after Vasiliev 1980, pl. 21/1); 2. Bârseşti (after a penciled drawing by E. Teleaga); 3. Histria (after Alexandrescu 2008, fig. 2); 4. Červonyj Jar (after Gudkova 1978, fig. 5/3); 5. North-east Bulgaria (after Minčev 2005, fig. 11–12); 6. "treasure from Craiova" (after Schmidt 1927, pl. 1); 7. chalcidian coin (după Franke, Hirmer 1964, nr. 121); 8. coin of Sparadokos (after Jurukova 1976, pl. 4/20); 9. Medgidia (after Berciu 1959, fig. 1/a.c, pl. 3); 10 Rogozen (after Nikolov 1986a, 35); 1. scale 3:4; 2, 9. scale 1:2; 3–6. scale 2:3; 7. scale 3:2; 8. scale 2:1; 10. Without scale.

Fig. 6. 1. Răscăieţi (after Nudel'man, Rikman 1956, fig. 2); 2. Gorneşti (after Bakay 1971, pl. 9); 3. Cap Dolojman (after Simion 1992, fig. 2/b); 4. "treasure from Craiova" (after Schmidt 1927, pl. 4/10); 5. Pârjoaia hill (after Culică 1967, fig. 4); 6. Obretenik (after *Thraker* 2004, nr. cat. 276); 7. Brezovo (after Filow 1917, fig. 3); 1–4, 6. scale 1:2; 5. scale 2:1; 7. scale 2:3.

Fig. 7. 1. Medgidia (after Berciu 1959, fig. 1/b); 2. Mereni (after Dergačev, Postică, Sava 1988, fig. 17); 3. Dobolii de Jos (after Fettich 1928, fig. 1); 4. Brezovo (after Filow 1917, fig. 8); 5. Lazar Stanevo (after Velkov 1938, fig. 201); 6. Šipka (after *Thraker* 2004, nr. cat. 275); 7. "treasure from Craiova" (after Schmidt 1927, pl. 4/7); 1, 4, 6. scale 1:1; 2, 5, 7. scale 1:2; 3. scale 2:1.

Fig. 8. The distribution of the stone statues from VI–V BC in the researched area and eastwards (till lower Bug).

Fig. 9. The set of harness from the building nr. 2 in the stronghold nr. 2 in Stânceşti (after Florescu A., Florescu M. 2005, fig. 111, 113, 115–116), scale 1:4.

Fig. 10. 1. Medgidia (detail of the fig. 3/8); 2. Duvanlij, Bašova Mogila (after *Gold der Thraker* 1980, nr. cat. 180); 3. Madara (after Atanasov 2005, fig. 1); 4. Duvanlij (after Venedikov, Gerassimov 1973, nr. cat. 227); 5. Čobruč, golden plate (after a photo made by S. Agul'nikov); 6. Brădeşti (after Nestor 1932, pl. 18/4); 7. Cucuteni (after Dinu 1995, fig. 5/7); 8. Agighiol (after Berciu 1969, fig. 4/8); 9. appliques and harness from Červonyj Jar (after Gudkova 1978, fig. 5/2–3, 6–7); 10–14. Set of harness from Arciz (after Alekseeva, Ohotnikov, Redina 1997, fig. 3); 1. scale 3:2; 2–3, 9–14. scale 2:3; 5–8. scale 1:1.

Fig. 11. Appliques from Brădeşti (after penciled drawings by E. Teleaga), scale 2:3.

Fig. 12. Reconstruction of the head harness on the ground of the set of harness from Stânceşti, scale cca 1:4.

SOBA GOTICĂ DIN CETATEA MEDIEVALĂ A ARDUDULUI: UN CADOU REGAL PENTRU BARTOLOMEU DRÁGFY?

DANIELA MARCU ISTRATE*

Rezumat: Articolul analizează un set de cahle descoperit în timpul cercetărilor arheologice realizate în anul 2010 la Cetatea Ardud din județul Satu Mare. Deși păstrate extrem de fragmentar, datorită decorului specific s-a putut stabili că piesele au făcut parte dintr-o sobă gotică cu motive decorative variate, între care cel mai important era cavalerul. Aceasta a fost o replică modestă a unui adevărat monument al epocii medievale, soba cavalerilor din palatul regal de la Buda. La Ardud pot fi documentate fragmente din aproape toate componentele acestei sobe, dintre care, în mod excepțional, trebuie amintite figurinele din lut așezate în nișe. Pe baza contextului și a analogiilor, cahlele sunt datate în secolul al XV-lea. Analiza contextului istoric a condus la ipoteza că soba a fost un cadou făcut de regele Matia Corvin lui Bartolomeu Drágfy, cel mai important proprietar al cetății Ardud.

Cuvinte-cheie: cahle gotice, soba cavalerilor, Transilvania medievală, Ardud, familia Drágfy, figurine din lut, motive religioase.

INTRODUCERE ȘI CONTEXTUL ARHEOLOGIC

În marginea localității Ardud (din actualul județ Satu Mare), se păstrează câteva ruine ce au aparținut somptuosului castel, construit în stil baroc, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, de către familia nobiliară Károlyi. Castelul a fost ridicat peste ruinele cetății medievale a familiei Drágfy, edificată în ultima parte a secolului al XV-lea și distrusă într-un asediu la mijlocul secolului al XVI-lea[1].

Restaurarea ruinelor în anii 2010–2011 a fost însoțită de cercetări interdisciplinare, inclusiv arheologice: două secțiuni principale au delimitat situl, mai multe suprafețe au fost cercetate sistematic în zona sudică, alte observații au fost înregistrate în timpul lucrărilor de amenajare a terenului. Săpăturile au adus la suprafață ruinele celor două etape de locuire și numeroase materiale arheologice, între care domină fragmentele ceramice provenite de la veselă și din structura sobelor[2] (fig. 1–3).

* Cercetător asociat, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: damasus2000@yahoo.com.

[1] Marcu Istrate 2015, p. 15–46, pentru un scurt istoric al evoluției sitului și bibliografia semnificativă; Terdik 2006–2007, p. 239–288; Eke 2011.

[2] Pentru restaurare: Buda 2011, p. 38–43; Marcu Istrate 2011, p. 33–37.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, București, 2016, p. 269–302

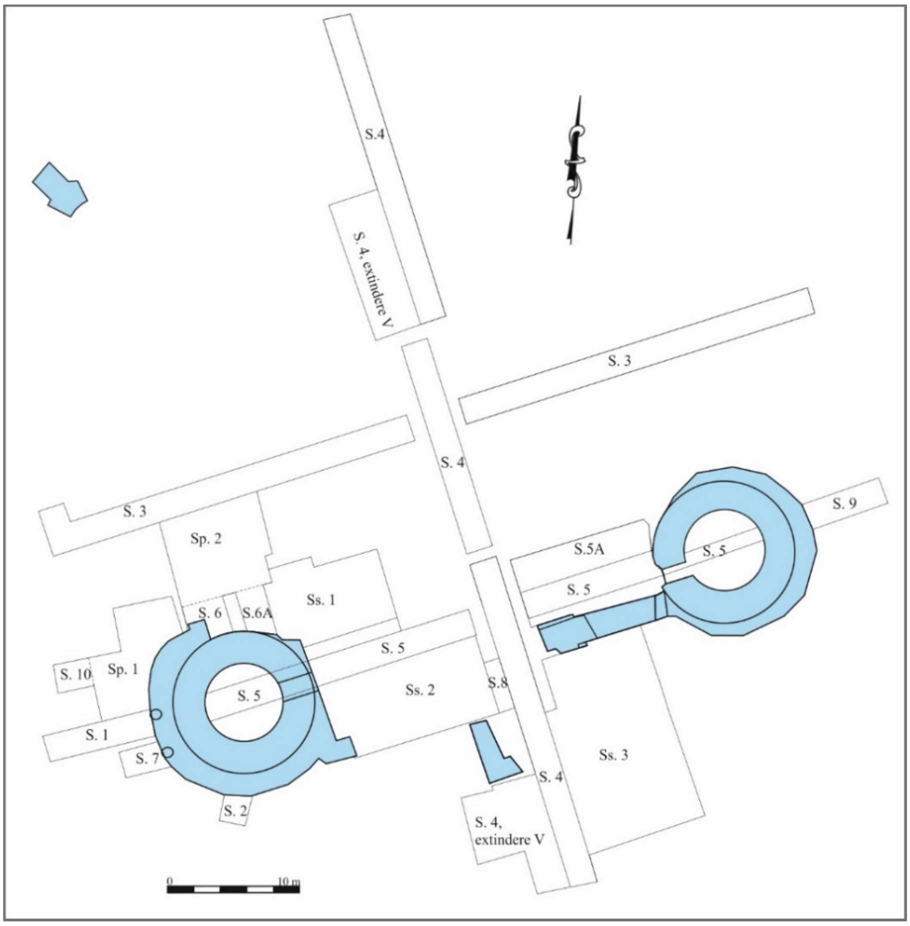

Fig. 1. Ruinele cetății Ardud în anul 2010 și planul general al cercetărilor arheologice.

Contextul arheologic medieval surprins în săpătură este puțin relevant, deoarece activitățile de la începutul secolului al XVIII-lea au răvășit, practic, toată locuirea epocii anterioare. Ruinele au fost demolate până la nivelul de călcare, pietrele și cărămizile refolosibile au fost selectate, suprafața a fost nivelată, iar surplusul și molozul au fost împinse către marginile platoului și în umplutura șanțului de apărare[3]. Din cauza acestor activități, materialele din secolele XV–XVI se găsesc răspândite pe toată suprafața, mai ales în exteriorul perimetrului folosit în secolul al XVIII-lea (marcat printr-un zid de incintă). Săpăturile din anul 2010 au intersectat un singur context nederanjat, în apropierea turnului de sud-est: un strat gros de arsură, suprapus de moloz și de nivelările ce au precedat construirea efectivă a castelului baroc.

[3] Terdik 2006–2007, p. 240–241.

Fig. 2. Turnul de sud-est, în apropierea căruia au fost descoperite fragmentele de cahle.

Fig. 3. Ruina turnului de sud-est al cetății medievale, păstrată în interiorul ruinei turnului baroc, sub podeaua din cărămidă a acestuia.

Subiectul acestui studiu îl reprezintă câteva fragmente de cahle. Reședința Drăgoșeștilor a fost încălzită și decorată cu multe sobe: numeroase fragmente de cahle-oală cu deschiderea circulară sau rectangulară sugerează funcționarea unor sobe simple, ale căror compoziții le putem doar presupune pe baza analogiilor și reconstituirilor din literatura de specialitate. Alte sobe au inclus cahle-plăci, decorate sub influența stilului gotic sau a Renașterii, ornamentate cu personaje, motive florale, geometrice sau heraldice în diferite compoziții, cahle de coronament decupate în forme variate și piese destinate registrelor intermediare și soclului. Între acestea, se remarcă rămășițele unei sobe gotice, din care s-a păstrat extrem de puțin. Materialul parțial (din multe piese păstrându-se doar câte 1–2 fragmente de dimensiuni mici) ar fi făcut imposibilă identificarea compozițiilor în absența unui model celebru: așa numita „sobă cu figuri de cavaleri” din palatul regal de la Buda[4]. Fragmentele de la Ardud au aparținut unei variante a acestei sobe, care a inclus toate formele (plăci, nișe, coronamente) și toate motivele decorative importante. Fragmentele au fost descoperite în principal în stratul de arsură menționat anterior, dar și în umpluturile șanțului de apărare sau în alte contexte secundare produse de epoca modernă. Piesele sunt descrise detaliat în catalogul aflat la finalul studiului[5].

[4] Holl 1958, tipul 5, fig. 80–81. Holl 1998, fig. 12–13, cu piesele originale şi *passim* pentru premisele acestei creaţii şi pentru influenţa ei decisivă asupra producţiei de cahle europene.

[5] O semnalare parţială a unor fragmente, cu evaluări preliminare, în Marcu Istrate 2015, p. 152–155.

CARACTERISTICI TEHNICE GENERALE

Piesele de la Ardud au fost lucrate dintr-o pastă de calitate medie, degresată cu nisip grosier, iar, după modelare, au fost arse superficial, creându-se suprafețe exterioare cărămizii peste un miez cenușiu. Suprafața vizibilă a fost acoperită cu smalț verde în straturi de grosime inegală, uneori suficient de gros pentru a ascunde cu totul detaliile reliefului, mai ales în cazul unor amănunte ale fizionomiei sau costumului. Smalțul a căpătat nuanțe ce variază de la verde închis (aproape negru) la verde foarte deschis, în funcție de consistența materiei și de existența unui strat intermediar între ceramică și smalț. În limitele observate, stratul intermediar de angobă a fost discontinuu, iar, în unele cazuri, pare să nu fi fost aplicat deloc. Pe unele fragmente, smalțul s-a exfoliat complet, astfel că doar mici pete păstrate în unghiurile mai adâncite ne arată faptul că piesa a fost inițial smălțuită. Dacă ar fi să judecăm piesele după aspectul actual, s-ar putea spune că ele sunt foarte diferite din punctul de vedere al aspectului părților vizibile; de fapt, felul în care se păstrează smalțul depinde nu doar de calitatea acestuia și de perfecțiunea arderii, ci, mai ales, de condițiile în care s-a aflat înainte de momentul descoperirii. În general, putem spune totuși că smalțul nu pare să fi avut o calitate foarte bună.

Piesele au fost realizate, de obicei, din două componente, modelate separat, dar asamblate înainte de prima ardere. Partea vizibilă, decorată, a fost creată prin presarea lutului crud într-un tipar. Piesele cu reprezentarea leului și a grifonului, precum și cele decorate cu rozetă, au păstrat aspectul unei plăci, cu fața vizibilă compactă. Piesele cu reprezentarea unei arhitecturi gotice au fost traforate, partea interioară a ferestrelor fiind eliminată manual cu ajutorul unei unelte ascuțite. În ceea ce privește portalul gotic propriu-zis, deschiderea acestuia a rămas, de asemenea, liberă, arcatura din intrados a fost decupată, iar lateral au fost atașate nișe, postamente sau baldachine.

Pieselor astfel create li s-a atașat corpul prin intermediul căruia erau fixate în sobă, adică un picior de forme și dimensiuni variabile. Piesele traforate au primit un corp semicilindric (s-au păstrat fragmente cu o rază de cca 12 cm), tăiat dintr-un cilindru lucrat separat pe roata olarului. Acest corp închide, de fapt, cahla și, totodată, servește pentru construirea propriu-zisă a sobei. Piesele care au fața plină, cu aspectul unei plăci, au un corp de forma unei oale. Piesa decorată cu leu (?) a avut, de pildă, un astfel de picior, cu o înălțime de peste 14 cm, lucrat pe roata olarului și modelat ca un vas cu deschiderea pătrată și fără fund.

Cele mai interesante dintre piesele de la Ardud sunt câteva mici figurine ce reprezintă personaje. Ele au fost lucrate într-un tipar care a cuprins detaliile din față și laterale, în vreme ce spatele a rămas nefinisat sau a fost tăiat drept. După modul de realizare, care indică de altfel și destinația pieselor, distingem patru grupuri.

(1) Primul grup cuprinde figurine așezate în nișe, în patru variante:

1a. Statueta și nișa au fost arse și smălțuite separat, fiind asamblate fără un element propriu-zis de legătură. Figurina a fost modelată într-o formă concavă, care a cuprins și părțile laterale; pe spate, din lutul crud s-a format un fel de peduncul, probabil pentru a ajuta la fixare. Nișa are pe spate rupturi care sugerează că era montată pe un colț şi că a fost modelată cu ajutorul unui tipar, astfel că interiorul a rămas perfect concav (catalog nr. 3).

1b. A doua variantă are nișa formată din două plăci din lut asamblate în unghi drept. Nișa și figurina au fost lucrate separat, dar asamblate cu ajutorul unui strat de lut înainte de uscare și ardere (catalog nr. 6).

1c. A treia variantă prezintă o nișă rectangulară, cu interiorul ușor rotunjit, fixată înainte de ardere pe marginea unei cahle semicilindrice (catalog nr. 4).

1d. Figura și nișa au fost concepute ca formând o piesă unică: au fost modelate în același tipar, smălțuite și arse în această formă (catalog nr. 5).

(2) Grupul al doilea conține figurine folosite independent. Piesa are părțile laterale tăiate oblic și spatele finisat, fiind destinată unui loc în care se vedea doar din față, probabil așezată pe un postament (catalog nr. 7).

(3) Figurine atașate de marginile portalului, la partea inferioară a montantului. Se păstrează un singur fragment, dintr-o figurină fixată pe marginea unui semicilindru, în partea inferioară a acestuia (catalog nr. 8).

(4) Din acest ultim grup se păstrează un singur fragment, pe care se văd picioarele unui personaj. Piesa a fost compusă cu ajutorul unui semicilindru, pe interiorul căruia a fost atașat personajul (ce fusese lucrat separat) prin presare, ceea ce a dus la deteriorarea formelor si detaliilor. Cele două componente au fost asamblate înainte de ardere; ulterior, părți din personaj par să se fi desprins. Această piesă nu a mai avut un sistem de fixare, iar fragmentul păstrat apare, de fapt, ca un relief mai puternic detașat pe câmpul semicilindrului (catalog nr. 9).

MOTIVELE DECORATIVE

Motivele decorative includ, în diferite combinații și interpretări, reprezentări animaliere, umane și vegetal-geometrice. Starea fragmentară face deseori dificilă interpretarea precisă a compozițiilor, dar, cu toate semnele de întrebare generate de acest stadiu fizic al materialului, este evident că repertoriul decorativ se înscrie în tematica atelierului sobei cu figuri de cavaleri, la tipologia căreia ne vom raporta în paginile următoare. Soba regală[6] a fost compusă, în principal, din cahle-nișă, reprezentând o fațadă gotică traforată încadrată de personaje religioase (tipurile 3, 4 și 6, cu diferite variante). Între produsele originale au fost identificate, pe baza

[6] Holl 1958, p. 252–267, cu o primă reconstituire în fig. 89. Reconstituirea grafică a unei sobe asemănătoare, pe baza materialului descoperit la Pécs, în fig. 97. Holl 1971, p. 173–190.

descoperirilor de la Buda, 14 personaje[7]: profeții David și Isaiia, Sfântul Petru, Sfântul Anton Eremitul, Sfânta Ecaterina, Sfânta Agnes, Sfântul Cristofor, Sfântul Gheorghe, Sfântul Mihail, Sfântul Adrian, Apostolul Jacob, Sfântul Ioan Botezătorul, un episcop și Judith. Alte patru figuri provin din descoperiri diferite: Sfânta Margareta din Antiohia, Sfânta Barbara și două figuri neidentificate. De obicei, figurile erau grupate câte două, flancând un portal și fiind așezate în nișe – dar erau folosite și individual, de pildă în compoziția unor piese de colț. Componentele acestor cahle erau lucrate separat, probabil cu mai multe tipare, ceea ce poate explica apariția unor mici diferențe în compunerea detaliilor și chiar în proporții. Figurile au înălțimi cuprinse între 8 și 10,8 cm, iar stilul în care au fost concepute variază.

Piesa cea mai cunoscută, care a dat și numele sobei, prezintă un cavaler în turnir (tipul 5), formal aparținând aceleiași categorii a nișelor cu elemente arhitecturale gotice traforate în planul vizibil[8]. În registrul inferior al sobei se găseau cahle-plăci decorate cu un grifon (tipul 1), leul păzitor al copacului (tipul 2) și o rozetă (tipurile 13 și 16), în vreme ce coronamentul era realizat dintr-o compoziție cu înger tenant, iar acoperișul din plăci de formă triunghiulară decorate cu motive gotice (tipul 15) sau cu rozetă (tipul 17)[9]. O variantă a acestei sobe a inclus o altă versiune a leului, o piesă de dimensiuni mari pe care animalul este figurat în timp ce își protejează puii.

În materialul fragmentar de la Ardud regăsim cele mai multe dintre componentele sobei regale, cu următoarele excepții: leul păzitor de copac (înlocuit cu leul veghind puii?), îngerul tenant și o parte dintre figurine (sunt evidențiate doar șase variante). Cercetarea arheologică a fost însă parțială, astfel că pe viitor ne putem aștepta ca acest repertoriu să se întregească.

Cahle decorate cu grifon (tipul 1 din atelierul „sobei cu figuri de cavaleri”)

Se păstrează fragmente din zona mediană a compoziției, corespunzând piciorului din față al grifonului, acoperit cu penaj, precum și piciorului din spate (catalog nr. 1). O bordură marginală cu lujeri stilizați poate fi asociată acestei reprezentări, deși nu este exclus să aparțină altei compoziții, ținând cont de faptul că, de obicei, părțile marginale ale pieselor erau imprimate separat, astfel că același model putea fi folosit pentru diferite imagini centrale (catalog nr. 2). S-au păstrat fragmente din trei piese smălțuite în verde[10].

[7] Holl 1998, p. 188–207.
[8] Holl 1958, tipul 5, fig. 80–81.
[9] Holl 1971.
[10] Holl 1958, fig. 74; Holl 1971, p. 175; Marcu Istrate 2004, p. 80–90, cu evoluția motivului și descoperirile din Transilvania; grifonul cel mai apropiat de original a fost identificat la Alba Iulia (Marcu Istrate 2009, fig. 109).

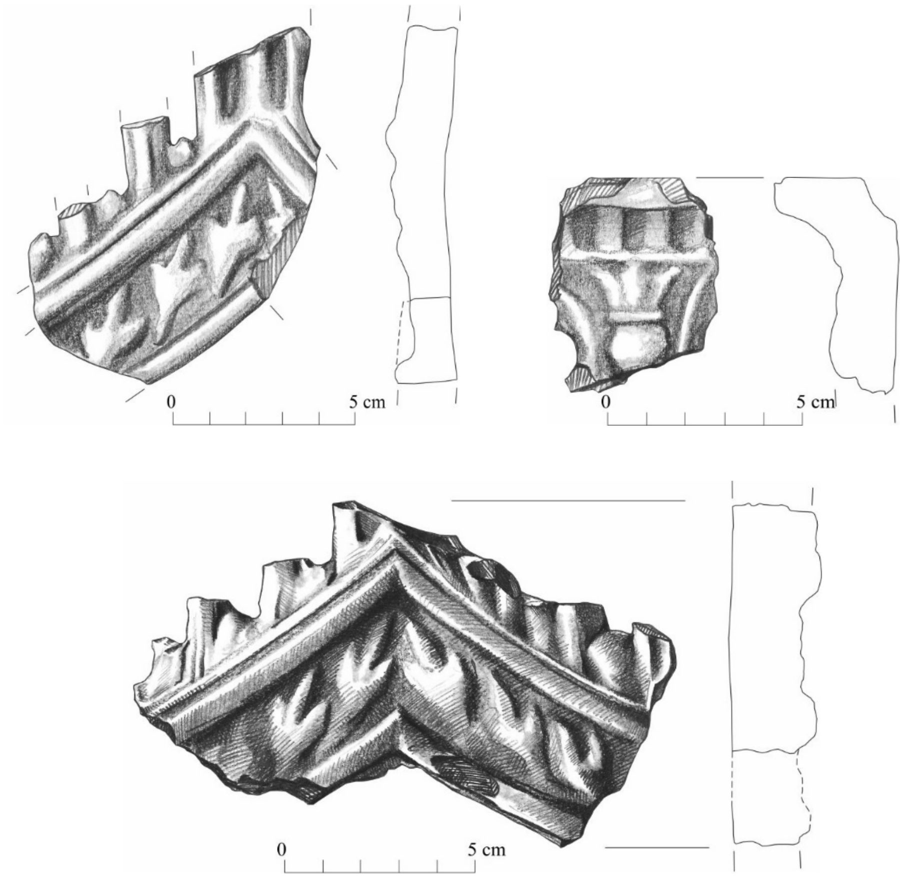

Fig. 4. Fragmente de cahle decorate cu arhitectură gotică – probabil tipul 6 din „soba cu figuri de cavaleri”.

Cahle decorate cu portal gotic și figurine (tipurile 3, 4 și 6 din atelierul „sobei cu figuri de cavaleri”)

Atelierul regal a produs trei tipuri de piese, care asociază portalul gotic traforat cu reprezentări religioase de sfinți și profeți, sub forma unor figurine așezate în nișe sau pe postamente laterale[11]. În ceea ce privește compoziția de ansamblu a portalului, câteva fragmente de la Ardud pot fi asociate tipului 6 (catalog nr. 16, fig. 4). Fragmentele prezintă un portal gotic traforat, fără părți marginale și fără urme de

[11] Holl 1958, fig. 76–79, pentru portalul din tipurile 3–4; fig. 82, pentru portalul din tipul 6. Holl 1971, fig. 171, pentru tipul 6 și fig. 172, pentru o imitație, descoperită la Köszeg, foarte simplificată, cu nișele goale, datată, de asemenea, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea.

utilizare. Fragmentele de acest fel nu sunt rarități, deoarece portalul gotic, pe de o parte, reprezintă în sine un motiv decorativ[12], pe de altă parte poate servi drept cadru mai multor tipuri de imagini și apare, deseori, în compunerea unor piese de coronament[13]. Identificarea fragmentelor ca aparținând tipului 6 din soba cavalerilor se bazează pe două elemente particulare: marcarea părții superioare a portalului printr-o bandă decorată cu lujer și reprezentarea frunzișului de pe extradosul portalului în deschideri, fără să suprapună menourile – așa cum se întâmplă în cazul celorlalte variante de portal.

Portalul de acest tip era, la origine, flancat de figurine așezate pe un piedestal, sub un baldachin încheiat cu un fleuron masiv, care atinge marginea superioară a piesei, la același nivel cu fleuronul portalului. Baldachinul se încheie într-un unghi ascuțit, această terminație încadrând parțial capul personajelor. Nișe asemănătoare au fost descoperite la Ardud (catalog nr. 3–4, fig. 5).

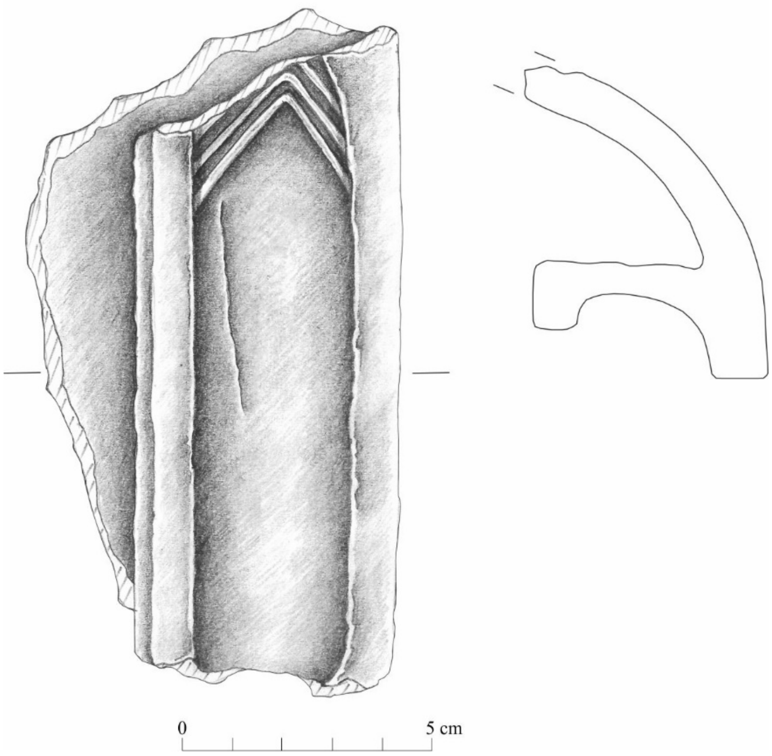

Fig. 5. Fragment de cahlă cu picior semicilindric și nișă laterală pentru figurină din lut.

[12] Folosit în diferite combinații încă din secolul al XIV-lea. Holl 1958, p. 232–233, 236–237 – pentru piese traforate sau cu fața plină, diferite forme și funcțiuni.

[13] Pentru piese de coronament (tipul 19 din compoziția sobei): Holl 1971, fig. 157.

În ceea ce privește figurinele, se păstrează fragmente din șase personaje diferite, dintre care una a fost realizată ca un relief, celelalte au fost prelucrate independent și montate ulterior în compoziție. Personajele sunt reprezentate în picioare, într-o poziție statică sugerată prin modul de redare a faldurilor. Atât particularitățile fizice, cât și atributele sunt aproape indescifrabile. Totuși, unele detalii sugerează că tiparele au fost concepute minuțios, dar probabil că, în momentul folosirii, erau deja extrem de uzate. Din cauza acestor caracteristici tehnice, la care se adaugă și starea fragmentară, piesele sunt foarte greu, uneori imposibil, de identificat cu certitudine. Pentru a simplifica descrierea, am propus și câteva interpretări grafice, care trebuie însă privite cu circumspecție, fiindcă, de cele mai multe ori, detaliile nu sunt destul de clare.

Cel mai simplu de recunoscut este figurina, care redă un sfânt cu o carte într-o mână și cu o cheie în cealaltă, atribute ce îl indică fără echivoc pe **Sfântul Petru**[14] (catalog nr. 3, fig. 6). O siluetă asemănătoare este redată de o altă piesă, dar realizarea părții superioare a toracelui sugerează un **personaj feminin**, eventual **Sfânta Agnes (**?) (catalog nr. 5). După modul în care este redată îmbrăcămintea, o altă figurină reproduce, cel mai probabil, silueta **episcopului**, deși în relieful foarte slab nu putem vedea cu certitudine principalul său atribut[15] (catalog nr. 6, fig. 7).

A patra figurină are ambele brațe aduse spre torace, cu stânga ține un obiect (o carte?), iar cu dreapta pare să țină o spadă, amănunte ce m-au determinat, inițial, să o asimilez **Sfântului Pavel**. Între cele două brațe este figurat un motiv circular, care poate fi interpretat atât ca un detaliu de costum, cât și ca o parte dintr-o roată cu spițe. Această ultimă variantă ar sugera o reprezentare a **Sfintei Ecaterina**, chiar dacă spada nu este ținută în poziția clasică, ci este mult adusă spre piept[16] (catalog nr. 7, fig. 8).

[14] Holl 1998, fig. 45.
[15] Holl 1998, fig. 51.
[16] Holl 1998, fig. 47.

Fig. 6. Nişă cu figurină din lut, reprezentând un sfânt, probabil Sfântul Petru.

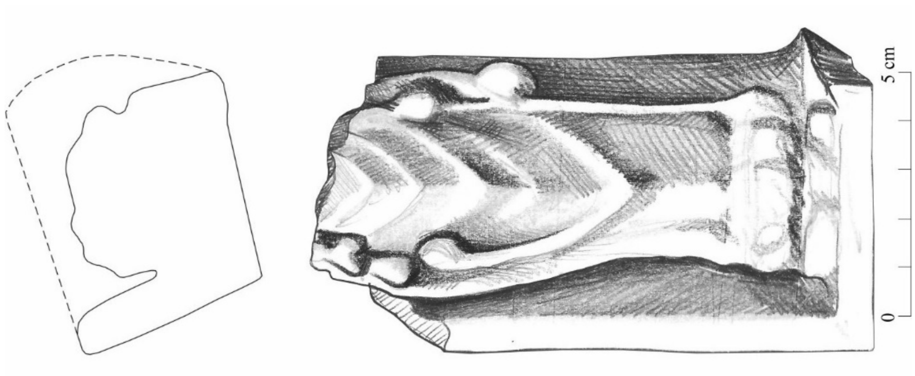

Fig. 7. Figurină din lut, reprezentând un episcop.

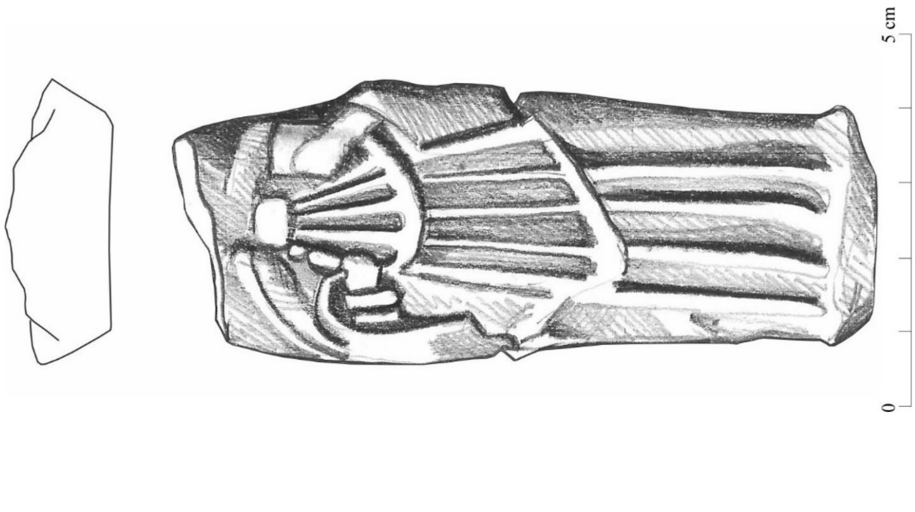

Fig. 8. Figurină din lut (Sfântul Pavel sau Sfânta Ecaterina?).

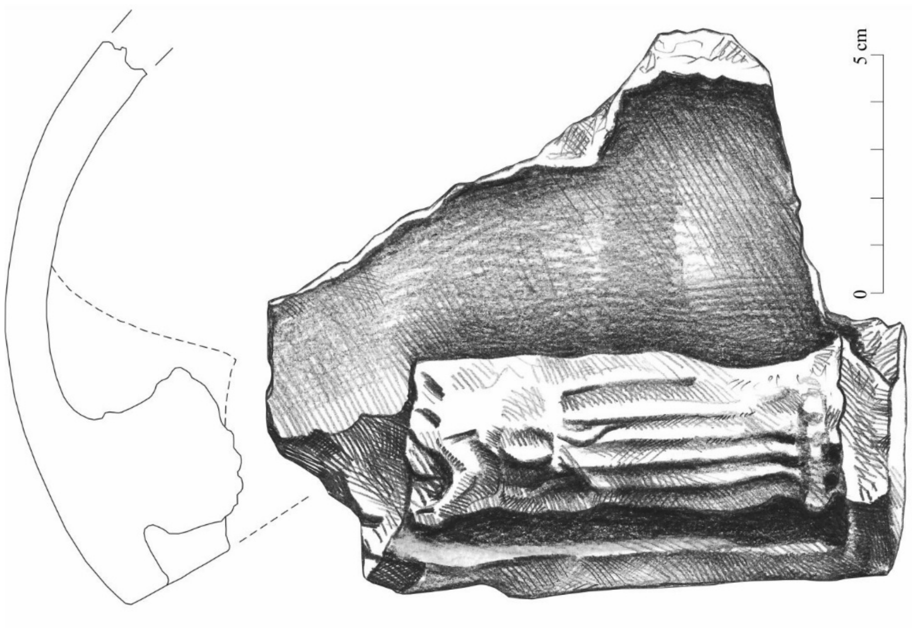

Fig. 9. Figurină din lut (Sfântul Anton?).

Mai mult după felul în care este realizată, fiind atașată direct la marginea cahlei, fără să dispună de o nișă proprie, o altă figurină poate fi atribuită tipului 4 al sobei de la Buda, ceea ce ne-ar permite o relaționare cu **Sfântul Anton** (catalog nr. 8, fig. 9). În sfârșit, un fragment de semicilindru, pe care a fost aplicat un personaj în costum gotic cavaleresc, ar putea aparține unei compoziții care îl include pe **Sfântul Adrian** (catalog nr. 9, fig. 10).

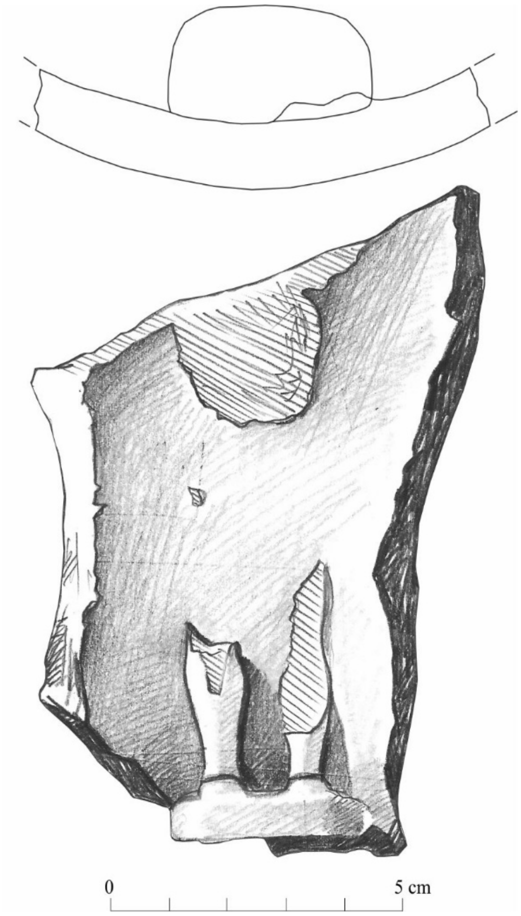

Fig. 10. Fragment de semicilindru pe care a fost aplicată reprezentarea unui cavaler (Sfântul Adrian?).

Cu toate dificultățile de interpretare, este sigur faptul că cel puțin șase dintre cele 14 figurine produse de atelierul din Buda au fost prezente, prin imitație, în reședința de la Ardud, iar cel puțin două dintre acestea în mai multe exemplare.

Cahle decorate cu portal gotic[17] (și cavaler? tipul 5? din atelierul „sobei cu figuri de cavaleri”)

Câteva fragmente provin din partea superioară a unui piese traforate, decorată cu portal gotic, în care ferestrele din planul secund ocupă întreg câmpul piesei, câte trei de o parte și de cealaltă a fleuronului principal (catalog nr. 14). Un fragment marginal păstrează montantul portalului, dar este dificil de asociat compoziției în absența unor fragmente de legătură (catalog nr. 15, fig. 11). Portalul este asemănător celui din piesa cavalerului în turnir; din păcate, nu se păstrează nimic relevant din partea mediană și inferioară a compoziției[18].

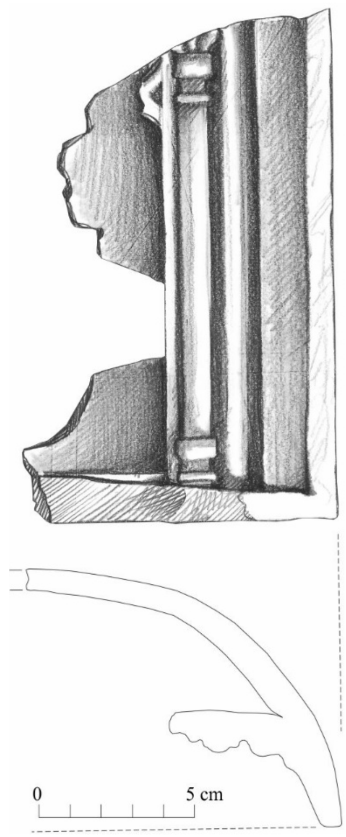

Fig. 11. Cahlă cu picior semiclindric și decor traforat, probabil portal gotic.

[17] Piesa, realizată cu o măiestrie excepţională, a făcut în decursul timpului obiectul a numeroase studii. Vezi Holl 1998, fig. 12–13, cu piesele originale şi *passim* pentru premisele acestei creaţii şi pentru influenţa ei decisivă asupra producţiei de cahle europene.

[18] Marcu Istrate 2009, p. 172.

Cahle decorate cu motivul leului care veghează puii (tipurile 11–12 din atelierul „sobei cu figuri de cavaleri”)

Această compoziție este reprezentată prin două fragmente: un fragment din colțul stâng inferior al unei cahle păstrează bordura cu lujeri și piciorul din spate al unui animal (catalog nr. 10), respectiv un fragment din figura leului (catalog nr. 11)[19]. Bordura decorativă este foarte stilizată, în schimb piciorul și capul animalului sunt fidele piesei originale, dar realizate cu un tipar mult mai șters. Dimensiunile celor două fragmente arată că provin dintr-o piesă foarte mare, așa cum a fost, de altfel, și originalul[20] (fig. 12).

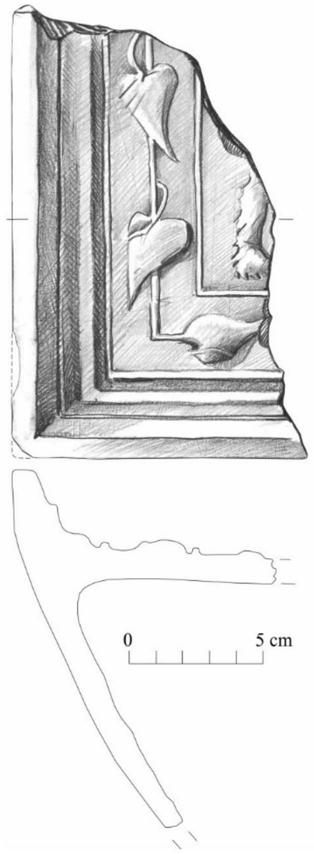

Fig. 12. Cahlă cu picior lung, fragment din compoziția leului care își veghează puii (?).

[19] Holl 1958, fig. 92, p. 294. Înălțimea piesei de cca 41 cm. Holl 1998, p. 151, fig. 16: copia piesei originale, datată 1470–1480, cu dimensiunile 40 × 45 cm.

[20] Cahla originală a fost produsă, în multe variante, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, în atelierul sobei cu figura cavalerului; a făcut parte, de asemenea, din soba Matthias-Beatrix, produsă de același atelier din Buda, în anii 1480, în variantă policromă (Holl 2003, fig. 8–9).

Cahle decorate cu rozetă (variante ale tipurilor 13, 16 și 17 din atelierul „sobei cu figuri de cavaleri")

Au fost identificate două fragmente provenind din două compoziții diferite[21] (fig. 13). Un prim fragment a rămas din zona centrală a unei plăci decorate cu rozetă în câmpul central, aparținând variantei clasice a acestui tip (catalog nr. 12).

Al doilea fragment provine dintr-o piesă de colț, pe care compoziția cu rozeta încadrată într-un medalion circular era folosită doar parțial, în funcție de spațiul disponibil (catalog nr. 13).

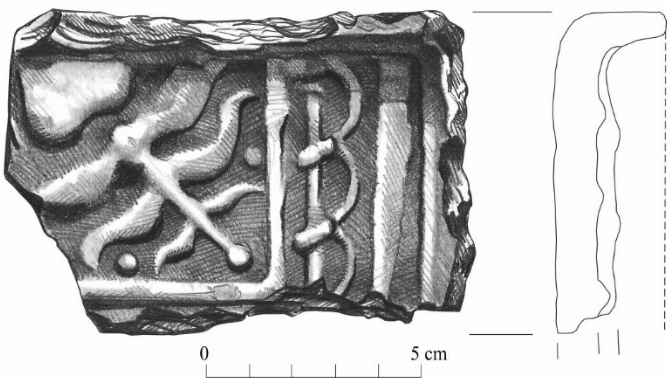

Fig. 13. Fragment dintr-o cahlă de colț decorată cu rozetă.

Cahle decorate cu diferite motive arhitecturale gotice

Mai multe fragmente provin din compoziții arhitecturale gotice, dar dimensiunile reduse și/sau relieful neclar fac problematică încadrarea certă într-un anumit tip. Partea marginală a unei compoziții traforate păstrează un pilastru încheiat cu un capitel sau chiar un bust (catalog nr. 19, fig. 14). Fragmentul a aparținut unei piese de dimensiuni mari, posibil o imitație a cahlei-nișă din tipul 4 al sobei cu figuri de cavaleri [22].

Un alt fragment provine din partea centrală superioară a unei piese traforate (catalog nr. 20), reprezentând fleuronul portalului încadrat de deschiderile a două ferestre (fig. 15).

Numeroase alte fragmente traforate aparțin unei piese complicate, eventual chiar unui portal monumental[23], dar, în absența unor elemente de legătură, orice reconstituire este problematică (catalog nr. 17–18).

---

[21] Holl 1971, fig. 147–148, 153–154, pentru diferitele combinații ale acestui motiv; fig. 152, pentru o rozetă folosită pe o piesă triunghiulară destinată acoperișului sobei.

[22] Holl 1998, fig. 6.

[23] Holl 1958, fig. 91.

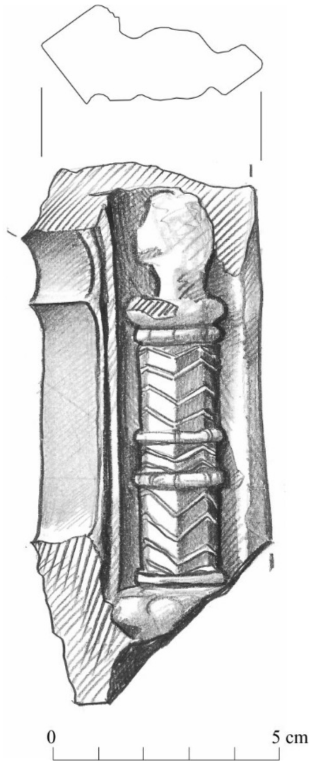

Fig. 14. Fragment dintr-o compoziție gotică traforată.

Fig. 15. Fragment dintr-o compoziție gotică traforată.

CONSIDERAȚII GENERALE

Asocierea motivelor decorative și, în principal, prezența figurinelor plasează analiza fragmentelor de cahle de la Ardud în sfera produselor atelierului sobei cu figuri de cavaleri, create la Buda, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, pentru a împodobi încăperile palatului regal[24]. Piesele originale se remarcă nu neapărat prin motivele decorative, care nu erau necunoscute în ceramica de sobă din Europa, ci prin combinațiile acestora și prin realizarea tehnică de excepție. În mod special, cahlele cu picior semicilindric, arcatură gotică traforată și statuete reprezintă o creație extraordinară și o inovație în domeniul plasticii destinate sobelor. Cahlele au fost atribuite unui atelier rezervat curții regale, care încă își așteaptă un norocos descoperitor. Produsele acestui atelier s-au răspândit pe întreg teritoriul regatului într-un interval de timp foarte scurt. Autorii care au studiat fenomenul au ajuns la concluzia că unele piese erau folosite ca articole de reprezentare, fiind oferite cadou de către rege în diferite circumstanțe, de obicei demnitarilor importanți și ctitoriilor regale. Treptat, piesele au fost reproduse și în ateliere provinciale, motivele au fost reluate insistent, copiate și imitate, ceea ce a dus la apariția a numeroase variante mai mult sau mai puțin sofisticate, timp de peste un secol. Un studiu complet asupra acestui fenomen, cu descoperirile actualizate, continuă să reprezinte o provocare pentru specialiștii cahlelor. Dintre toate creațiile atelierului regal, cel mai popular a fost cavalerul, iar cel mai puțin au circulat figurinele, probabil din cauza complexității și fragilității compoziției în ansamblu[25].

Componentele sobei au fost mult apreciate și în Transilvania medievală. Preferat a fost cavalerul în turnir: piese traforate erau produse la Cluj încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar cahle-plăci care reiau motivul sunt deja foarte numeroase în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și în prima parte a secolului următor[26]. De asemenea, cahle decorate cu leu, rozetă, grifon şi diferite combinații de elemente arhitecturale gotice sunt înregistrate frecvent de arheologi, mai ales în descoperirile urbane și în reședințe nobiliare[27]. Stadiul cercetărilor nu este atât de avansat încât să putem stabili dacă aceste piese au fost preluate izolat sau în ansamblu. Totuși, pe măsură ce descoperirile se înmulțesc, pare tot mai plauzibil că un anume atelier din Cluj a încercat să reproducă toate componentele sobei. Cea mai clară mărturie în acest sens ne oferă, însă, descoperirile recente din apropierea

[24] Holl 1958, pentru prima semnalare a descoperirii. Deşi sobei cu figuri i-a fost dedicată o literatură bogată, autorul principal a rămas, însă, I. Holl; studiul său din 1998 oferă cea mai completă analiză a acestui obiect (Holl 1971; Holl 1998).

[25] Holl 1998, cu un studiu special asupra acestor piese la p. 188–207.

[26] Pentru o imagine de ansamblu asupra circulației motivului în Transilvania: Marcu Istrate 2000–2001, p. 63–88; Marcu Istrate 2003, p. 111–121. Pentru cele câteva fragmente apărute ulterior, Gruia 2013, p. 67–91 (și alte publicații anterioare). Ideea autoarei de a considera cahlele decorate cu cavaler în turnir ca alcătuind un grup omogen pe durata a 150 de ani este, însă, greu de acceptat, în condițiile în care prototipul nu a fost produs, totuși, mai mult decât pe durata câtorva decenii.

[27] Marcu Istrate 2004; Marcu Istrate 2009.

palatului episcopiei catolice din Alba Iulia[28], unde au fost scoase din pământ cahle decorate cu portal gotic, cavaler în turnir sub portal gotic traforat, grifon, leu, rozetă și piese triunghiulare pentru acoperișul sobei. De asemenea, o replică, cel puțin parțială, a sobei cu figura cavalerului pare să fi fost folosită în reședințele importante, precum cele de la Hunedoara și Făgăraș[29], în vreme ce, în alte situații, există doar dovada unei singure piese, de obicei aceea decorată cu cavaler, cum este cazul la Mălăiești[30].

În acest stadiu al cunoștințelor, cea mai completă imitație a sobei regale s-a aflat însă la Ardud, într-o încăpere a turnului de sud-est sau într-o clădire aflată pe latura de est a incintei medievale.

CONSIDERAȚII CRONOLOGICE

Subiectului sobei cu figuri i-a fost dedicat o literatură bogată și numeroase discuții se poartă încă în jurul lui, pentru o datare cât mai exactă. Un istoric al destinului istoriografic al acestei opere medievale unice ar putea reprezenta în sine subiectul unei monografii de succes. De la prima descoperire și datare a ei, la mijlocul secolului al XV-lea, numărul pieselor a crescut foarte mult și contextele s-au diversificat enorm; totuși, nicio descoperire nu a furnizat argumente pentru a data foarte exact conceperea și producerea primelor cahle. Discuțiile s-au concentrat pe un interval foarte restrâns, în primele decenii de după mijlocul secolului al XV-lea, pornind de la datarea propusă inițial de Imre Holl, între anii 1454–1457. Dificultatea încadrării cronologice rezultă din fragmentaritatea descoperirilor și din inexistența unui context arheologic clar databil pentru ansamblul sobei. Unele dintre piese au fost produse de atelierul regal (sau, în orice caz, în anturajul curții regale din Buda) în diferite momente, astfel că, în anul 1465, erau deja abandonate[31]. Altele au fost produse în condiții tehnice identice sau foarte asemănătoare timp de câteva

[28] Marcu Istrate 2009.

[29] Marcu Istrate 2004, pl. 62 – cavaler traforat (51) sau pe cahlă-placă (50), pl. 63 – leu, o foarte fidelă rozetă la pl. 69/120, cu datări în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Legat de datarea cahlelor din castelul de la Făgăraș, nu poate fi acceptată părerea lui A.A. Rusu (2008, p. 83) privind construirea castelului abia în secolul al XVI-lea.

[30] Eskenasy, Rusu 1979, p. 667–674 și alte cel puțin cinci publicări ulterioare sub semnătura lui A.A. Rusu. Această insistență asupra piesei de la Mălăiești este, însă, justificată de importanța deosebită a cahlei, o reprezentare fidelă a cavalerului care se remarcă, în primul rând, prin faptul că a fost cea mai longevivă din întreaga serie. Deși descoperită „în poziții stratigrafice neconcludente, în nivelul de dărâmare a fortificației din veacul al XVIII-lea", cu excepția a două fragmente care „au apărut într-o situație mai concludentă, atestând păstrarea pieselor și după secolul al XV-lea", A.A. Rusu a putut stabili că piesele au fost folosite până în secolul al XVII-lea, dar nu în structura unei sobe (deoarece niciunul dintre fragmente nu prezenta urme de utilizare într-o instalație de încălzit), ci în postura de „elemente decorative autonome" (Rusu 2008, p. 181–186). Conform ultimei publicări a pieselor, se pare că trebuie să ne întrebăm dacă acestea au fost într-adevăr cahle.

[31] Holl 1998, p. 186 și fig. 42.

decenii – cum, de altfel, demonstrează soba Matthias-Beatrix[32]. Influența enormă a produselor acestui atelier, respectiv răspândirea produselor sale (indiferent sub ce formă) pe o arie foarte largă, a condus la apariția unor fragmente (originale, copii sau imitații) în diferite contexte, foarte variabile din punct de vedere cronologic. Aceste contexte nu ne spun însă nimic despre momentul producerii, ci doar despre momentul utilizării și, mai ales, al abandonării unui produs. Ca atare, la nivelul culturii materiale medievale, o diferență de câteva decenii va fi foarte greu de demonstrat, mai ales pentru un artefact a cărui durată de viață poate fi incredibil de lungă, cum este cazul ceramicii de sobă. Încercarea de a data foarte exact producerea unei piese (de exemplu în anul 1475) nu are nicio șansă de a deveni credibilă și acceptată fără dovezi indiscutabile, care încă nu există[33]. Ceea ce se poate asuma cu certitudine este crearea și răspândirea pieselor în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, un interval către care converg atât extrem de puținele datări bazate pe contexte, cât și încrucișările bazate pe speculații și analogii. După părerea mea, data propusă de I. Holl pentru conceperea sobei încă nu poate fi eliminată, dar, așa cum același autor a nuanțat, trebuie să avem în vedere că tiparele au fost folosite timp îndelungat, astfel că nu orice descoperire ar trebui să schimbe datarea prototipului[34].

Descoperirea de la Ardud oferă situația fericită în care datarea se bazează pe contextul istoric și arheologic. Familia lui Drag a intrat în posesia Ardudului la sfârșitul secolului al XIV-lea, dar, abia peste un secol, s-a preocupat de organizarea unei reședințe și construirea unei fortificații. Prima tentativă s-a produs în anul 1444, când a fost obținută permisiunea construirii unei fortificații din lemn, dar nu știm dacă au fost inițiate lucrări propriu-zise de construcție. Cel mai probabil, în deceniul următor nu s-a întâmplat nimic concret, deoarece o nouă permisiune a fost cerută în 1456: de această dată, regele Ladislau al V-lea Postumul a îngăduit familiei să construiască o cetate din lemn sau piatră și să o doteze cu cele necesare[35]. Istoricii consideră, însă, că lucrări cu adevărat ample s-au derulat abia la sfârșitul secolului al XV-lea, în contextul în care reședința familiei s-a mutat, de la Beltiug la Ardud, sub autoritatea lui Bartolomeu Drágfi, membru al marii nobilimi din Regatul Ungariei și familiar al regelui Matia Corvin. Pentru serviciile sale, Bartolomeu a fost răsplătit constant cu privilegii materiale și de reprezentare, astfel că, în scurtă vreme, a ajuns într-o poziție remarcabilă în ierarhia regatului și deținător al unei averi considerabile.

[32] Holl 2003.

[33] Rusu 2008, p. 180–214, critică sever datarea inițială a pieselor în anii 1454–1457, fără să ofere, însă, o altă soluție coerentă. Părerea domniei sale, formulată în termeni de ipoteză („Dacă se admite că originalele s-au produs în jurul anului 1475…” , Rusu 2008, p. 204), a fost preluată ulterior de Ana-Maria Gruia. Autoarea consideră cahla cu cavaler ca fiind produsă în anul 1475 (Gruia 2013, p. 54), iar celelalte componente ale sobei la mijlocul/a doua jumătate a secolului al XV-lea (Gruia 2013, Appendix 1 în special). După părerea mea, o astfel de departajare cronologică fermă între componentele aceleiași sobe este nejustificată.

[34] Holl 1998.

[35] Conform nota 1.

Devenit şef al familiei după moartea tatălui său, în anul 1487, Bartolomeu a preluat sarcina de a construi o reşedinţă corespunzătoare cu statutul social şi cu bogăţia familiei. Câteva inscripţii descoperite la refacerea din secolul al XVIII-lea şi unele însemnări din arhiva familiei (redactată în secolul al XVI-lea) îl menţionează ca fiind ctitor al cetăţii. În stadiul actual al cercetărilor, nu putem însă afirma că lucrările de construire au început strict în 1487, mai ales că, în cercetările arheologice, au apărut şi materiale mai vechi. Pe de altă parte, investigaţiile sumare din anul 2010 au arătat o evoluţie complexă a sitului, în care au intervenit mai multe etape intermediare, pentru clarificarea cărora sunt necesare cercetări sistematice ample. În aceste condiţii, este mai corect să acceptăm că, în cele trei decenii de la obţinerea dreptului de construcţie, unele lucrări fuseseră iniţiate şi avansaseră, astfel că Bartolomeu a preluat, de fapt, sarcina amplificării şi finalizării proiectului în perioada de apogeu a carierei sale, care l-a condus apoi către demnitatea de voievod al Transilvaniei (1493–1498). În orice caz, în ultimii ani ai vieţii sale (a murit în anul 1501), reşedinţa era folosită, interioarele fiind până în acel moment dotate cu cahle. Ulterior, nu sunt menţionate în mod expres lucrări de construcţie, dar multe artefacte renascentiste arată intervenţii de modernizare (poate chiar extinderi) în primele decenii ale secolului al XVI-lea, probabil după anul 1507, când familiei i se atribuie rangul baronial. Această etapă se reflectă, de altfel, şi la nivelul mobilierului interior, inclusiv în decoraţia sobelor.

În ce moment a ajuns la Ardud soba gotică? Perioada în care a fost construită şi mobilată cetatea corespunde cu activitatea atelierului sobei cu figuri de cavaleri, dar intervalul cel mai plauzibil pentru mobilarea reşedinţei cu un astfel de obiect trebuie situat în intervalul 1487–1501. Soba a ieşit din funcţiune cel mai târziu cu ocazia asediului din anul 1565, când cetatea a fost grav avariată şi nu a mai fost niciodată refăcută.

CONCLUZII

Cercetările arheologice preventive de la cetatea Ardud au scos la iveală un grup interesant de cahle, care au aparţinut unei sobe gotice, o imitaţie a celei mai celebre sobe medievale din Europa. Mai multe fragmente de cahle de diferite forme şi dimensiuni, cu faţa plină sau traforată, smălţuită sau păstrând aspectul lutului ars, au făcut parte din soba de la Ardud, cu decoruri în care regăsim esenţa unei epoci: simboluri religioase, sfinţi, cavaleri, animale fantastice, lujeri şi rozete în emblematicul tipar al arhitecturii gotice. Nu doar din punct de vedere al imaginilor trebuie să apreciem valoarea deosebită a acestei sobe, ci şi din punct de vedere formal: piese traforate, piese cu nişă, piese asamblate din două componente nu puteau fi realizate decât într-un atelier specializat, ajuns la un nivel tehnic ridicat, inclusiv în ceea ce priveşte utilizarea smalţului.

Soba era o valoroasă componentă a mobilierului interior. Dincolo de importanța în sine pentru istoria artelor minore, piesele de la Ardud deschid o fereastră importantă către cunoașterea reședinței medievale despre care nu știam aproape nimic înaintea anului 2010. Deși cercetarea a fost minimală, acoperind o mică parte din suprafața de interes, a conturat o fortificație cu proporții impresionante și, în același timp, o reședință cu interioare încălzite prin sobe monumentale, realizate la cele mai înalte standarde ale epocii.

Soba cu figuri de cavaleri era, însă, mai mult decât o instalație de încălzit și un corp decorativ, fiind la origine un apanaj al curții regale. În contextul istoric dat, ne putem întreba dacă soba (sau dreptul de a o reproduce) nu a făcut parte dintre cadourile oferite de Matia Corvin apropiatului său, Bartolomeu, ca o dovadă de prietenie și o răsplată cu totul neconvențională pentru serviciile aduse[36]. Desigur, piesele nu sunt produsele atelierului regal, ci doar imitații realizate într-un atelier mai puțin performant, care a avut însă la dispoziție tipare destul de fidele și, mai ales, dreptul de a executa o replică a întregii sobe. Așa cum am arătat deja, dacă celelalte componente ale sobei s-au răspândit pe o arie foarte largă, depășind practic teritoriul Regatului Ungar, figurinele din lut au avut o circulație restrânsă sau, cel puțin, așa demonstrează stadiul actual al cunoștințelor[37]. Erau ele o componentă exclusivistă a sobei sau pur și simplu nu au devenit populare fiindcă producerea lor necesita cunoștințe complexe din mai multe domenii? Indiferent de răspuns, putem formula două concluzii: (1) proprietarii de la Ardud au primit dreptul de a reproduce integral soba regală și au avut capacitatea să facă acest lucru, chiar dacă la un nivel tehnic și artistic incomparabil mai redus; (2) soba de la Ardud este, în limitele literaturii la care am avut acces, o descoperire de excepție, subliniind, o dată în plus, statutul privilegiat al familiei lui Drag, probabil în mod direct al lui Bartolomeu.

---

[36]Arhiva familiei a înregistrat un astfel de dar primit de la rege, respectiv un covor de perete țesut cu fire de aur, în valoare de 40.000 de florini, care a fost păstrat în castel până la distrugerea acestuia.

[37] Holl 1998, p. 188–207. Printre puținele alte descoperiri ulterioare, le menționăm pe cele din castelul de la Ružica (Radić, Bojčić 2004).

CATALOGUL PIESELOR[38]

Cahlă-placă decorată cu imaginea unui grifon

1. Fragmente din partea centrală a unei plăci, se păstrează penajul piciorului anterior şi fragmente din piciorul din spate al grifonului. Smalț verde cu nuanțe închis-deschis, pe unele fragmente foarte corodat, pe altele extrem de bine păstrat. Fragmente din cel puțin trei exemplare, toate smălțuite. Dimensiunile fragmentelor ilustrate: fragm. cu partea din spate: 7 × 5 cm; fragm. corp: 5 × 9,5 cm, 7 × 10 cm, gr = 0,6–1,3 cm.

2. Un fragment de margine decorat cu o imitație de lujeri este probabil asociat compoziției. Cahlă-placă cu picior (scurt?) (fragmente). Smalţ verde parțial păstrat. Pastă cărămizie. Lp = 11,3 cm, lp = 4,9 cm, gr placă = 1,5–2 cm, hp = 5,5 cm.

[38] Au fost folosite următoarele prescurtări: fragm. = fragment; L = lungime; Lp = lungimea păstrată; l = lăţime; lp = lățimea păstrată; h = înălțimea, hp = înălțimea păstrată; gr = grosime.

Cahle decorate cu figurine, foarte probabil în compoziții arhitecturale gotice

3. Figurină așezată într-o nișă, fragment dintr-o compoziție complexă. Se păstrează integral personajul și nișa în care se afla acesta. Nișa a fost modelată probabil manual, are o grosime inegală, partea dinspre statuetă este finisată și arcuită, iar partea din spate a fost nivelată cu o spatulă și păstrează urmele piesei principale de care era atașată. Marginile sunt destul de inegale, iar partea superioară se încheie într-un triunghi format din intersecția mai multor baghete reliefate. Personajul a fost modelat și ars separat, dar este posibil să se fi încercat o asamblare cu nișa înainte de cea de-a doua ardere, după smălțuire. Cele două piese nu au făcut însă corp comun. Piesa a fost smălțuită în verde (verde gălbui?), peste un strat intermitent de angobă. Din punct de vedere formal, este posibil să fi făcut parte dintr-o piesă de colț. Pastă cărămizie, suprafața foarte corodată. Lp = 17,5 cm, lp = 6,2 cm, gr placă = 0,8–1,8 cm, hp = 3,7 cm. Figurina L = 14,5 cm, l = 4 cm, gr = 1,5–1,9 cm.

4. Nișă asemănătoare cu cea de la nr. 3. Se păstrează doar o bordură marginală cu un decor geometric, fără niciun indiciu dacă în nișă putea fi montat un alt element. Smalţ verde. Pastă cărămizie. Componentă marginală dintr-o compoziție complexă. Lp = 14,2 cm, lp = 6,7 cm, gr placă = 0,9–1,3 cm, hp = 5,7 cm.

5. Figurină așezată în nișă (?) sau o imitație a piesei de la nr. 3, în care personajul a fost imprimat împreună cu nișa. Smalţ verde pe exterior, destul de corodat. Pastă cărămizie cu pietricele. Lp = 17,5 cm, lp = 4,5 cm, gr = 4 cm.

(cat. 5)

6. Figurină aşezată într-o nişă, păstrată fragmentar, probabil montată la un colţ. Piesa a fost compusă din două plăci de lut asamblate în unghi drept, între care era montată figurina. Cele două componente au fost lucrate separat (modelate, arse, smălţuite) şi apoi asamblate. Pastă cărămizie. Lp = 11,9 cm, lp = 6,3 cm, gr = 4,3 cm.

7. Figurină păstrată parţial; prezintă un personaj cu ambele braţe aduse către corp, stânga probabil ţine o carte, iar dreapta pare a ţine mânerul unei spade (?). Relieful circular din dreptul braţelor pare să facă parte din structura costumului sau să facă parte din imaginea unei roţi. Piesa a fost lucrată independent, are spatele finisat şi marginile tăiate oblic, în operă era foarte probabil montată într-o nişă. Iniţial acoperită cu smalţ verde (?) din care se păstrează urme vagi. Pastă cărămizie de calitate medie. Hp = 9,6 cm (probabil o înălţime originală de 11 cm), lp = 4 cm, gr = 1,5 cm. 8. Cahlă cu corp semicilindric: un segment de semicilindru, la marginea căruia a fost montată o figurină. Smalţ verde. Pastă cărămizie cu miez cenuşiu şi pietricele. Lp = 13,8 cm, lp = 12 cm, gr placă = 1–1,2 cm, hp ≈ 5 cm. Figurina păstrată pe o înălţime de 9,5 cm (probabil înălţimea originală de 11 cm), în secţiune măsoară 3,5 × 2,8 cm.

8. Cahlă cu corp semicilindric: un segment de semicilindru, la marginea căruia a fost montată o figurină. Smalţ verde. Pastă cărămizie cu miez cenuşiu şi pietricele. Lp = 13,8 cm, lp = 12 cm, gr. placă 1–1,2 cm, hp ≈ 5 cm. Figurina păstrată pe o înălțime de 9,5 cm, în secţiune măsoară 3,5 × 2,8 cm.

9. Cahlă formată din două componente: o piesă semicirculară lucrată pe roata olarului (tăiată dintr-un cilindru) și un personaj lucrat separat într-un tipar (sfânt? cavaler?). Piesele au fost asamblate înainte de ardere și smălțuire. După prima ardere, figurina s-a desprins parțial (spart?), cel puțin zona aflată imediat deasupra genunchilor. Totuși, piesa a fost smălțuită și arsă din nou. Personajul, din care se păstrează doar partea inferioară a picioarelor, este reprezentat în poziție statică, din față, așezat pe un piedestal. Fragmentul păstrează urme consistente de smalț verde pe fața vizibilă, aplicat direct peste pastă în strat foarte subțire. Pastă cărămizie. Lp = 11,8 cm, lp = 7,8 cm, gr placă = 1,1 cm, hp = 3,2 cm. Baza figurinei: 3,5 × 2 cm.

Fragmente dintr-o cahlă decorată cu un animal (leu?)

10. Cahlă-placă cu picior lung (fragment), formată din două părți: o placă lucrată în tipar și un picior lucrat pe roata olarului. Cele două piese au fost asamblate înainte de ardere. Fața vizibilă a piesei era decorată cu un animal, din care este vizibil piciorul din spate, încadrat de o bordură decorativă, formată din lujeri înfășurați pe o baghetă – aici stilizați ca niște frunze aproximativ în formă de inimă. Piesa smălțuită în verde; pe unele fragmente smalțul s-a exfoliat complet. Pastă cărămizie. Lp = 17,4 cm, lp = 11,3 cm, gr placă = 1–1,5 cm, h picior = 13,6 cm.

11. Cahlă-placă (fragment), decorată cu imaginea stilizată a unui leu. Smalţ verde pe fața vizibilă. Pastă cărămizie. Lp = 7 cm, lp = 7 cm, gr. = 1,1–3,2 cm.

Fragmente de cahle decorate cu rozete (placă, piesă de colț)

12. Fragment din partea centrală a unei piese, decorată cu o rozetă cu cinci petale. Pastă bună, arsă complet, smalț verde bine păstrat. Dimensiuni fragment: 5 × 7 cm.

13. Cahlă-placă cu marginile ușor înălțate, o piesă de colț pe care decorul este reprezentat parțial, tăiat dintr-o compoziție cu rozetă: se păstrează una dintre petalele rozetei, frunzișul care completează câmpul până la colțul plăcii şi bordura vegetală foarte stilizată. Fragment, smalț verde. Pastă cărămizie cu miez negru-cenuşiu şi pietricele. Lp = 11,0 cm, lp = 7,7 cm, gr placă = 1–1,5 cm.

Fragmente de cahle decorate cu arhitectură gotică

14. Cahlă cu nişă și decor traforat (fragmente). Piesa a fost formată dintr-o nişă semicirculară (tăiată dintr-un cilindru lucrat pe roată). Se păstrează un fragment marginal, cu un chenar, dublat spre interiorul piesei de un pilastru care se termină cu un capitel în trei lobi (?) așezat pe un postament cubic. Spre interiorul piesei, în dreptul capitelului, se dezvoltă un motiv decupat din care se păstrează două baghete ce formează un triunghi. Smalţ verde pe fețele vizibile, pe relieful marginal și pe interiorul nișei, parțial păstrat. Pastă cărămizie, miez cenuşiu. Lp = 17 cm, lp = 10,5 cm, gr placă = 0,7–1,1 cm, hp = 8,4 cm.

15. Cahlă cu nişă și portal gotic traforat. Se păstrează partea superioară a piesei, este parţial vizibil fleuronul portalului, încadrat de arcaturile unor ferestre (câte trei de fiecare parte), decorate cu menouri. Smalţ verde deschis, urme albe pe margine și pe spate. Pastă cărămizie cu miez cenuşiu. Lățimea (reconstituită) ≈ 22 cm. Lungimea păstrată a marginii laterale ≈ 20 cm.

16. Se păstrează fragmente din zona mediană și din partea superioară a unor piese decorate cu o fațadă gotică, respectiv un portal în acoladă, în spatele căruia se profilează o suită de ferestre ogivale. Partea superioară a portalului (închiderea) este reprezentată ca o bandă decorată cu motive vegetale stilizate, derivate dintr-un lujer înfășurat pe o baghetă. Extradosul portalului este decorat cu un frunziș stilizat (din care se observă doar pornirile), deasupra căruia arcadele sunt traforate; după urmele păstrate, putem reconstitui câte trei arcade de fiecare parte a fleuronului. Acestei piese i se poate asocia, ipotetic, un fragment din partea superioară a unui fleuron. Smalț verde foarte corodat, pe revers urme de smalț și angobă. Fragmentul mai mic: Lp = 10 cm, lp = 8,5 cm, gr = 1,8 cm. Fragmentul mai mare: Lp = 14,6 cm, lp = 8,9 cm, gr = 2,4 cm.

17–18. Fragmente din compoziții gotice traforate. Pastă cărămizie degresată cu pietricele, arsă la roșu cărămiziu. Smalț verde peste un strat de angobă. Dimensiuni: 3 × 6 cm; 5 × 4,5 cm.

19. Cahlă traforată (fragment). Fragment marginal dintr-o compoziție arhitecturală, probabil portal. Piesa a avut o bordură simplă, urmată de un registru ușor adâncit în care se află o fială, probabil partea superioară a unui baldachin. Spre interiorul câmpului se observă traforul unei ferestre (?). În câmpul marginal, decorul are forma unui pilastru cu corpul segmentat și decorat cu motive geometrice. Lp = 12,1 cm, lp = 5,4 cm, hp = 2,3 cm.

20. Cahlă traforată (fragmente din trei piese). Fragment din zona centrală, cu un fleuron (?) încadrat de două ferestre decupate. Smalţ verde deschis, pete de angobă și smalț incolor pe spate. Pastă cărămizie, pietricele. Lp = 5,5 cm, lp = 4 cm, gr = 1–1,6 cm.

BIBLIOGRAFIE

Buda 2011	Z. Buda, *Beavatkozások az erdődi Károlyi-kastélynál*, Transsylvania Nostra 3, 2011, p. 38–43.
Eke 2011	Z. Eke, *Studiul istoric al cetății Károlyi din Ardud*, Cluj-Napoca, 2011.
Eskenasy, Rusu 1979	V. Eskenasy, A.A. Rusu, *Cercetări arheologice la cetatea cnezială de la Mălăiești, jud, Hunedoara. Câteva rezultate și perspective ale campaniei din 1978*, Sargetia 14, 1979, p. 667–674.
Gruia 2013	A.M. Gruia, *Religious representations on stove tiles from the medieval Kingdom of Hungary*, Cluj-Napoca, 2013.
Holl 1958	I. Holl, *Középkori kályhacsempék Magyarországon I*, BudRég 18, 1958, p. 211–300.
Holl 1971	I. Holl, *Középkori kályhacsempék Magyarországon II,* BudRég 22, 1971, p. 161–207.
Holl 1998	I. Holl, *Spätgotische ofenkacheln*, ActaArchHung 50, 1998, p. 139–213.
Holl 2003	I. Holl, *Der Matthias-Beatrix-Ofen der Budaer Werkstatt (1480er Jahre)*, ActaArchHung 54, 2003, p. 255–272.
Marcu Istrate 2000–2001	D. Marcu Istrate, *Cahle transilvănene având ca decorație cavaleri, din sec. XV–XVI. I. Cavalerul în turnir*, ArsTransilvaniae 10–11, 2000–2001, p. 63–86.
Marcu Istrate 2003	D. Marcu Istrate, *Cahle transilvănene decorate cu cavaleri. II. Cavalerul în turnir (secolele XV–XVI)*, în *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 111–121.
Marcu Istrate 2004	D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004.
Marcu Istrate 2009	D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice 2000–2002*, Alba Iulia, 2009.
Marcu Istrate 2011	D. Marcu Istrate, *Contribuții arheologice la cunoașterea cetății Ardud*, Transsylvania Nostra 3, 2011, p. 33–37.
Marcu Istrate 2015	D. Marcu Istrate (ed.), *Cetatea Ardud. Repere istorice și arheologice*, Cluj-Napoca, 2015.
Radić, Bojčić 2004	M. Radić, Z. Bojčić, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Osijek, 2004.
Rusu 2008	A.A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008.
Terdik 2006–2007	S. Terdik, *Károlyi Sándor építkezései az erdődi várban*, StCom Satu Mare 23–24/1, 2006–2007, p. 239–288.

A GOTHIC STOVE FROM THE MEDIEVAL FORTRESS OF ARDUD: A ROYAL GIFT FOR BARTOLOMEU DRÁGFY?

ABSTRACT

The preventive archaeological research conducted in 2010 in the fortress of Ardud revealed an interesting group of tiles that had belonged to a Gothic stove, an imitation of the most famous medieval stove in Europe. Stove tiles of different shapes and sizes, with a full or traceried face, glazed or preserving the appearance of burnt clay, were part of the stove discovered in Ardud, featuring decorations that encapsulated the essence of an era: religious symbols, saints, knights, fantastic animals, tendrils, and rosettes, pertaining to the iconic pattern of Gothic architecture. It is not just in terms of the

imagery that we should appreciate the remarkable value of this stove, but also from a formal point of view: traceried pieces, niches, figurines and pieces assembled from two components – all these could only have been executed in a specialized workshop that had reached a high technological level, including the use of enamel. The stove was a valuable component of the interior furnishings. Beyond its importance for the history of the minor arts, the pieces from Ardud introduce us to a medieval residence virtually unknown before the year 2010. Although research has been minimal, covering a small part of the area of interest, it has outlined a fortification of impressive proportions, revealing, at the same time, a residence with indoor heating provided by monumental stoves, executed to the highest standards of the time.

The stove with knightly figures, however, was more than just a heating installation and a decorative body, originally representing the exclusive preserve of the royal court. In the given historical context, we may wonder whether the stove (or the right to reproduce it) was not part of the presents bestowed by Matthias Corvinus on Bartholomew, as a token of friendship and as an entirely unconventional reward for the services rendered to him. Of course, these pieces were not produced in the royal workshop, but in a provincial workshop which possessed fairly accurate moulds and also the license to replicate the "knightly stove". While the other components of the stove were disseminated across a very large area, virtually exceeding the boundaries of the Hungarian Kingdom, the figurines made of clay had a limited circulation, at least as demonstrated by the current state of knowledge. Were they an exclusive component of the stove or did they not become popular simply because their production required advanced knowledge in several areas? Whatever the answer, we can formulate two conclusions: (1) the owners of Ardud received permission to reproduce in full the royal stove and had the ability to do so, albeit at incomparably lower technical and artistic levels; (2) within the limits of the scholarship we have had access to, the stove from Ardud is an outstanding discovery, which emphasizes, once more, the privileged status of Drag's family, perhaps mainly of Bartholomew to be more precise.

Keywords: Gothic stove tiles, the "knightly stove", medieval Transylvania, Ardud, Drag's family, clay figurines, religious symbols.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The ruins of Ardud fortress in the year 2010 and the general layout of the archaeological research.

Fig. 2. The south-eastern tower, in the proximity of which the stove tile fragments were discovered.

Fig. 3. The ruin of the south-eastern tower of the medieval fortress, preserved inside the ruin of the Baroque tower, underneath its brick floor.

Fig. 4. Stove tile fragments decorated with Gothic architecture – probably type 6 of the "knightly stove".

Fig. 5. Fragment of a stove tile with a half-cylinder back rim and a lateral niche for a clay figurine.

Fig. 6. Niche with a clay figurine representing a saint, probably St. Peter.

Fig. 7. Clay figurine, representing a bishop's figure.

Fig. 8. Clay figurine (St. Paul or St. Catherine?).

Fig. 9. Clay figurine (St. Anthony?).

Fig. 10. Half-cylinder fragment with the representation of a knight (St. Adrian?).

Fig. 11. Niche tile with traceried decoration, probably a Gothic portal.

Fig. 12. Stove tile with a high leg, a fragment of the composition featuring a lion guarding its cubs (?).

Fig. 13. Fragment of a corner tile decorated with a rosette.

Fig. 14. Fragment from a traceried Gothic composition.

Fig. 15. Fragment from a traceried Gothic composition.

NOTE EPIGRAFICE
(seria a X-a)

CONSTANTIN C. PETOLESCU[*]

Rezumat:

1. Reexaminarea inscripţiei de la Râşnov (IDR, III/4, 221; din timpul împăratului Severus Alexander) conduce la concluzia că numele trupei este *coh(ors) VI no[va C]umidavensis*; indicativul topic se referă la locul de garnizoană (*Cumidava)*. Identificarea acestei trupe cu *cohors I Vindelicorum* (propusă de A. Alföldi şi I.I. Russu) este imposibilă, deoarece această trupă, cu garnizoana la Tibiscum, este atestată în continuare în acest castru pe timpul împăraţilor Maximin Tracul şi Filip Arabul.

2–4. Două fragmente de ceramică de lux, descoperite la Inveresk (Britannia), poartă două nume dacice, zgâriate în pasta arsă: *Decebalus* şi *Drigissa*; pe un altul apare numele *Fradegus* (la genitiv), care este considerat de autorul acestor note tot un dac.

5. Autorul rediscută o inscripţie descoperită la Areias de Vilar (Portugalia), în Antichitate în provincia romană Hispania Citerior (AÉ, 1983, 568 = IDRE, I, 178), pe baza unor noi imagini fotografice; este vorba de o dedicaţie către o divinitate hispanică autohtonă (?), pusă probabil de un militar, pe nume *Durpan[eus]*, dintr-o trupă de daci, *numeru[s]* (?) *Dacoru[m]* (staţionată probabil în această provincie?).

6. O altă inscripţie din Spania menţionează un tânăr (militar?), pe nume, *M(arcus) Aur(elius) Ac(h)aicus, natione Geta* (deci *Dacus*) (CIL II^2/5, 375; revăzută de Alicia Ma. Canto, Hispania epigraphica 8, 1998 (2002), p. 46), mort la vârsta de 24 ani; cel care s-a îngrijit de ridicarea inscripţiei se numea foarte probabil *[Dece?]balus*.

Cuvinte-cheie: trupe: *cohors VI nova Cumidavensis, cohors I Vindelicorum milliaria*; toponim: *Cumidava*; nume „regale” dacice: *Decebalus*, *Drigissa*, *Fradegus*, *Dorpaneus*.

Reluăm, după o lungă întrerupere, seria notelor noastre epigrafice[1], cu o discuţie asupra unei disputate inscripţii din Dacia (nr. 1), precum şi cu prezentarea câtorva epigrafe noi descoperite *extra fines Daciae* (nr. 2–6), care se adaugă la un viitor nou fascicul (în pregătire) din culegerea de inscripţii externe (IDRE).

INSCRIPŢIA DE LA RÂŞNOV (1)

1. În anul 1943, în cursul unei periegheze arheologice, Mihail Macrea descoperea la Râşnov (jud. Braşov) un fragment de inscripţie onorifică (bloc de

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] Ultima apariţie a acestor note: SCIVA 38, 4, 1987, p. 180–183.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 303–320

calcar, spart la rându-i în două fragmente; posibil de la o bază de statuie; dimensiuni: î = 0,49, l = 0,42, gros. = 0,55 m), publicată, curând după descoperire, cu următoarea lectură (fig. 1–3)[2]:

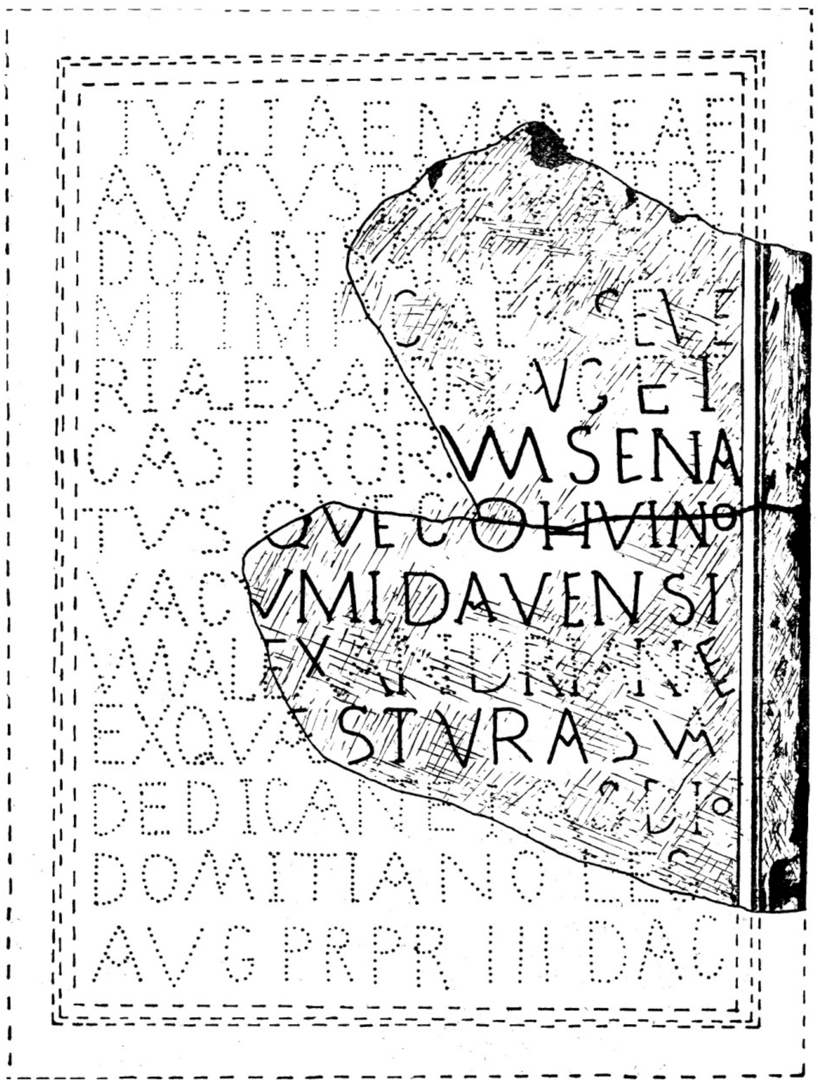

Fig. 1. Inscripţia de la Râşnov – *Cumidava* (desen, M. Macrea).

[2] M. Macrea, *Cumidava,* AISC 4, 1941–1943 (1944), p. 234–261 (punctele de sub litere, aşa cum apar în transcrierea lui M. Macrea, marchează textul martelat); o variantă prescurtată, în limba germană, s-a publicat în BIAB 16, 1950 (Sbornik Kazarov – Serta Kazarowiana, Sofia, I, 1950), p. 61–69 (reprodusă în volumul, apărut postum, M. Macrea, *De la Burebista la Dacia romană* [ed. M. Bărbulescu], Cluj, 1978, p. 87–97); AÉ, 1950, 16; vezi şi AÉ, 1978, 683 (cu rezumatul discuţiilor).

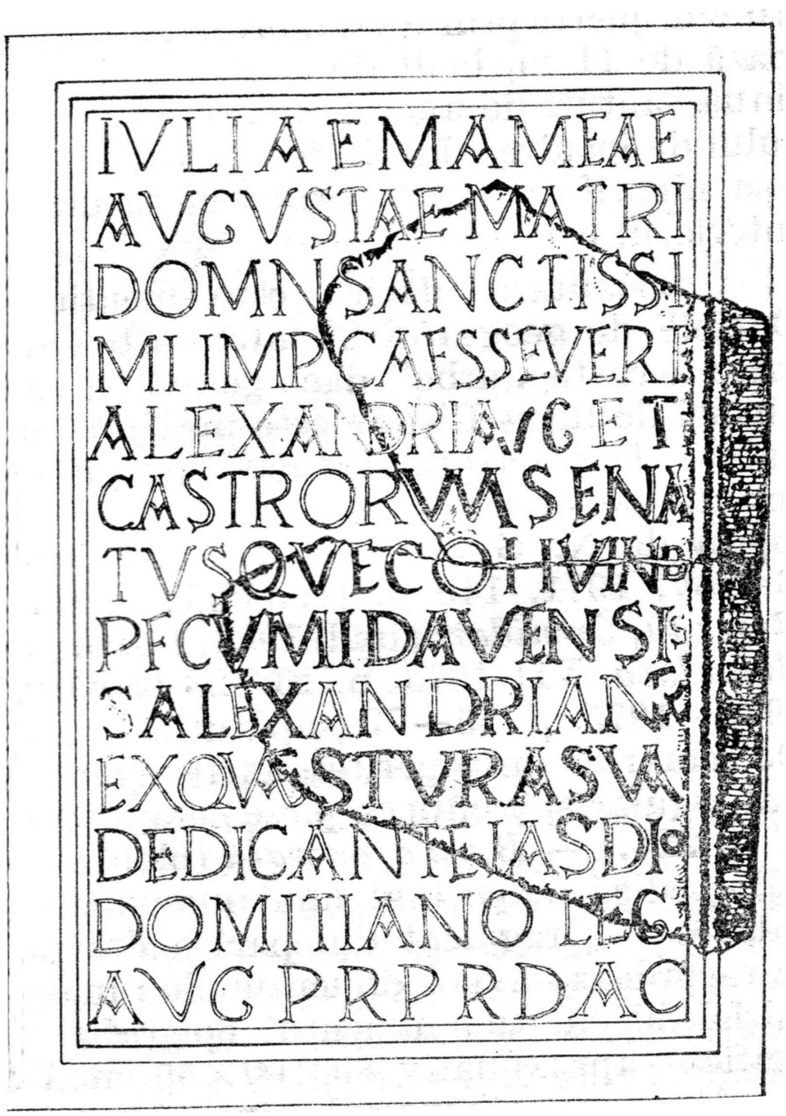

Fig. 2. Inscripția de la Râşnov – *Cumidava* (desen, I. I. Russu; IDR, III/4, 221).

Fig. 3. Inscripţia de la Râşnov – *Cumidava* (foto F. Matei-Popescu, 2014).

[Ịụḷịạẹ Ṃạṃẹạẹ
Ạụgụṣṭạẹ ṃạṭṛị
ḍọṃ(ini) ṇ(ostri) ṣạṇçṭịṣṣị-
ṃị ịṃp(eratoris) Çạẹṣ(aris)] Ṣẹṿẹ-
[ṛị Ạḷẹẋạṇḍṛị Ạ]ụg(usti) et
[castror]um sena-
[tus]que coh(ors) VI no-
[va C]umidavensi-
[um Ạl]ẹẋạṇḍṛịạṇạẹ (sic?)
[ex quae]stura sua
[dedicante Ịạṣ]ḍịọ
[Ḍọṃịṭịạṇọ leg(ato)
Aug(usti) pr(o) pr(aetore) trium Dac(iarum)]

În r. 7, litera *O* este mai mică; spărtura pietrei o împarte în două, pe orizontală. Litere mai mici se constată de asemenea la sfârşitul r. 8 (un *S* mai mic), 11 (iarăşi *O*); vezi şi ligatura *A* + *E* de la sfârşitul r. 9.

Principala ştire furnizată de această descoperire este identificarea toponimului Κομίδαυα, menţionat de Ptolemeu (*Geogr.,* III, 8, 4), cu situl arheologic de la Râşnov.

După uciderea împăratului Severus Alexander (anul 235), pe când acesta se afla în mijlocul armatei de la Rin, în război cu neamurile germanice, inscripţia a suferit efectele cunoscutei *damnatio memoriae*; astfel, la începutul domniei lui Maximin Tracul, numele împărătesei, numele împăratului (r. 5), supranumele imperial al trupei şi numele guvernatorului general al Daciei au fost martelate.

Lectura lui M. Macrea a fost deîndată contestată de A. Alföldi[3], care propunea: *coh(ors) Vind(elicorum) [c. R. C]umidavensi[s A]lexandriana*; câţiva ani mai târziu, J. Szilágyi întregea *No[ricorum]*[4]. La lectura lui A. Alföldi s-au raliat, ulterior, I.I. Russu[5] şi I. Piso[6].

---

[3] A. Alföldi, *Keletmagyarország a római korban*, în J. Deér, L. Gáldi (eds.), *Magyarok és Románok*, I, Budapesta, 1943, p. 44 (citat după N. Gostar [N. Gostar, *Cohors VI nova Cumidavensium*, AnŞU Iaşi 15, 1969, 1, p. 22] şi I.I. Russu [I.I. Russu, *Auxilia provinciae Daciae*, SCIV 23, 1, 1972, p. 70–71; I.I. Russu, *Contribuţii epigrafice la istoria Daciei romane. II. Cohors Vindelicorum Cumidavensis*, AIIA Cluj 17, 1974, p. 47–58, desenul la p. 52]); IDR, III/4, 221 (cu fig. 133, foto şi desen-reconstituire).

[4] J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Dissertationes Pannonicae II, 21), Budapesta, 1946, p. 20 şi nota 95 b.

[5] I.I. Russu, SCIV 23, 1, 1972, p. 70–71; I.I. Russu, AIIA Cluj 17, 1974, p. 47–58 (desenul la p. 52); IDR, III/4, 221 (cu fig. 133, foto şi desen-reconstituire).

[6] I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae,* I. *Die senatorischem Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 193, nota 2; bibliografia discuţiei, cu remarca: „Damit durfte die ganze Diskussion abgeschlossen sein; jedoch nahmen Bogdan-Cătăniciu (Defense Works 54 [= Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Evolution of the system of defense works in Roman Dacia*, BARIntSer 116, Oxford, 1981, p. 54]) und Petolescu (SCIVA 41, 1, 1990, p. 117 [= recenzie C.C. Petolescu la I.I. Russu, *Inscripţiile Daciei Romane, III. Dacia Superior, 4. Zona răsăriteană*, Bucureşti, 1988, în SCIVA 41, 1, 1990, p. 117]) aus mir unverständlichen Gründen die alte Lesung von Macrea wieder auf".

În schimb, lectura lui M. Macrea a fost acceptată de C. Daicoviciu[7], apoi de N. Gostar[8], Ioana Bogdan Cătăniciu[9], J. Beneš[10], H. Daicoviciu[11] şi de către alţi cercetători[12].

Trupa pentru care Alföldi şi Russu şi-au exprimat preferinţa era *cohors I Vindelicorum milliaria equitata civium Romanorum*, staţionată în castrul de la Tibiscum[13]. La această lectură, H. Daicoviciu a obiectat, întrebând, pe bună dreptate, de ce, în loc să redea un *D* mai mic, nu s-ar fi gravat ligatura *N* + *D*? De asemenea, având în vedere celelalte elemente ale numelui trupei, nu se poate admite ca tocmai *ethnicon*-ul acesteia să fi fost redat abreviat: *VIND*. O altă obiecţie poate fi de ordin istoric şi arheologic: această trupă, cu efectiv de o mie de oameni (*milliaria*; în plus, *equitata* !), nu putea fi înghesuită într-un castru de dimensiuni potrivite doar pentru o *cohors quingenaria* (122 × 118 m; aproape 1,44 ha)[14].

Ultima lectură cunoscută este cea propusă de I.I. Russu şi consemnată în culegerea naţională de inscripţii (1988); numele trupei este reconstituit de către editor în felul următor (r. 7–9): *coh(ors) Vind(elicorum) / [p(ia) f(idelis) C]umidavensi/[s Ale]x[an]dr[ia]nae* (sic). Dar, în r. 8, după *[C]VMIDAVENSI*,

[7] C. Daicoviciu, *Severus Alexander şi provincia Dacia*, ActaMN 3, 1966, p. 169.

[8] N. Gostar, AnŞU Iaşi 15, 1, 1969, p. 21–31; în fotografia publicată de acest epigrafist, litera de la sfârşitul r. 7 este clară: un *O* mai mic.

[9] Ioana Bogdan Cătăniciu, *Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, ActaMN 6, 1969, p. 479, nota 14. În urma examinării pietrei, aflate în Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, autoarea ne asigură că litera finală din r. 7 este *O*, mai mic (vezi la fel în r. 11); la sfârşitul r. 8, observă un *S* mai mic (această literă a fost trasată chiar şi în desenele publicate de M. Macrea şi I.I. Russu; vezi nota 15).

[10] J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978, p. 28–29, nr. 75/38. După părerea lui J. Beneš, lectura primului editor este acceptabilă: „Die Existenz der coh. VI Cum. Alex. ist nicht unwahrscheinlich. Als Beispiel stehen die aus der einheimischen Bevölkerung formierten Truppen, in unseren Fall aus dem die Karpatenabhänge in der Ungebung des heutigen Rîşnov (Rum.) bewohnenden Stamm der Cumidavenses. Diese Kohorte konnte schon im 2. Jh. oder unter den ersten Severen gebildet und zu Zeiten Alexander Severus' reorganisiert (vgl. das Epitethon «nova») worden sein".

[11] H. Daicoviciu, *Miscellanea epigraphica*, ActaMN 15, 1978, p. 123, nota 49; în urma examinării pietrei (în 1968, împreună cu R. Syme şi Emil Condurachi), H. Daicoviciu ajungea la concluzia că ultimele litere din r. 7 sunt *NO*. Totuşi, referitor la lectura Alföldi – Russu, H. Daicoviciu notează: „este o lectură plauzibilă, dar nimic mai mult".

[12] Vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei,* Bucureşti, 2000, p. 101, unde se expun opiniile predecesorilor. De altfel, pentru a verifica lectura, am efectuat în ziua de 22 decembrie 2014 o călătorie la Braşov, împreună cu dr. Florian Matei-Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti); cu concursul preţios al colegilor Stelian Coşuleţ şi Florin Moţei, de la Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, cărora le aduc calde mulţumiri pentru cooperare, am examinat inscripţia, convingându-ne că lectura lui M. Macrea (r. 7) este corectă.

[13] Despre această trupă, vezi cartea noastră, *Auxilia Daciae* (v. *supra*, nota 12), p. 125–126, nr. 62.

[14] Despre acest obiectiv militar, vezi N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîşnov, Cumidava*, Braşov, 1971; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte,* JbRGZM 40, 1997, p. 65–66, nr. 42; N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres: Limes et litus Moesiae Inferioris (86–275 n. Chr.)*, JbRGZM 52, 2005, p. 498.

desenul publicat de I.I. Russu în anul 1988 mai reproduce un *S* mic[15] (probabil executat de către desenator, dar neremarcat de către editor; vezi şi observaţia Ioanei Bogdan Cătăniciu[16]); litera *S* a fost reconstituită de către editor (I.I. Russu), dar mai mare, şi la începutul rândului următor (!). În r. 9, ultimele trei litere mai reproduc ligatura *N* + *A* + *E*, ceea ce reprezintă un dezacord gramatical (nesemnificativ).

După H. Daicoviciu[17] şi I. Piso[18], ar putea fi vorba şi despre o *cohors II* sau *III Vindelicorum*.

Dar prima cohortă de *Vindelicii* pare să fi staţionat în continuare la Tibiscum, în toată prima jumătate a secolului al III-lea.

Astfel, din trei fragmente dintr-un altar (sau bază de statuie) de marmură, provenind, probabil, din castrul de la Tibiscum, s-a reconstituit ipotetic textul unei inscripţii dedicate lui Iupiter Optimus Maximus de către *cohors I Vindelicorum*, în timpul guvernării lui Q. Iulius Licinianus (sub Maximin Tracul)[19]. De asemenea, un altar (fragmentar), descoperit în *principia* castrului de la Tibiscum, este dedicat împăratului Gordian al III-lea; dar numele autorilor dedicaţiei nu se mai păstrează[20]. În schimb, s-a descoperit, tot în *principia* castrului, un alt altar (recompus din mai multe fragmente) cu dedicaţia[21]: *Minervae Augg(ustorum) / nostrorum,/ Aurel(ius)*

[15] IDR, III/4, 221. Acest amănunt lipseşte în desenul publicat de I.I. Russu, AIIA Cluj 17, 1974, p. 52, fig. 4; în această publicaţie, în imaginea fotografică mărită de la p. 53, cuprinzând r. 5–9, litera *O* este clară!

[16] V. *supra*, nota 9. Acest amănunt a fost observat atât de mine, cât şi de către colegii cu care am consultat inscripţia în decembrie 2014 (v. nota 12).

[17] V. *supra*, nota 11.

[18] I. Piso, *Epigraphica* (VI), StCl 18, 1979, p. 139–140; I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, ZPE 56, 1984, p. 287. După I.I. Russu (IDR, III/4, 221: în comentariul la această inscripţie): „ipoteză ce nu este deloc neverosimilă”.

[19] IDR, III/1, 182 şi 245 (fragm. *c* şi *d*); inscripţia reluată de I. Piso şi Doina Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, ActaMN 36/I, 1999, p. 97–98, nr. 3 (fragm. *a–b*); noua lectură preluată în AÉ, 1999, 1297 (= ILD, 197).

[20] În anul 1985, în cursul săpăturilor din *principia* castrului de la Tibiscum, a apărut un fragment de altar dedicat lui Gordian III (M.S. Petrescu, *Tibiscum – principia castrului mare de piatră (I)*, Banatica 10, 1990, p. 122, nr. 3; vezi şi CEpR, XIV–XV, 1994–1995, 673, în SCIVA 47, 4, 1996); dar nu este sigur că autorii dedicaţiei ar fi militarii cohortei *I Vindelicorum* (cum înclină a crede D. Benea, D. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, p. 57); ILD, 214; AÉ, 1997, 1295.

[21] Este vorba, mai întâi, de un fragment de altar descoperit în *principia* castrului şi publicat de S. Petrescu, Banatica 10, 1990, p. 108–112, nr. 2 (= CEpR, XIV–XV, 1994–1995, 674, în SCIVA 47, 4, 1996). La acestea, se adaugă un mic fragment (publicat în IDR, III/1, 184): vezi I. Piso (*Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, ZPE 49, 1982, p. 225–238; *Epigraphica (XIV)*, ActaMN 20, 1983, p. 110–111, nr. 7), care mai observă existenţa unui rând (7) martelat (= CEpR, III, 1983, 227, în SCIVA, 35, 4, 1984). De asemenea, Doina Benea (în M. Bărbulescu (ed.), *Civilizaţia romană în Dacia*, Cluj, 1997, p. 110 şi urm.) observă un al doilea *G* în r. 1: *MINERVAE AVGG / NOSTRORVM* (= CEpR, XVII, 1997, 737, în SCIVA 49, 3–4, 1998; ILD, 198).

Can/didianus, / [5]actar(ius) [coh(ortis)] / I Vin[d(elicorum) ∞ eq(uitatae) c. R.] / [[Philippianae]], / v(otum) l(ibens) m(erito)[22].

Prin urmare, întregirea inscripţiei de la Râşnov (r. 7) cu numele cohortei *I Vindelicorum* trebuie respinsă; lectura lui M. Macrea (cu mici diferenţe) ni se pare singura acceptabilă[23]:

[Iuliae Mameae]
[Augusta]e mạ[tri]
[dom(ini) n(ostri)] sanctiss[i]-
[mi imp(eratoris] Caes(aris) Severi
[[[Alexan]dri]] Aug(usti) [e]t
[castror]um sena-
[tus]que coh(ors) VI no-
[va C]umidavensis
[[[Ale]]]x[[an]]dr[[ia]] nae (sic)
[ex qua]ẹstura sua
[dedicante Ia]sdio
[Domitiano l]eg(ato
[Aug(usti) pr(o) pr(aetore) III Dac(iarum)]

Despre împrejurările organizării acestei cohorte, N. Gostar nota următoarele: „Or, il résulte de l'étude du matériel épigraphique, que les seules cohortes, portant le nom de *novae*, sont celles fondées par Marc Aurèle et celles datant du règne de Sévère Alexandre et alors *cohors* de *Cumidava* daterait seulement à partir du règne d'un de ces deux empereurs"[24]. Studiul întreprins de acest învăţat ducea la concluzia că este vorba despre o trupă de orientali (din Syria), creată poate în timpul lui

---

[22] D. Benea (v. *supra*, nota 21) crede că supranumele imperial martelat din r. 7 ar fi *Antoniniana*, pe care îl atribuie lui Caracalla. Dar în AÉ, 1997, 1296 se consemnează (notiţa întocmită de I. Piso): „Date: règne de Caracalla, d'ap(rès) l'a(uteur) [ce qui est impossible, car cet empereur n'a pas subi de *damnatio memoriae*; peut-être le règne de Maximin le Thrace et de son fils, ou des deux Philippes]". Într-adevăr, dacă inscripţia ar data din timpul lui Caracalla, ar fi trebuit ca al doilea *G* din *AVGG*, care s-ar referi la Geta, să fie martelat; vezi astfel inscripţia (de la Tibiscum) IDR, III/1, 137 (= AÉ, 1977, 697). Supranumele *Antoniniana* a fost purtat şi de Elagabal (şi el *Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus*), a cărui memorie a fost condamnată; dar asociatul său la domnie, viitorul împărat M. Aurelius Severus Alexander Augustus, era doar *Caesar* (titlu primit în 221; vezi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], Darmstadt, 1996, p. 177). La fel, fiul lui Maximin Tracul a fost doar *Caesar* (D. Kienast, p. 185). Din aceste motive, fiind vorba de doi *Augusti*, cel mai probabil ni se pare ca supranumele martelat să fie *Philippiana* – purtat de mai multe trupe din Dacia (în anul 247, fiul lui Filip Arabul a primit şi el titlul de *Augustus*; D. Kienast, la p. 201).

[23] V. *supra,* nota 12.

[24] N. Gostar, AnŞU Iaşi 15, 1, 1969, p. 23 (v. *supra*, nota 8).

Septimiu Sever[25]; această trupă ar fi fost *equitata sagittaria* şi chiar *milliaria*[26]. Cât despre numărul de ordine al trupei, acelaşi autor considera că aceste trupe au primit un număr de ordine continuu, fără a se ţine seama de poporul sau regiunea de unde au fost ridicate[27].

Într-adevăr, ştim că împăratul Marcus Aurelius a creat câteva trupe, în vederea luptelor cu neamurile barbare din spaţiul de la Dunărea mijlocie: două cohorte recrutate dintre *latrones* din Dalmatia şi Dardania (SHA, *Vita* Marci, 21: *Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit*): cohortele *I Dardanorum* şi *II Dardanorum*[28], staţionate în Moesia Superior; o *cohors II Aurelia Dacorum*[29] (dar logic şi o *cohors I Aurelia Dacorum*), atestată în Pannonia Superior; o *cohors I Aurelia Brittonum*, atestată în castrul de la Bumbeşti, în Dacia Superior[30].

Se pare că, după o vreme, acelaşi împărat a trebuit să organizeze noi trupe, calificate ca atare: *cohors I Aurelia nova Pasinatum civium Romanorum milliaria*[31],

---

[25] N. Gostar, AnŞU Iaşi 15, 1, 1969, p. 29, cu privire la supranumele imperial: „Il est vrai qu'une cohorte porte le nom de *Severiana*, deux autres de *Severiana Alexandriana* et la cohorte de Râşnov le seul nom d'*Alexandriana*. Mais ces titres impériaux ne prouvent pas, d'une manière satisfaisante, que seul l'empereur Sévère Alexandre ait pu être le fondateur de ces cohortes".

[26] N. Gostar, AnŞU Iaşi 15, 1, 1969, p. 30. În cursul cercetărilor mai noi din castrul de la Râşnov, a apărut un număr de săgeţi (informaţie dr. Liviu Petculescu), ceea ce ar veni în sprijinul părerii lui N. Gostar, anume că în acest castru a staţionat o trupă de arcaşi orientali.

[27] N. Gostar, AnŞU Iaşi 15, 1, 1969, p. 28. La o numerotare în continuare a cohortelor severiene se gândea şi H. Daicoviciu (v. *supra*, nota 11), regiunea din care au fost recrutate fiind indicată printr-un epitet – determinativ geografic.

[28] J. Beneš, *Auxilia Romana* (v. *supra*, nota 10), p. 30–31, nr. 79/42 şi 80/43.

[29] O diplomă militară cu trupele provinciei Pannonia Inferior, din 11 august 192 (sau 193), menţionează o *cohors II Aur(elia) Dacor(um)* (RGZM, 44); această trupă mai apare menţionată pe o *tessera* de os de la Poetovio (Pannonia Superior) (CIL, III, 15184[16]; IDRE, II, 265): *cohors II Aur(elia) Dacorum*. Unii autori (J.E. Bogaers, *Auxiliaria*, în J. Fitz (ed.), *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapesta, 1977, p. 610–611; H. Devijver, PME, Suppl. I, p. 1562, F 57; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, I, Viena, 2001, p. 246, nr. 294) au propus să identifice, printr-o „corecţie", această trupă cu *cohors II Augusta Dacorum*, din inscripţia de la Teutoburgium (Pannonia Inferior; CIL, III, 6450 = 10255; IDRE, II, 289). Iată însă că o nouă diplomă militară, din anul 126, cu trupele Moesiei Superioare, menţionează o *cohors II Dacorum* (AÉ, 2008, 1717 = AÉ, 2006, 1864 + un nou fragment), *[missa in expedition]e*; ea poate fi identificată cu *cohors II Aug(usta Dacorum)* din inscripţia de la Teutoburgium.

[30] CIL, III, 14485 a (= ILS, 9179; IDR, II, 174; ILD, 92): *coh(ors) I A[u]relia Brittonum* ∞ *Antoniniana*; vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae* (v. *supra*, nota 12), p. 91–92, nr. 27. De respins opinia (exprimată de F. Marcu, *Comments on the identity and deployment of Cohortes I Brittonum*, ActaMN 39–40 (I), 2002–2003, p. 226; F. Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*, Cluj-Napoca, 2009, p. 100, nota 603 şi p. 121, nota 755; părere acceptată şi de I. Piso, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart, 2005, p. 486), după care această trupă ar fi aceeaşi cu cohorta cu nume aproape identic din Dacia Porolissensis (*cohors I Brittonum milliaria*; despre aceasta din urmă, vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 87–88, nr. 23). Dar *Aurelia* nu este „supranumele imperial" al trupei, ci gentiliciul; unitatea a primit de la Caracalla supranumele imperial *Antoniniana,* care a fost gravat (adăugat) ulterior (prin 212–214).

[31] J. Beneš, *Auxilia Romana* (v. *supra*, nota 10), p. 48–49, nr. 117/80.

atestată în Moesia Superior; o *cohors II Aurelia nova milliaria equitata civium Romanorum*, în aceeaşi provincie[32]; o altă trupă, *cohors I Aurelia nova Sacorum*, a fost, posibil, recrutată în Moesia Inferior[33].

Ar însemna că şi în Dacia ar fi fost create, de acelaşi împărat, mai multe *cohortes novae* (dar nu mai puţin de şase), despre care ne-a ajuns însă o singură informaţie: despre *cohors VI no[va C]umidanvensis* (celelalte cinci *cohortes* fuseseră, poate, distruse în cursul războiului de la Dunăre). Dar, mult mai probabil, este vorba (după opinia lui N. Gostar) despre o trupă de arcaşi orientali[34]; este posibil ca, după câteva decenii de la crearea sa, trupa să-şi fi pierdut caracterul etnic[35], urmare a faptului că efectivul a fost completat, succesiv, cu elemente din provincie, poate chiar şi dintre localnici (provinciali). De asemenea, gentiliciul imperial a fost şi el dat uitării (omis); în schimb trupa poartă, temporar, supranumele *[Al]exandriana*, după numele principelui domnitor de la data punerii inscripţiei. Prin urmare, atributul topic nu se referă la originea recruţilor din care a fost constituită această trupă, ci, indubitabil, la locul de staţionare: *Cumidava*, azi Râşnov (jud. Braşov).

INSCRIPŢII CERAMICE DIN BRITANNIA (2–4)

Cu ocazia săpăturilor de la Inveresk (Scoţia), au apărut câteva fragmente de vase cu grafiţi (inscripţii zgâriate în pasta arsă), publicaţi de curând de R.S.O. Tomlin[36]; reţinem dintre aceştia:

2. Fragment de farfurie de lux (Drag. 18/31). În interior, pe buză, posesorul şi-a zgâriat numele: DIICIBALS sau mai degrabă DIICIBALI (ultima literă mai depărtată, spre marginea spărturii; fig. 4/1); lectura *Decibal(u)s* sau *Decibali*[37]. Numele *Decebalus* este frecvent întâlnit în Dacia şi Moesia (23 de inscripţii)[38].

---

32 J. Beneš, *Auxilia Romana*, p. 16–17, nr. 43/6.

33 J. Beneš, *Auxilia Romana*, nr. 122/55.

34 V. *supra*, notele 26–27.

35 A se compara cu trupa la care trimite nota 32 *(supra)*: *cohors II Aurelia nova milliaria equitata civium Romanorum*, din al cărei nume lipseşte indicaţia etnicului.

36 R.S.O. Tomlin, *Roman Britain in 2011. III. Inscriptions*, Britannia 43, 2012, p. 413–419. Grafiţii sunt reţinuţi acum şi în AÉ, 2012, 888–902.

37 R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p. 416, nr. 35; AÉ, 2012, 892.

38 D. Dana, în vol. *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 42–47; D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Atena, 2014 (MELETHMATA, 70), p. 115–117 [abrevierea propusă de autor: *OnomThrac*); C.C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacică*, SCIVA 58, 1–2, 2007, p. 11–19; C.C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*[2], Bucureşti, 2014, p. 117, nota 205. Antroponimul *Gesubalu(s)* (ISM, II, 227; vezi şi *OnomThrac*, p. 188) este o formă populară pentru *Decebalus* (C.C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007, p. 97, nota 205).

1

2

3

Fig. 4. Grafiţi ceramici de la Inveresk (Scoţia) (1–3, desene: R.S.O. Tomlin).

Cu acelaşi prilej, Tomlin mai menţionează un grafit pe un vas descoperit în 1900 la Wilderspool, Cheshire, păstrat în Warrington Museum[39]: DIINSIBALI (litera *L* inversă), cu lectura *Densibali* („proprietatea lui Densibalus”)[40]. Tomlin remarca la acea dată faptul că numele era necunoscut până atunci, posibil o variantă a lui Decebalus[41]. Prima parte trebuie comparată cu *Denzi*[42], antroponim foarte probabil traco-dacic[43].

O variantă a acestui nume apare pe un ostracon de la Didymoi: Δε̣ζιβαλος[44].

3. Pe alt fragment (Drag. 18/31 R), purtând ştampila *CONGI M(anu)*, apare pe interior zgâriată altă inscripţie: DRIGISSA (*D* mai mic şi mai sus) (fig. 4/2)[45]. Numele este autentic dacic: aşa se chema unul dintre nepoţii reginei *Zia* (soţia lui Pieporus, regele costobocilor)[46]; el se mai întâlneşte în două inscripţii din Moesia[47].

4. Un alt fragment (Drag. 18/31) de la Inveresk poartă inscripţia FRADEGI, realizată în acelaşi mod (fig. 4/3). Numele (tot la genitiv) nu pare a mai fi atestat; după Tomlin, poate fi traco-dacic, celtic sau britanic[48].

Numele pare totuşi geto-dacic. Sufixul *degus* este prezent în antroponimia traco-dacică[49]; a se compara şi cu *dagus*[50]: astfel, *Surodagus Surpogissi f. Dacus* dintr-o diplomă din anul 152 pentru armata provinciei Germania Inferior[51]; vezi şi Χόρα Δαγει în Scythia Minor[52].

Prima parte a acestui nume apare şi în antroponimia geto-dacică; astfel, în decretul histrian în cinstea lui Agathocles al lui Antiphilos (datat circa 200 a.Chr.), sunt menţionaţi basileul get Ῥημαξος şi fiul său Φραδ[μων?)[53]; cel de-al doilea antroponim poate fi completat acum, pe baza grafitului ceramic citat mai sus: Φραδ[εγις, -εγος].

---

[39] RIB II/8 2503.242; menţionat de R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p. 417.

[40] Antroponimul *Densibalus* este reţinut şi de D. Dana, *OnomThrac*, p. 121.

[41] Tomlin compară cu RIB 1920 (= IDRE, I, 236) şi 2501.156. Cea de-a doua inscripţie (RIB, II/7, 2501.156) a fost descoperită la Chesters (Cilurnum), Northumberland, pe Valul lui Hadrian, înainte de 1903; se păstrează în Chesters Museum: DIICIBA[...]

[42] ILD, 757 (= AÉ, 1932, 81).

[43] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 125; I.I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN 4, 1967, p. 90; D. Dana, *OnomThrac*, p.123 (cu semn de întrebare).

[44] Cf. D. Dana, *OnomThrac*, p. 125, cu precizarea: „Nom authentique, ou graphie erronée de Δεκιβαλος? (la lecture est certaine)”.

[45] R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p. 416, nr. 36; AÉ, 2012, 893.

[46] IDRE, I, 69 (= CIL, VI, 1801; ILS, 854).

[47] CIL, III, 14421 şi 14507.

[48] R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2912, p. 416, nr. 37; AÉ, 2012, 894.

[49] D. Dana, *OnomThrac*, p. 118. Fratele regelui Decebal se numea *Degis* (vezi Martialis, *Epigrammata* V, 3, 1) sau *Diegis* (Cassius Dio, LXVII, 2, 3).

[50] D. Dana, *OnomThrac*, p. 106.

[51] AÉ, 2004, 1911.

[52] ISM, I, 378.

[53] ISM, I, 15 (= BÉ, 1962, 234; 1963, 175; 1964, 300). Aceste nume nu sunt reţinute în recentul *OnomThrac*.

Pe timpul lui Hadrian, s-a constituit *cohors I Aelia Dacorum milliaria*, care a fost trimisă în Britannia, pe valul care poartă numele împăratului (Hadrian's Wall)[54]; ea apare, deja, în două diplome din anul 127[55] şi într-o alta din 130/131[56]. Probabil că trupa şi-a împrospătat multă vreme efectivele cu recruţi din patria de origine; cum bine se ştie, sabia curbă a dacilor este redată, în primele două decenii ale secolului al III-lea, pe două monumente de la Birdoswald (*Camboglanna/Banna*) ale acestei cohorte[57] – subliniind sugestiv legătura umană, prin componenţa etnică a efectivelor (şi nu doar simbolic, afectiv), cu patria dacică.

Din apropiere de Birdoswald, provine o inscripţie fragmentară, menţionând un *Decebalus*, precum şi un *Blae[- - -]*[58], posibil doi copii. De la Aballava, provine altă inscripţie, menţionând pe *Iul(ius) Pi[-]tinus, cives Dacus*[59].

DACI ÎN DOUĂ INSCRIPŢII DIN HISPANIA ANTICĂ (5–6)

5. Cu două decenii în urmă, inseram în primul volum al culegerii de inscripţii externe un altar de la Areias de Vilar (Barcelo, Portugalia de azi) cu o scurtă inscripţie (fig. 5)[60]:

ẠỊḶAECA / [.]IC[.]NI[.] / DACOR[.] / DVRẸA.

În scurtul comentariu ce însoţea textul inscripţiei, consideram că etnicul *Dacor[um]*, la genitiv plural, se poate referi la o trupă de daci; în ultimul rând, poate fi reconstituit *Durpa[neus]*, un cunoscut antroponim dacic[61].

De curând, având a mă ocupa de o inscripţie din Hispania antică, privitoare la un militar dac (vezi nota următoare), m-am adresat profesorului José d'Encarnaçao, de la Universitatea din Coimbra (Portugalia), cu rugămintea de a face, eventual, o verificare a textului inscripţiei. Printr-o şansă, un discipol al său, dr. Armando Redentor, în teza sa de doctorat[62], s-a ocupat şi de această inscripţie; concluzia

[54] Vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae* (v. *supra*, nota 12), p. 148–151, nr. 83; Tony Willmott, *Cohors I Aelia Dacorum: a Dacian unit on Hadrian's Wall*, ActaMN 38 (I), 2001, p. 103–122.

[55] W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Hilfstruppen von Britannia*, ZPE 162, 2007, p. 223–225, nr. 1 (= AÉ, 2007, 1768; 20 august 127); vezi şi p. 225–226, nr. 2 (= AÉ, 2007, 1769; nedatată mai precis).

[56] P. Weiss, *Neue Militärdiplome für den Exercitus von Britannia*, ZPE 156, 2006, p. 245–251, nr. 1; AÉ, 2006, 1836.

[57] IDRE, I, 201 şi 203.

[58] IDRE, II, 236; vezi D. Dana, *OnomThrac*, p. 415 (*cf.* p. 62): *Blae[gissa]*.

[59] RIB, I, 2046 (= CIL, VIII, 944; IDRE, I, 241). Nu este reţinut în recentul *Onom Thrac*.

[60] IDRE, I, 178. Inscripţia provine din capela São João Baptista de Montinho, vechi sediu al parohiei São João de Areias.

[61] D. Dana, *OnomThrac*, p. 145.

[62] *A cultura epigráfica no Conventus Bracaraugustanus (Pars Occidentalis): percursos pela sociedade brácara da época romana*, Coimbra, 2011 (sub tipar).

autorului este că în r. 1 poate fi o divinitate autohtonă hispanică, necunoscută până acum; dar în r. 3–4 consideră că este vorba de o regravare a textului. Dr. Armando Redentor îşi însoţeşte scrisoarea de o amplă analiză[63], precum şi de trei fotografii (două cu detalii; v. fig. 5, dreapta), pentru care îi sunt foarte recunoscător şi îndatorat. După o amplă investigaţie, propune lectura:

AELAECA/E CAEMVRV/LA CORVN/IS V(otum) R(etulit) L(ibens) A(nimo)

Noua propunere de lectură, pentru rândurile finale, este surprinzătoare. Este vorba, cu adevărat, de o regravare? Este opera unui *falsarius*, dar de când? Sau acest dac, aruncat de soartă prin părţile Bracaraugustei hispanice, a reutilizat un mai vechi altar, fiind vorba de un fel de „palimpsest”?

---

[63] Reproducem scrisoarea electronică a dr. Armando Redentor:

„L’inscription de Areias de Vilar, conservée au Museo Pio XII, n’est pas un cas facile.

Comme vous pouvez apprécier sur les photos, l’inscription a été retouché et la lecture publiée (AÉ, 1983, 568) ne reflète pas le texte initial. Les troisième et quatrième lignes de l’autel ont été ré gravées, introduisant une altération partielle au texte original dû à une mauvaise interprétation. La plus grande hauteur des lettres de ces lignes sera une conséquence directe de cette intervention, comme aussi la plus grande profondeur et la largeur des rainures.

Je pense à un monument votif dédié à une nouvelle divinité indigène (chose pas vraiment surprenante dans l’épigraphie NO) qui y est identifié comme Aelaecae. De suite, la formule onomastique pérégrine Caemurula Corunis et la formule V.R.L.A.

La lecture que je présente provient d’un examen approfondi. J’ajoute deux photos de travail qui peuvent aider à suivre mon évaluation.

Au début de la deuxième ligne, E = II (n’est pas rare la présence de E et II dans la même inscription), avec la première haste incomplète. La fin de la ligne est aussi perturbée: il est possible de distinguer, avant le V, les traits d’un R et, plausiblement, la ligature MV, puisque l’haste incliné à la droite de la M sera difficile d’être interprétée comme un I. Le A de la diphtongue AE est plus petit et surélevé, indiquant correction par la part du lapicide qui, vraisemblablement, avait initialement seulement enregistré le E.

Au début de la troisième ligne, le L a été transformée en D, mais la barre initiale est encore perceptible en bas. Le profil légèrement pointé de la avant-dernière lettre nous amène à l’identifier comme V et non comme O.

Au début de la quatrième ligne, à nouveau la retouche modifie de texte original: elle transforme la séquence IS dans un D: une observation attentive permet de découvrir la fin de la courbe supérieure de la S laissant le profil courbe de la lettre ré gravée et reliant l’extrémité du V. L’avant-dernière lettre a été confondue avec une E, mais la largeur supérieure de la barre inferieur sera peut-être une indication de plus que la gravure original était un L.

En effet, on est en face d'une inscription bien difficile et son état de conservation peut susciter incertitudes. En réalité, la lettre au début de la troisième ligne semble, à présent, un D, mais l’altération au début de la quatrième ligne m’incite à voir la lettre comme le résultat d’une régravure, sûrement postérieur à l’époque romaine – peut-être pendant la réutilisation de l'autel dans la chapelle de Saint Jean Baptiste. Moins évidents que les changements de la quatrième ligne (IS =D), je crois distinguer, de toute façon, l’indice d’une barre au fond de la «D», dénonçant l'altération. Le nom Corunis est connu dans la région. Et si Caemurula peut apparaître comme hapax, n'en est pas moins explicable par des mécanismes de l'onomastique indigène”.

Fig. 5. Inscripția de la Vilar de Areias, Portugalia (sursa: dr. Armando Redentor).

Examinând fotografiile trimise de colegii epigrafişti lusitani, observ următoarele: În r. 3, DACORVṂ este aproape clar; de asemenea, în rândul ultim, DVRPAṆ. În r. 2, se pot distinge câteva litere, care pot duce la reconstituirea NVṂẸRV. Să fie vorba de o formaţiune *(numerus)* de daci trimisă în Hispania[64]?

6. Revenirea interesului nostru pentru această problemă a fost provocată de prezenţa unui personaj de neam get într-o inscripţie descoperită în 1985, la 6 km sud-est de Baena, în provincia antică Baetica, de curând revizuită[65]:

Dis Manibus. / M(arcus) Aur(elius) / Ac(h)aicus / [- - -]i f(ilius) nat(ione) / Geta / v(ixit) a(nnos) XXIIII me(n)s(em) I p(ius) i(n) sui/s E ? h(ic) / s(itus) e(stt) s(it) t(ibi) t(erra) l(evis) CEƆ++/balus f(ecit)

Defunctul pare să fi fost militar[66]. Cel care s-a îngrijit de punerea pietrei era un *[Deci]balus*[67], frate sau camarad de arme al decedatului. Acelaşi nume poate fi, eventual, reconstituit şi în lacuna din r. 4 al inscripţiei: *[Decibal?]i f(ilius)*; întregirea este permisă de indicaţia *nat(ione) Geta*, care echivalează cu *nat(ione) Dacus*[68]. După *praenomen*-ul şi *nomen*-ul defunctului, inscripţia poate data din timpul împăratului Marcus Aurelius. Dacă ar fi să riscăm o ipoteză, în legătură cu prezenţa acestuia în Hispania, ne-am putea gândi la invazia maurilor rifani din anul 171, care a afectat în special Baetica, provincie senatorială şi, prin urmare, *inermis*[69].

În această privinţă, o sugestie ne poate oferi *cognomen*-ul defunctului: *Ac(h)aicus*. Am putea oare vedea în el un militar al trupei conduse de acel L. Iulius Vehilius Gratus, *pra[ep(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocas et Mauros rebelles*[70]? Pentru fapte de vitejie în provincia Achaia, acest dac va fi fost distins cu cognomenul *Ac(h)aicus* şi gratificat *ante emerita stipendia* cu cetăţenia romană; după care va fi fost trimis împreună cu trupa şi bravul ei comandant în Hispania – unde tânărul geto-dac şi-a găsit sfârşitul.

Această vexilaţie ar putea fi cea întoarsă din războiul cu parţii condus de împăratul Lucius Verus, *vexil(latio) Dacor(um) Parthic(a)*, cunoscută dintr-o

---

[64] Totuşi, o formaţiune militară de tip *numerus* nu este documentată până în prezent în Hispania, aşa cum reiese din consultarea cărţii lui P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques jusqu'à l'invasion de 409*, Paris, 1982.

[65] CIL, II^2/5, 375; vezi Alicia Ma. Canto, Hispania epigraphica 8, 1998 (2002), p. 46, n. 146, cu încheierea: „El final del nombre in –balus concidiría bien con la origo que he propuesto para el difunto, pero no puedo concretarlo entero por falta de paralelos". Inscripţia revizuită este utilizată mai întâi de A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua 8 Leuven – Paris – Walpole, MA, 2013, p. 104, nr. 982–984.

[66] A. Avram (v. *supra*, nota 65), nr. 982: „fortasse miles".

[67] Numele *[Deci]balus?* este intuit de A. Avram (v. *supra*, nota 66), nr. 983.

[68] Vezi IDRE, II, p. 231 (indici: *natio, natus*).

[69] Vezi M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 147–150.

[70] IDRE, II, 18 (= CIL, VI, 31856; ILS, 1327).

inscripţie de la Apulum[71]; aceşti *vexillarii* pot fi identificaţi acum cu acei enigmatici daci menţionaţi în inscripţia de la Areias de Vilar[72].

NOTES ÉPIGRAPHIQUES
(X^{e} série)

RÉSUMÉ

1. La réexamination de l'inscription de Râşnov (AÉ, 1950, 16 = 1978, 683; IDR, III/4, 221; époque de l'empereur Sèvère Alexandre) permet de reconstituer le nom de la troupe de la manière suivante: *coh(ors) VI no[va C]umidavensis*; l'indicatif topique concerne le lieu de garnison (voir Ptolémée, *Geogr.*, III, 8, 4: Κομίδαυα). L'identification de cette troupe avec la *cohors I Vindelicorum*, dont le siège était à Tibiscum (opinion de A. Alföldi et I.I. Russu), est impossible, car cette troupe est encore attestée dans son camp du Banat pendant le règne de Maximin le Thrace (AÉ, 1999, 1297) et celui de Philippe l'Arabe (AÉ, 1997, 1296).

2–4. Parmi les tessons de céramique de luxe découverts lors de fouilles à Inveresk (en Écosse), en 2010, deux exemplaires portent des noms daces incisés dans la pâte cuite: le premier *Decebali* (au génitif), l'autre *Drigissa*, représentant les noms des possesseurs des récipients (voir R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p. 416, n°s 35–36; voir aussi AÉ, 2012, 892–893).

Dans le même contexte, nous remarquons un autre tesson, portant l'inscription *Fradegi* – lui aussi un nom au génitif, celui du propriétaire du plat (R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p. 417, n° 37; AÉ, 2012, 894). Nous le considérons toujours un nom dace: la particule *degus* est attestée dans l'anthroponymie thrace (*OnomThrac*, p. 106). Par ailleurs, cet anthroponyme permet d'envisager l'intégration du nom d'un prince gète (géto-dace), Φραδ[μων?], le fils du *basileus* Ῥημαξος, dans un important décret histrien (ISM, I, 15; *circa* 200 av. J.-C.) : Φραδ[εγις, -εγος].

5. Discussion sur une inscription mise au jour à Areias de Vilar (Portugal), publiée il y a une trentaine d'années (voir AÉ, 1983, 568 ; insérée dans notre recueil IDRE, I, 178) et reprise avec une nouvelle lecture (totalement différente) par Armando Redentor, dans sa thèse de doctorat, *A cultura epigráfica no Conventus Bracaraugustanus (Pars Occidentalis): percursos pela sociedade brácara da época romana*, Coimbra, 2011 (avec le commentaire des éditions antérieures; maintenant sous presse). Grâce aux photos envoyées par le collègue A. Redentor, nous confirmons notre opinion formulée en 1996: à la ligne 3, lire *Dacoru[m]* et dans la ligne suivante *Durpa[n(eus)]*; à la ligne 2 on peut supposer un *nuṃẹru[s]*.

6. Une autre inscription d'Espagne conserve la mémoire d'un jeune-homme (militaire?), à son nom *M(arcus) Aur(elius) Ac(h)aicus*, *natione Geta* (donc *Dacus*) (CIL II^{2}/5, 375; reprise par Alicia Ma. Canto, Hispania epigraphica 8, 1998, p. 46), mort à l'âge de 24 ans; le dédicant était probablement toujours un *[Dece?]balus*, éventuellement parent du défunt. L'auteur pense qu'il s'agit d'un militaire de la troupe envoyée par Marc Aurèle dans l'Espagne, sous le commandement de L. Iulius Vehilius Gratus, combattre contre les Maures rifains: *pra[ep(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocas et Mauros rebelles* (CIL, VI, 31856; ILS, 1327); pour la mission antérieure, en Grèce centrale (province d'*Achaia*), le *cognomen* du défunt est suggestif.

[71] CIL, III, 1193 (= ILS, 2746 = IDR, III/5, 542).
[72] V. *supra*, notele 60–61.

Mots-clés: troupes: *cohors VI nova Cumidavensis Alexandriana, cohors I Vindelicorum milliaria* ; noms « royaux » daces: *Decebalus*, *Drigissa*, *Fradegus*, *Dorpaneus*; toponyme: *Cumidava.*

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Inscription de Râşnov – *Cumidava* (dessin, M. Macrea).
Fig. 2. Inscription de Râşnov – *Cumidava* (dessin, I.I. Russu).
Fig. 3. 1. Inscription de Râşnov – *Cumidava* (photo, F. Matei-Popescu, 2014).
Fig. 4. *Graffiti* céramiques d'Inveresk (en Écosse) (dessins, 1–3).
Fig. 5. Inscription de Areias de Vilar, Portugal (source: dr. Armando Redentor).

DESPRE O DESCOPERIRE DIN ETAPA D1 A EPOCII TIMPURII A MIGRAŢIILOR ÎN CÂMPIA BANATULUI

DANIELA TĂNASE*

Rezumat: Pe teritoriul localităţii Parţa (jud. Timiş), situate pe malul râului Timiş, au fost descoperite întâmplător câteva piese care documentează o aşezare databilă în etapa D1 a epocii timpurii a migraţiilor (ultimul sfert al secolului al IV-lea p.Chr. şi începutul secolului al V-lea p.Chr.). Printre piesele găsite, se află şi o vatră portabilă, care ne dezvăluie modalitatea de întrebuinţare în epocă a acestui tip de instalaţie de foc: gătitul alimentelor şi/sau încălzirea spaţiului de locuit.

Cuvinte-cheie: etapa D1, aşezări, vetre portabile, ceramică.

1. CONDIŢII DE DESCOPERIRE

În vara anului 1999, la Parţa, jud. Timiş (fig. 1), în grădina unei case, cu ocazia săpării fundaţiilor pentru un hambar, s-au găsit: o vatră portabilă, un vas cu două toarte şi o cană din lut de culoare cenuşie, fragmentară, precum şi câteva fragmente ceramice lucrate la roata rapidă şi la roata înceată. Piesele au fost aduse la Muzeul Banatului din Timişoara de către arheologii care participau la cercetări sistematice în *tell*-ul neolitic de la Parţa, situat pe malul râului Timiş, şi care au fost chemaţi pentru a prelua obiectele[1]. Din păcate, nu cunoaştem alte detalii despre contextul de descoperire al obiectelor; ştim doar că acestea au fost găsite împreună.

Descoperirea de la Parţa a fost menţionată într-un studiu recent despre etapa D1 a epocii migraţiilor din Banat[2], însă nu a fost discutată în detaliu. Anumite particularităţi ale vestigiilor ne-au determinat să analizăm mai îndeaproape această descoperire.

* Muzeul Naţional al Banatului, Timişoara; e-mail: danielaetanase@yahoo.com.

[1] Mulţumesc pentru informaţii domnului Dan Leopold Ciobotaru, arheolog la Muzeul Naţional al Banatului din Timişoara, care a recuperat obiectele, precum şi doamnei dr. habil. Valeria Kulcsár (Universitatea din Szeged, Ungaria) pentru sugestii şi indicaţii bibliografice.

[2] Tănase 2013, p. 74 şi nota 100.

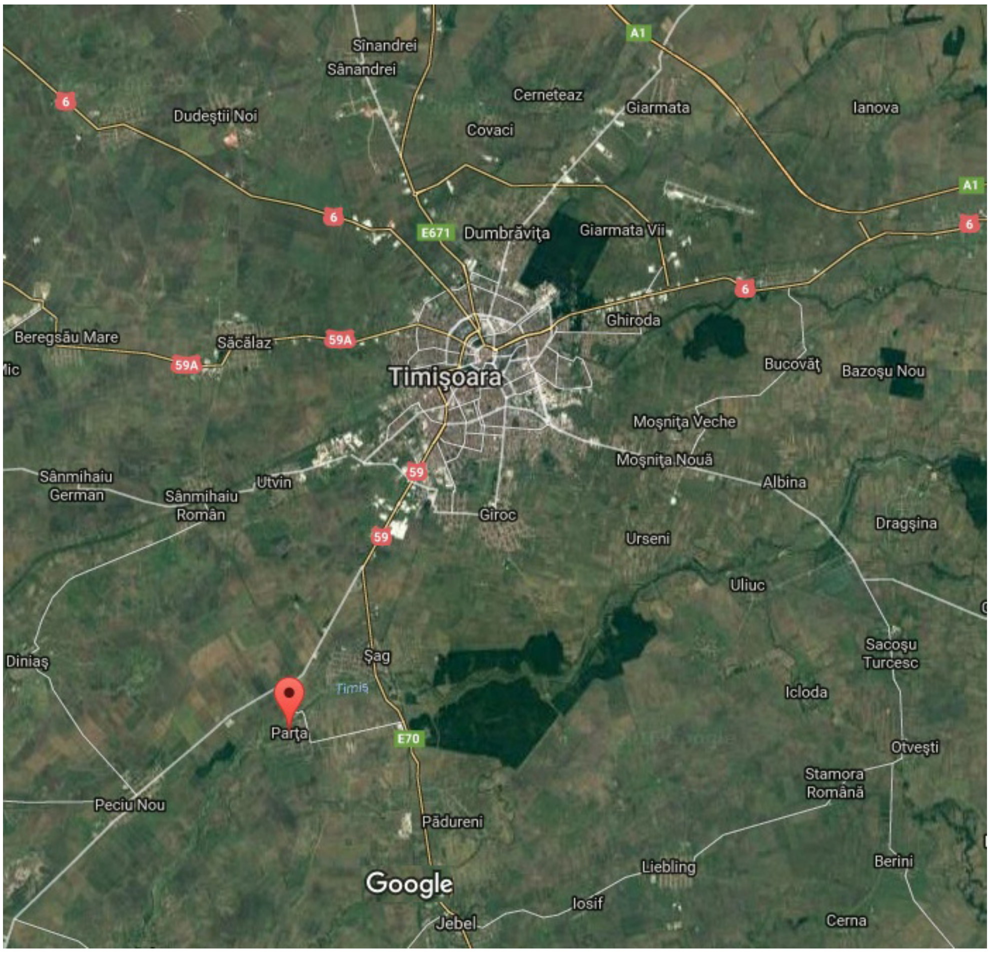

Fig. 1. Parţa, jud. Timiş.

2. DESCRIEREA DESCOPERIRILOR

a. Vatra portabilă este din lut de consistenţă nisipoasă, amestecat cu păioase; are culoarea roşu-gălbui. Forma sa este rotundă şi are pereţii neregulaţi, cu marginea rotunjită înspre partea interioară, care este concavă. În interior, se pot observa urmele degetelor de la modelare; la exterior este nefinisată şi are urme de nuiele. Dimensiuni: înălţime = 6,8 cm, diametru = 20,5 cm, grosime = 3,5 cm (fig. 4. a-d).

b. Vas în formă de amforă, cu două toarte, din lut de culoare cenuşie, lucrat la roată dintr-o pastă fină. Pântecele este bombat în partea superioară, conic în partea inferioară şi are o talpă de susţinere. Vasul are urme de ardere secundară, pe mare parte din suprafaţă având culoarea cenuşiu-gălbui. Pe gâtul vasului, până la

umăr, este un decor lustruit, din linii dispuse vertical. Dimensiuni: înălţime = 20,5 cm, diametru gură = 3,5 cm, diametru maxim = 19,7 cm, diametru bază = 8,2 cm (fig. 2/5; fig. 3/5).

c. Cană de culoare cenuşiu-negru, lucrată la roata rapidă, dintr-o pastă fină. Cana nu s-a păstrat integral, lipseşte partea superioară, gura şi mare parte din toartă. Corpul este bitronconic şi are la bază o talpă rotundă. Dimensiuni: înălţime = 15,7 cm, diametru maxim = 12,7 cm, diametru bază = 6,7 cm (fig. 2/4; fig. 3/4).

d. a. Fragment din partea inferioară a unei căni de culoare cenuşiu închis, lucrată la roata rapidă dintr-o pastă fină. Cana era prevăzută cu o talpă de formă conică, la interior uşor concavă (fig. 2/1; 3/1).

d. b. Fragment din partea inferioară a unei căni (?) de culoare cenuşiu deschis, lucrată la roata rapidă, dintr-o pastă fină. Cana avea o talpă dreaptă, concavă la interior (fig. 2/2; fig. 3/2).

d. c. Fragment de oală-borcan de culoare brun-cărămiziu, lucrată la roata înceată, dintr-o pastă semifină, cu nisip și mică în compoziţie, precum şi cu scoici folosite ca degresant. Ceramica are un aspect rugos. Buza oalei este răsfrântă la exterior, teşită, cu muchii. Pe umărul oalei apare un decor constituit dintr-un şir de linii oblice, dinţate, executate cu rotiţa, care este înconjurat de linii drepte, incizate (fig. 2/3; fig. 3/3).

3. ÎNCADRARE CRONOLOGICĂ

Vestigiile descoperite la Parţa ne arată că în acel areal a existat o aşezare, deoarece astfel de piese au fost descoperite doar în aşezări de pe cuprinsul Câmpiei Panonice, mai ales în jumătatea sa sudică. Chiar dacă s-au găsit numai artefacte din lut, acestea se pot data cu destul de multă precizie pentru că au trăsături caracteristice produselor de olărit dintr-o perioadă de timp mai restrânsă. Astfel, din punct de vedere al tehnicii de producere, ca şi din perspectiva formelor şi a decorului, vasele și fragmentele ceramice se încadrează în ultimul sfert al secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea p.Chr.

O importanţă aparte pentru datare îl are fragmentul de oală lucrată la roata înceată, dintr-o pastă nisipoasă, decorată cu un şir de liniuţe oblice incizate cu rotiţa (fig. 2/3; fig. 3/3). Ceramica lucrată la roata înceată, dintr-o pastă nisipoasă, de diverse nuanțe de culoare brun și cărămiziu, cu un repertoriu bogat de forme și motive ornamentale, apare în ultimul sfert al secolului al IV-lea[3]. Recipiente de această factură sunt întâlnite frecvent în descoperiri din Banat [la Jebel (jud. Timiş)[4], Timişoara – *Freidorf*[5]], precum şi în regiunea Tisei mijlocii, în partea de

---

[3] Vaday 1989, p. 162–163; Vaday 1994, p. 105.
[4] Tănase 2013, p. 71.
[5] Mare 2011, p. 16–27, 152, 178, pl. XII–XXXVIII; Tănase 2011, p. 42–45.

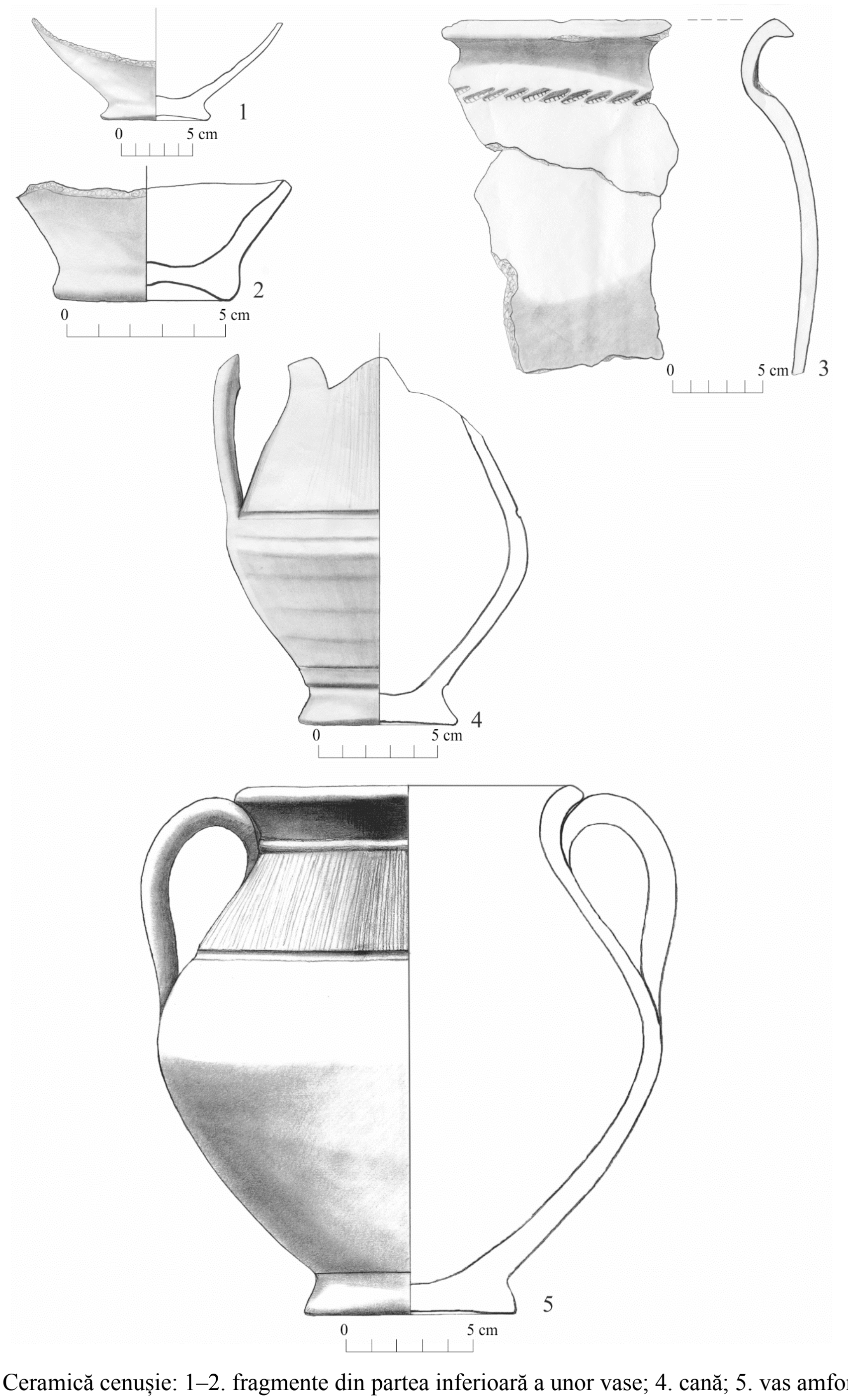

Fig. 2. Ceramică cenușie: 1–2. fragmente din partea inferioară a unor vase; 4. cană; 5. vas amforoidal; ceramică de culoare cărămizie: 3. fragment de vas.

Fig. 3. Ceramică cenușie: 1–2. fragmente din partea inferioară a unor vase; 4. cană; 5. vas amforoidal; ceramică de culoare cărămizie: 3. fragment de vas.

Fig. 4. Vatră portabilă din lut.

sud a Câmpiei Panonice și în regiunea Bačka (Serbia)[6]. Cana cu corp biconic este o formă obişnuită în olăria etapei D1 a epocii timpurii a migraţiilor şi are analogii la Jebel[7] şi Timişoara – *Freidorf*[8]. Cât priveşte vasul amforoidal, acesta este asemănător vaselor cu două toarte găsite în așezarea din etapa D1 de la Timişoara – *Freidorf*[9], precum și la Lenauheim[10], unde s-a găsit un lot de vase întregi, datate în secolul al IV-lea p.Chr.[11].

Aşadar, aşezarea de la Parța se poate încadra în etapa D1 a epocii timpurii a migraţiilor, respectiv în ultima treime a secolului al IV-lea, începutul secolului al V-lea p.Chr. şi se înscrie în peisajul arheologic din Câmpia Banatului, caracterizat prin aşezări cu locuinţe adâncite şi de suprafaţă, dotate, în proporţie destul de mare, cu vetre şi cuptoare[12], în care apare o cantitate apreciabilă de ceramică lucrată la roata rapidă, de culoare cenuşie, ceramică lucrată la roata înceată, de bună calitate, dintr-o pastă nisipoasă, precum și râşniţe. Toate aceste artefacte ne dezvăluie prezența pe aceste meleaguri a unor comunităţi prospere de agricultori. Activitatea acestora nu se limita la lucratul pământului, ci includea și creșterea animalelor, în special bovine și cabaline, pentru tracțiune și alimentație, precum și ovicaprine, în număr mai mic, pentru lapte și lână, mai puțin pentru carne[13].

4. DESPRE VETRELE DE FOC PORTABILE

O piesă care necesită o discuţie aparte este obiectul rotund, din lut ars (fig. 4), despre care presupunem că este o vatră portabilă sau un recipient pentru gătit. De obicei, pe astfel de vetre se făcea focul pentru încălzirea unui spaţiu locuit sau se putea găti mâncare, acestea putând fi folosite și ca un fel de tigăi pentru prăjirea cerealelor. Oricare ar fi fost destinaţia, un lucru este cert, faptul că piesa descoperită la Parța nu a apucat să fie întrebuințată, deoarece nu are urme de ardere secundară.

Fragmente de astfel de vetre au mai fost găsite în aşezări din Câmpia Panonică. Un fragment de vatră, cu margine pronunțată, care a avut diametrul inițial de 34 cm, folosită, se pare, pentru prăjit alimente, a fost găsită în aşezarea de la Szegvár (Ungaria)[14].

---

[6] Vaday, Medgyesi 1993, p. 63.
[7] Tănase 2013, p. 89, pl. V.5.
[8] Mare 2011, p. 23, p. 169, pl. XXIX.2.
[9] Mare 2011, p. 17, p. 155, pl. XV.2.7.
[10] Bejan 1973, p. 133, fig. 1.1, 3.
[11] Bejan 1973, p. 136.
[12] Mare 2004, p. 36–39, 42–43.
[13] El Susi 2011, p. 68.
[14] Istvánovits, Lőrinczy, Pintye 2005, p. 77.

Într-o aşezare de la Gyoma (Ungaria), s-au găsit două fragmente de vetre cu margine profilată, care au urme de ardere secundară şi a căror suprafaţă nu a fost netezită, ci are urme de crengi şi stuf[15]. Nu s-a putut constata dacă vetrele erau folosite în interiorul sau exteriorul locuinţei şi s-a presupus că aveau o utilizare asemănătoare ţesturilor sau tigăilor din epoca avară[16]. Într-o altă aşezare de la Gyoma, au apărut în special fragmente de margini de vetre, de secțiune rotundă. În groapa nr. 15, s-a găsit marginea rotunjită de la o vatră al cărei loc pentru foc avea diametrul de 34 cm[17]. În aceeaşi aşezare, în groapa nr. 16, s-a mai găsit o margine de la o vatră similară, precum şi o margine decorată cu o figurină animalieră[18]. Remarcăm aici faptul că vetrele portabile puteau fi şi decorate, probabil în încercarea de a imita căţeii de vatră, care aveau rolul de a sprijini obiectele din preajma vetrelor, de obicei ornamentați cu motive zoomorfe.

Fragmente de la o vatră de formă semicirculară, însă cu un diametru mai mare, de 85 cm, s-au mai găsit în așezarea de la Földeák (Ungaria)[19].

Așadar, până acum, nu au mai fost descoperite decât fragmente de vetre portabile în tot arealul așezărilor din Câmpia Panonică, cea de la Parţa fiind singura găsită întreagă tocmai pentru că nu a fost utilizată ca atare.

Prin urmare, descoperirea de la Parța nu doar că îmbogățește ansamblul așezărilor din etapa D1 a epocii timpurii a migrațiilor din câmpia bănățeană, ci ne dezvăluie și modalitatea de a încălzi și a găti, în această perioadă, prin întrebuințarea de vetre portabile. Probabil acestea erau folosite mai ales în acele locuinţe care nu erau dotate cu vetre sau cuptoare.

BIBLIOGRAFIE

Bejan 1973	A. Bejan, *Complexul ceramic de la Lenauheim (jud. Timiş) din sec. IV e.n.*, Banatica 2, 1973, p. 131–137.
El Susi 2011	G. El Susi, *Studiul oaselor de animale*, în M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, Sz. Gal, *Timişoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, p. 57–79.
Istvánovits, Lőrinczy, Pintye 2005	E. Istvánovits, G. Lőrinczy, G. Pintye, *A Szegvár-oromdűlői császárkori telep*, MFMÉ - StudArch 11, 2005, p. 51–114.
Mare 2004	M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, I, Timişoara, 2004.
Mare 2011	M. Mare, *Descrierea complexelor arheologice*, în M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, Sz. Gál, *Timişoara-*

[15] Vaday, Rozsa 2006, p. 95, p. 128, fig. 18.16 şi fig. 18.18.
[16] Vaday, Rozsa 2006, p. 95,
[17] Vaday, Berecz 1996, p. 151.
[18] Vaday, Berecz 1996, p. 297, fig. 181.1–3.
[19] Párducz 1941, p. 94; pl. XVIII.20.

Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006, Cluj-Napoca, 2011, p. 15–39, pl. I–XXXIX, p. 141–179.

Párducz 1941 — M. Párducz, *Szarmatakori telepéstemető Földeákon*, Dolg. 17, 1941, p. 90–101.

Tănase 2011 — D. Tănase, *Aşezarea din sec. III–IV p. Chr. Analiza tipologică şi cronologică a materialului arheologic*, în M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, Sz. Gal, *Timişoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, p. 41–56.

Tănase 2013 — D. Tănase, *Observaţii cu privire la arheologia epocii timpurii a migraţiilor în Banat – etapa D 1*, Banatica 23, 2013, p. 61–90.

Vaday 1989 — A.H. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Antaeus 17–18, Budapest, 1989.

Vaday 1994 — A.H. Vaday, *Late Sarmatian Graves and their Connections within the Great Hungarian Plain*, SlovArch 42, 1994, 1, p. 105–124.

Vaday, Medgyesi 1993 — A.H. Vaday, P. Medgyesi, *Rectangular Vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin*, ComArchHung 1993, p. 63–89.

Vaday, Berecz 1996 — A.H. Vaday, K. Berecz, *Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133*, în S. Bököny (ed.), *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133*, *(Békés County Microregion)*, Budapest, 1996, p. 51–305.

Vaday, Rozsa 2006 — A.H. Vaday, Z. Rozsa, *Szarmata telepek a Körös-Maros közén 1*, (Kondoros 124. LH. – Brusznyicki-Tanya), A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 8, 2006, p. 89–130.

ON THE DISCOVERY FROM THE D1 STAGE OF THE EARLY MIGRATIONS IN THE BANAT PLAIN

ABSTRACT

Several artefacts, documenting a settlement from the D1 stage of the Early migrations period (last quarter of the 4th century AD and the beginning of the 5th century AD), were found on the territory of Parţa locality (Timiş County), on the bank of Timiş River in the summer of 1999. They included a portable hearth, a vessel with two handles, and a fragmented cup made of grey clay, as well as some pottery pieces processed at the fast and the slow wheel.

The discoveries suggest the presence of a settlement, because such pieces were discovered only in habitation places across the Pannonian Plain, especially in its southern half. From the point of view of the production technique, but also in terms of their form and decoration, the pottery can be dated to the last quarter of the 4th century – the beginning of the 5th century A.D.

An artefact that requires a special argumentation is the round object, of burnt clay, which is either a mobile hearth or a cooking pot. Usually, fire was lit in such hearths to heat a living space or to cook food, and they could also be used as a kind of pan for roasting cereals. Whatever the use, one thing is certain – the piece discovered in Parţa did not get to be used, as it does not show traces of subsequent burning.

So far, only fragments of mobile hearths were discovered in the entire area of the Pannonian Plain, the one in Parţa being the only one found in its integrity, precisely because it did not get to be used.

The discovery does not only enrich the sum of settlements in the D1 stage of the Early migrations in the Banat Plain, but it also reveals to us the way mobile hearths were used during that time: the cooking of food and/or space heating. Perhaps they were used especially in those households that were not equipped with fireplaces or stoves.

Keywords: the D1 stage, establishment, portable hearth, pottery.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Parța, Timiș County.

Fig. 2. Grey pottery: 1–2. Fragments from the bottom of pots; 4. Cup; 5. Amphora-shaped vessel; Brick-red pottery: 3. Fragment of pot.

Fig. 3. Grey pottery: 1–2. Fragments from the bottom of pots; 4. Cup; 5. Amphora-shaped vessel; Brick-red pottery: 3. Fragment of pot.

Fig. 4. Portable clay hearth.

UN SIGILIU ROMANO-BIZANTIN DESCOPERIT LA NUFĂRU, JUD. TULCEA*

EUGEN PARASCHIV-GRIGORE**, DANIEL ENE***

Rezumat: Autorii prezintă un sigiliu descoperit la Nufăru, jud. Tulcea, în urma cercetărilor arheologice efectuate în campania 2013, în zona curtinei nordice a cetății bizantine din intravilanul localității. Sigilul poate fi datat în secolele VI–VII, fiind încă un argument în favoarea unei locuiri aparţinând epocii romano-bizantine, documentate într-un sit arheologic cunoscut în special pentru vestigiile sale încadrabile perioadei medio-bizantine.

Cuvinte-cheie: Nufăru, sigiliu, Ioannes, Fecioara Maria, epoca romano-bizantină.

Cercetările arheologice desfășurate în localitatea Nufăru, jud. Tulcea[1], în punctul *Trecere bac*[2], au prilejuit descoperirea, în campania 2013[3], în zona accesului din și spre fortificația bizantină, practicat în zidul de incintă nordic, a unui sigiliu de plumb (fig. 1)[4].

Ioannes. Comandant (taζ(ιάρχής)**) ?**

Sigiliu monetiform; bine păstrat; cu urme de oxidare pe avers și revers de culoare roșie; canalul pentru şnur pe direcţia N-S. Presare. Dm = 12 mm, dc = 10,5 mm, gr = 2 mm, g = 4,35 g[5]. Legendă în limba greacă.

Avers: imagine şi legendă. Într-un cerc perlat, bustul Maicii Domnului, nimbat, cu văl, *chlamys* şi *maphorion*, purtând la piept un medalion cu Iisus copil

---

* Deoarece împrejurările și timpul nu au permis ca această contribuție să fie găzduită în paginile volumului închinat domnului profesor Alexandru Barnea (A. Panaite, R. Cârjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana, Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016), autorii folosesc acest prilej pentru a i-o dedica.

** Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti; e-mail: para_eugen@yahoo.com.

*** Membru, în perioada 2007–2014, al colectivului pentru cercetarea sitului arheologic de la Nufăru.

1 Pentru informații privind cetatea bizantină de la Nufăru, ridicată *a fundamentis*, spre sfârşitul secolului al X-lea, vezi Damian *et alii* 2012, cu bibliografia anterioară.

2 Pentru cercetarea arheologică desfășurată în punctul *Trecere bac*, vezi Damian *et alii* 2012, p. 179–180, 182–183, 189, 192; Damian *et alii* 2014, cu bibliografia anterioară.

3 Damian *et alii* 2014, p. 98.

4 Autorii mulţumesc doamnei Oana Damian, responsabilul științific al şantierului arheologic Nufăru, pentru amabilitatea de a le fi pus la dispoziţie această piesă.

5 Dm = diametrul modulului; dc = diametrul canalului; gr = grosime, g = greutate.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 331–337

(imaginea este foarte deteriorată, însă se observă existenţa a două personaje)[6]. Imaginea este uşor descentrată în sus. Partea superioară a imaginii a fost afectată în momentul ruperii sigiliului de pe documentul pe care îl autentifica. Pe margine, o legendă metrică, de o parte și de alta a imaginii din care, din păcate, nu se păstrează nicio literă, dar care poate fi reconstituită.

•• | ••
[Μ(ήτε)ρ] | [Θ(εο)ῦ]
Μήτερ | Θεοῦ
Maica Domnului

Revers: legendă. Într-un cerc perlat, o legendă imprimată în relief, cu litere bine conturate. Legenda începe cu o cruce cu brațe egale, foarte bine conturată. Metrică pe trei rânduri.

† Ιω | ANN• | TA•
† Ιω | ann[οῦ] | ta[ζ](ιάρχής)
† Ιωannοῦ taζιάρχής
† Ioannes comandant?

Datare: secolele VI–VII.

Sigiliul descoperit la Nufăru aparține unui personaj cunoscut în epocă. Acest lucru este dovedit de faptul că legenda de pe revers ascunde numele emitentului și, cel mai probabil, funcția deținută de acesta. Prin urmare, emitentul trebuie să fi fost un personaj cunoscut în zona dobrogeană, nu numai pentru că acela care primea documentul ar fi știut de la cine provine. Sau, foarte probabil, în documentul sigilat era dezvăluită și identitatea emitentului.

Realizarea sigiliului este una de calitate. Imaginea de pe avers, deși deteriorată actualmente, a fost atent lucrată, cu elemente de detaliu foarte bine reprezentate (nimb, *chlamys* şi *maphorion*). Reversul ascunde o legendă imprimată cu litere în relief, bine conturate și lucrate îngrijit. Rândul al treilea al legendei de pe revers este format din trei litere, dintre care doar primele două sunt observabile (TA), cea de-a treia literă fiind ștearsă. Aceste trei litere pot ascunde ori numele de familie al emitentului, ori demnitatea acestuia. Cel mai probabil, cea de-a treia literă este Z (ζ), ceea ce poate sugera titulatura emitentului (taζιάρχής – comandant).

[6] Sigilii cu reprezentarea Maicii Domnului au mai fost descoperite pe teritoriul dobrogean. Pentru mai multe informații, vezi: Knechtel 1915, nr. 21–22; Papahagi 1931, nr. 4–6, 8; Bănescu 1938, nr. 8; Barnea 1956, nr. 1; Barnea 1966, nr. 18; Barnea 1967, nr. 2; Barnea 1975, nr. 3; Barnea 1982a, nr. 6, 9; Barnea 1982b, nr. 3–5, 8–9; Barnea 1983, nr. 5; Iordanov 1983, nr. 18; Barnea 1984, nr. 22–24, 27, 35–36, 38–40, 42, 48; Barnea 1985a, nr. 7–8; Barnea 1985b, nr. 4; Iordanov 1985, nr. 3, 19; Iordanov 1988, nr. 7, 14; Barnea 1990, nr. 13, 15; Iordanov 1992, nr. 2, 14–17, 19; Barnea 1995, nr. 12, 20; Diaconu 1994–1995, p. 449–452; Barnea 1997b, nr. 10–11; Barnea 2001, nr. 5; Chiriac 2002, nr. 1.

a.

b.

Fig. 1. Sigiliul lui Ioannes, descoperit la Nufăru;
a. avers; b. revers.

Sigiliul poate fi datat între sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea, pornind de la faptul că reprezentarea Maicii Domnului de pe avers este asemănătoare celei de pe multe sigilii descoperite în Dobrogea, încadrate în această perioadă. De amintit în acest sens sunt sigiliile provenite de la Tomis[7], Noviodunum[8], Durostorum[9] sau din alte localităţi din Dobrogea[10].

Un element important pentru încadrarea cronologică a acestui sigiliu este şi legenda aversului, bustul Fecioarei Maria. Reprezentarea acesteia pe sigiliile

[7] Knechtel 1915, nr. 15, 17–20, 22; Barnea 1984, nr. 21–23, 25–26, 28–33, 35–42, 45, 48; Barnea 1997a, nr. 3.

[8] Barnea 1975, nr. 3–4; Barnea 1996, nr. 6.

[9] Barnea 1966, nr. 4.

[10] Barnea 1996, nr. 4–5; Barnea 1997a, nr. 7.

romano-bizantine începe să fie folosită după sfârșitul secolului al V-lea, când cultul Fecioarei Maria se răspândește în întreaga lume creștină. La cel de-al treilea Sinod Ecumenic de la Efes, din anul 431, se pun bazele cultului Fecioarei Maria. Aici se discută despre erezia patriarhului Nestorius. O dezbatere aprinsă are loc la acest sinod între patriarhii Nestorius și Cirilus. Primul susținea faptul că Maria L-a născut pe Iisus, Fiul omului, nu și pe Hristos, Fiul lui Dumnezeu, în timp ce al doilea susținea că Maria este născătoare de Dumnezeu – *theotokos*. Tabăra patriarhului Nestorius este învinsă și biserica acceptă titlul de *theotokos* – născătoare de Dumnezeu – atribuit Fecioarei Maria, titlu foarte des întâlnit pe sigiliile cu reprezentările acesteia. Sinodul ținut în anul 451 la Calcedon întărește poziția susținută la Sinodul de la Efes și titulatura Fecioarei Maria, de născătoare de Dumnezeu – *theotokos*, începe să se răspândească în toată lumea creștină[11].

Dimensiunile sigiliului conduc, de asemenea, către datarea acestuia în perioada romano-bizantină. În general, sigiliile acestei epoci sunt de dimensiuni variabile, cele datând din perioada medio-bizantină fiind de mari dimensiuni și cu legende mult mai elaborate.

De remarcat și un alt sigiliu descoperit la Nufăru, cu dimensiuni asemănătoare, datat la sfârșitul secolului al VII-lea, mai precis în anii 696–697, ce prezintă pe avers o imagine a Maicii Domnului, sigiliu ce a aparținut unui ex-consul cu numele de Kyriakos[12].

Numele de Ioannes era foarte răspândit în secolele VI–VII, fiind cunoscuţi mai mulţi funcţionari bizantini cu acest nume.

Printre ei, amintim un anume Ioannes, *apo-hypatos* (ex-consul[13]), al cărui sigiliu a fost descoperit la Tomis și care prezintă pe avers o monogramă ce ascunde numele emitentului, iar pe revers o altă monogramă, cu demnitatea acestuia[14].

Un alt Ioannes, de această dată cu titulatura de *chartularios*, îl întâlnim pe un sigiliu descoperit tot la Tomis (de dimensiuni mai mari față de cel prezentat în acest articol)[15]. Sigiliul acesta este, însă, un sigiliu mai timpuriu (probabil emis la începutul secolului al VI-lea sau chiar la sfârșitul secolului al V-lea, datorită faptului că legendele de pe cele două fețe ale piesei sunt scrise bilingv, în greacă – numele emitentului și în latină – funcția acestuia). Sigiliile bilingve sunt în număr restrâns și au circulat o perioadă scurtă de timp.

Un sigiliu cu avers asemănător (bust al Fecioarei Maria) a fost descoperit tot la Tomis și are pe revers o monogramă ce ascunde numele emitentului (Ioannes)[16].

De la Tomis provin alte trei sigilii emise de persoane ce purtau numele de

[11] Durant 1950, p. 745–746.

[12] Barnea 2001, nr. 5.

[13] Pentru mai multe informații, vezi Zacos, Veglery 1972, tip 235–236 (pl. 235); tip 237 şi 239 (pl. 230); Barnea 1995, nr. 4; Barnea 1997b, nr. 6.

[14] Barnea 1984, nr. 8.

[15] Barnea 1987, nr. 2.

[16] Barnea 1984, nr. 29.

Ioannes. Aceste trei sigilii sunt diferite unele față de celelalte[17]. Un prim sigiliu prezintă atât pe avers, cât și pe revers monograme ce ascund numele și funcția emitentului[18]. Al doilea sigiliu conține pe avers o imagine a Fecioarei Maria, cu nimb, purtând la piept un medalion cu Iisus copil, iar pe revers o monogramă cu numele emitentului[19]. Cel de-al treilea sigiliu este un unicat prin faptul că prezintă pe avers o imagine a lui Hristos și pe revers monograma emitentului[20].

Un sigiliu emis de un anume Ioannes a fost descoperit în nordul Dobrogei, la Noviodunum, și prezintă, pe ambele fețe, două monograme cu numele emitentului și o incantație către Fecioara Maria (Θεοτόκε βοήθει Ἰωάννῃ – „Născătoare de Dumnezeu, ajută lui Ioannes”[21]).

De pe teritoriul dobrogean, dar fără ca locul descoperirii să poată fi precizat, provin încă trei sigilii emise de personaje cu numele Ioannes[22]. Aceste trei sigilii ascund pe revers, sub forma unor monograme cruciforme, numele emitentului, iar pe avers prezintă imagini aparținând lui Hristos[23] sau unor sfinți[24].

După cum se poate vedea din prezentarea de mai sus, toate sigiliile descoperite până la momentul de față în Dobrogea, ce au ca emitent personaje cu numele de Ioannes, sunt unicate.

Nici sigiliul de la Nufăru nu face excepție. Unicitatea acestei piese este dată de legenda numelui emitentului, scrisă pe două rânduri și nu sub forma unei monograme, cum se observă pe celelalte piese.

Acest sigiliu, al doilea descoperit la Nufăru şi datat în perioada secolelor VI–VII[25], reprezintă încă o confirmare a existenței, în acest sit arheologic cunoscut mai ales pentru vestigiile din primele secole ale mileniului II, a unei locuiri (chiar dacă nu de mari dimensiuni) din epoca romano-bizantină, ilustrate printr-un nivel, bine definit din punct de vedere stratigrafic, prezent numai în capătul nordic al promontoriului (în zona *Piatră/*km 104, cu extensii pe proprietățile I. Butuza și V. Dumitrescu)[26], adăpostind construcţii cu ziduri de piatră, complexe de locuire şi materiale arheologice (ceramică, materiale de construcţie şi monede)[27].

Deși piesa sfragistică discutată nu beneficiază de un context arheologic clar,

---

[17] Knechtel 1915, nr. 11; Barnea 1992, nr. 19–20.
[18] Knechtel 1915, nr. 11.
[19] Barnea 1992, nr. 19.
[20] Barnea 1992, nr. 20.
[21] Barnea 1995, nr. 8.
[22] Barnea 1969, nr. 19–20; Barnea 1997b, nr. 6.
[23] Barnea 1997b, nr. 6
[24] Barnea 1969, nr. 19–20.
[25] Barnea 2001, p. 107–108, nr. 5.
[26] Pentru informații privind descoperiri din epoca romană și romano-bizantină de la Nufăru, vezi Mănucu-Adameşteanu *et alii* 2007, în special p. 377, cu bibliografia anterioară; Damian *et alii* 2012, p. 181, 188, 193, cu bibliografia anterioară.
[27] Reținem descoperirea a două monede, emise în vremea domniei lui Heraclius (610/611 și 613/614 – Mănucu-Adameşteanu *et alii* 2007, p. 378–379, 382, notele 23 și 32), ultima, antrenată în depuneri ulterioare, fiind găsită în anul 1993, pe proprietatea V. Dumitrescu (situată la sud de punctul *Trecere bac* și la est de punctul *Piatră*).

fiind identificată într-o depunere de materiale rulate descoperită în apropiere de accesul din cetate spre zona instalației portuare bizantine, prezența sa în punctul *Trecere bac* nu este una întâmplătoare, având în vedere apropierea de partea cea mai înaltă și mai avansată spre Dunăre a promontoriului stâncos de pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe, pe care se desfășoară așezările din diverse epoci, cunoscută drept punctul *Piatră/km 104*. Sigiliul lui Ioannes putea proveni, așadar, din spațiul cu cea mai mare concentrare de vestigii romano-bizantine cercetat la Nufăru, din punctul *Piatră*, fiind antrenat de aluviunile alunecate pe stâncă până în dreptul accesului databil în epoca medio-bizantină, situat la o altitudine mai mică, din punctul *Trecere bac*.

BIBLIOGRAFIE

Barnea 1956 — I. Barnea, *Sigiliul unui ierarh al Rosiei în aşezarea de la Garvăn*, SCIV 7, 1–2, 1956, p. 189–197.

Barnea 1966 — I. Barnea, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, SCIV 17, 2, 1966, p. 277–297.

Barnea 1967 — I. Barnea, *Prelucrarea metalelor*, în Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia. I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 69–80.

Barnea 1969 — I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RÉSEE 7, 1, 1969, p. 21–33.

Barnea 1975 — I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, SCN 6, 1975, p. 159–162.

Barnea 1982a — I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Durostorum–Dorostolon*, Pontica 15, 1982, p. 201–211.

Barnea 1982b — I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecţia Muzeului Naţional de Istorie*, CN 4, 1982, p. 169–176.

Barnea 1983 — I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea*, Pontica 16, 1983, p. 263–272.

Barnea 1984 — I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecţia Muzeului de Istorie al Republicii Socialiste România*, SCN 8, 1984, p. 95–104.

Barnea 1985a — I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (II)*, Pontica 18, 1985, p. 235–248.

Barnea 1985b — I. Barnea, *Sceaux byzantins du nord de la Dobrouja,* RÉSEE 23, 1, 1985, p. 29–35.

Barnea 1987 — I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, SBS 1, 1987, p. 77–88.

Barnea 1990 — I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, Pontica 23, 1990, p. 315–334.

Barnea 1992 — Barnea, *Unedierte byzantinische Bleisiegel aus Tomis–Constanţa*, Pontica 25, 1992, p. 281–296.

Barnea 1995 — I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, SBS 4, 1995, p. 97–100.

Barnea 1996 — I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, SCIVA 47, 2, 1996, p. 215–220.

Barnea 1997a — I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja,* ÉBpB 3, 1997, p. 93–98.

Barnea 1997b — I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecţia Muzeului Naţional de*

Antichităţi din Bucureşti, SCN 11, 1997, p. 183–189.

Barnea 2001 — I. Barnea, *Sigilii bizantine din nordul Dobrogei*, în *Simpozionul de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 20–30 mai 2000. Comunicării, studii şi note*, Bucureşti, 2001, p. 103–108.

Bănescu 1938 — N. Bănescu, *O colecţie de sigilii bizantine inedite*, AARMSI III, 20, 5, 1938, p. 115–126.

Chiriac 2002 — C. Chiriac, *Două sigilii bizantine inedite de la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, ArhMold 25, 2002 (2004), p. 271–273.

Damian *et alii* 2012 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, D. Ene, A. Stănică, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II),* MCA S.N. 8, 2012, p. 177–208.

Damian *et alii* 2014 — O. Damian, M. Vasile, D. Ene, A. Stănică, G. Vasile, M. Mărgineanu-Cârstoiu, V. Apostol, Ş. Bîlici, *Nufăru, jud. Tulcea*, în CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 97–98, nr. 59.

Diaconu 1994–1995 — P. Diaconu, *Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X^e–XIe siècles)*, Dacia N.S. 38–39, 1994–1995, p. 449–452.

Durant 1950 — W. Durant, *The Age of Faith*, New York, 1950.

Iordanov 1983 — I. Iordanov, *Neizdadeni vizantiiski olovni peceati ot Silistra (I)*, IzvestijaVarna 19 (34), 1983, p. 97–110.

Iordanov 1985 — I. Iordanov, *Neizdadeni vizantiiski olovni peceati ot Silistra (II)*, IzvestijaVarna 21 (36), 1985, p. 98–107.

Iordanov 1988 — I. Iordanov, *Neizdadeni Vizantiiski olovni peceati ot Silistra (III)*, IzvestijaVarna 24 (39), 1988, p. 88–103.

Iordanov 1992 — I. Iordanov, *Neizdadeni Vizantiiski olovni peceati ot Silistra (IV)*, IzvestijaVarna 28 (43), 1992, p. 229–245.

Knechtel 1915 — W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, BSNR 12, 24, 1915, p. 80–97.

Mănucu-Adameşteanu *et alii* 2007 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, O. Damian, D. Moisil, M. Iacob, E. Petac, *Descoperiri romane şi romano-bizantine la Nufăru*, Peuce S.N. 3–4, 2007, p. 375–398.

Papahagi 1931 — P. Papahagi, *Sceaux de plomb byzantins inédits trouvés à Silistrie*, RHSEE 8, 10–12, 1931, p. 299–311.

Zacos, Veglery 1972 — G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972.

A ROMAN-BYZANTINE SEAL DISCOVERED AT NUFĂRU, TULCEA COUNTY

ABSTRACT

The authors present a seal discovered at Nufăru, Tulcea county, from the archaeological research carried out into the northern part of the Byzantine fortification. The seal may be dated to the 6th–7th century A.D.

Keywords: Nufăru, seal, Ioannes, Virgin Mary, Roman-Byzantine Age.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Seal of Ioannes, discovered at Nufăru.

CRUCIULIŢĂ-ENCOLPION CU REPREZENTAREA SFINŢILOR BORIS ŞI GLEB DESCOPERITĂ ÎN MOLDOVA

VICTOR SPINEI*

Rezumat: Cruciulițele pectorale vechi-rusești au fost răspândite în secolele XII–XIII şi în regiunile româneşti, mai ales în Moldova şi în Dobrogea. Printre tipurile identificate se numără şi acelea conținând imaginea individuală a sfinților Boris şi Gleb. Până nu demult, se cunoșteau doar două astfel de cruciulițe, una descoperită la Isaccea (jud. Tulcea), iar cealaltă în împrejurimile oraşului Suceava (jud. Suceava). Cu puțină vreme în urmă, a fost recuperată încă o cruciuliță-encolpion cu imaginea celor doi sfinți kievieni, provenind, probabil, din împrejurimile orașului Iași (jud. Iași), aflată în prezent în colecțiile Muzeului de Istorie și Arheologie de la Piatra-Neamț. Piesa a fost semnalată recent în două publicații, dar datele expuse au fost sumare și eronate, ceea ce ne-a determinat să revenim asupra acestei descoperiri. Astfel de cruciulițe duble-relicviar au fost produse la Kiev și în alte centre vechi-rusești, în secolul al XII-lea și în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Cuvinte-cheie: cruciulițe-encolpion, sfinții Boris și Gleb, Rusia Kieviană, Moldova.

Dintre piesele de cult creştine, cruciuliţele pectorale s-au bucurat de o amplă proliferare în timp şi spaţiu, fiind purtate drept semn al devoţiunii confesionale atât de clerici, cât şi de laici. Din punct de vedere tipologic, ele comportă o largă diversitate în privinţa formei, dimensiunilor, iconografiei şi materialelor din care au fost realizate.

O răspândire considerabilă a acestor piese de cult se înregistrează spre sfârşitul mileniului I în cuprinsul Imperiului Bizantin, pentru ca, ulterior, să fie produse în mai multe ţări ale Europei. După adoptarea creştinismului în Rusia Kieviană, în ultimele decenii ale secolului al X-lea, şi includerea Bisericii ruse în orbita confesională a Constantinopolului, obiectele liturgice bizantine au pătruns în număr mare şi în teritoriile vechi-ruseşti. Creşterea masivă a cererii acestor categorii de obiecte a determinat producerea lor de către meşteşugarii locali, care, într-o primă etapă, au urmat îndeaproape canoanele tipologice ale pieselor bizantine, pentru ca, ulterior, să fie în măsură să creeze propriile prototipuri. Piesele de cult provenind din cnezatele ruseşti au fost răspândite şi în regiunile învecinate, mai cu seamă în acelea unde populaţia preponderentă era de confesiune ortodoxă, şi – doar într-o proporţie limitată – în cele aflate sub obedienţa Scaunului apostolic.

Deoarece, după răscoala Asăneştilor, hotarele nordice ale Imperiului Bizantin s-au strămutat de pe cursul inferior al Dunării spre sud, contactele directe cu regiunile româneşti s-au diminuat în chip firesc. Cucerirea Constantinopolului de

* Institutul de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române; e-mail: vspin@uaic.ro.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 339–353

către participanţii la cea de-a IV-a Cruciadă şi *partitio Imperii* s-au repercutat în mod negativ asupra legăturilor bizantino-române. Totodată, gravele înfrângeri pe plan militar şi amplele pierderi teritoriale au afectat direct toate ramurile economiei bizantine, inclusiv branşele meşteşugăreşti. În aceste circumstanţe, producţia pieselor bizantine de cult din metal s-a diminuat drastic, astfel că cererea acestor obiecte a fost acoperită precumpănitor de artizanii din cnezatele ruseşti[1].

În regiunile româneşti, cruciuliţele duble-relicviar vechi-ruseşti se întâlnesc într-un număr apreciabil îndeosebi pe teritoriul Moldovei şi al Dobrogei, zone mai apropiate de centrele de producţie, situate în cnezatul kievian şi în cel halician. Cele mai vechi dintre ele datează din secolul al XII-lea, pentru ca circulaţia lor să continue şi în veacurile următoare, când se înregistrează adoptarea unor prototipuri diferite[2].

Existența unei literaturi destul de bogate referitoare la encolpioanele vechi-rusești și faptul că probleme importante privind tipologia, răspândirea și cronologia pieselor disipate în teritoriile românești au fost clarificate în mare măsură ne scutește de a le reevoca în acest cadru.

Chiar dacă în ultimii ani nu a fost inițiat decât un număr restrâns de săpături cu caracter metodic în aşezările și necropolele din regiunile extracarpatice din primele secole ale mileniului al II-lea, piese de cult izolate au continuat să fie identificate, cele mai multe fiind rod al descoperirilor întâmplătoare.

De curând a fost semnalat un encolpion de bronz (fig. 1), a cărui reperare și înglobare în patrimoniul muzeal de stat s-a derulat într-o modalitate puțin obișnuită. Piesa a ajuns, în urmă cu câțiva ani, în colecția particulară a unei persoane din Iași – Armand Iustinian Enache, tânăr doctor, împătimit de antichități și posesor de detectoare de metale –, în condiții cotate drept frauduloase de autoritățile abilitate ale statului, și, în aceste circumstanțe, Direcția de Investigare a Infracțiunilor de Criminalitate Organizată și Terorism a dispus confiscarea acesteia la 19 noiembrie 2014, împreună cu un masiv lot de monede, în cadrul „operațiunii Aureus"[3]. Toate aceste bunuri arheologice au fost remise pentru valorificare expozițională Muzeului de Istorie și Arheologie din cadrul Complexului Muzeal Județean Neamț, prin adresa nr. 1936 din 4 decembrie 2014, de către Inspectoratul de Poliție al județului Neamț[4]. Recuperarea encolpionului se integrează într-o acțiune concertată a Inspectoratului General al Poliției Române, derulată de-a lungul unui deceniu și jumătate – 2000–2015 –, care a avut drept rezultat meritoriu dobândirea unui număr apreciabil de giuvaeruri, tezaure monetare, monumente epigrafice, unelte, arme, resturi

---

[1] Korzukhina, Peskova 2003; Peskova 2005, p. 134–183; Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn 2006; Astashova, Petrova, Saracheva 2013.

[2] Spinei, Coroliuc 1976, p. 319–330; Teodor 1991; Ryabtseva 2012, p. 527–543.

[3] Dîscă 2014. Colecționarul ieșean nu realizase că demersurile sale contravin prescripțiilor legale, astfel că își făcea publice pe internet piesele arheologice dobândite cu ajutorul detectoarelor de metale, ceea ce i-a atras monitorizarea Direcției de Investigare a Infracțiunilor de Criminalitate Organizată și Terorism de pe lângă Ministerul de Interne, cu consecințele de rigoare.

[4] Informație furnizată, la 1 februarie 2016, de către regretatul coleg Gheorghe Dumitroaia, director al Complexului Muzeal Județean Neamț.

paleontologice și mineralogice, obiecte de cult, icoane, cărți, sculpturi și tablouri, datate pe parcursul unei foarte lungi perioade, extinse din preistorie până în secolul XX. Valoarea lor este inegală, unele fiind relativ comune, în vreme ce altele reprezintă adevărate rarități[5]. Eforturile profesioniste depuse pentru includerea lor în patrimoniul cultural național merită întreaga considerație, cu atât mai mult cu cât derapaje de la elementarele îndatoriri civice se înregistrează cu o frecvență deconcertantă, fără ca societatea civilă și autoritățile statale să fie în măsură să le stăvilească, mai ales că nici nu se manifestă preocupări ferme și coerente în acest sens.

Cu tot timpul scurt scurs de la predarea sa în colecțiile unei unități muzeale, cruciulița a fost semnalată până în prezent în două publicații. O primă menționare s-a datorat regretatului arheolog Gheorghe Dumitroaia, director al Complexului Muzeal Județean Neamț, care a reprodus piesa într-un articol inserat în periodicul Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț, *Memoria Antiquitatis*, aferent anului 2015. Textul constă dintr-un succint raport privind descoperirile arheologice intrate recent în patrimoniul instituției pe care o conducea. Despre cruciulița în discuție nu se oferă absolut nicio informație, ci doar este redată printr-o fotografie alb-negru, de calitate modestă[6].

Aproape concomitent, cruciulița a fost publicată în volumul bilingv intitulat *Millenia Opes*, editat de Fundația Collegium XXI, în colaborare cu Inspectoratul General al Poliției Române, în condiții grafice remarcabile, asigurate de Tipografia Arta din Cluj-Napoca. În cadrul prezentării encolpionului, se evocă date generale referitoare la dimensiunea, recuperarea, valoarea estimativă, arealul de răspândire și datarea sa[7]. Din păcate, coordonatorii nu au ținut să specifice cui i se datorează redactarea textului, ceea ce contravine flagrant cu normele științifice în vigoare, observația noastră vizând toate palierele volumului.

Autorul paragrafului despre encolpion manifestă cunoștințe limitate și imprecise despre aceste categorii de obiecte de cult, dobândite din consultarea superficială a unor lucrări lipsite de rigoare cărturărească. Descrierea piesei omite detalii importante, iar considerațiile privind obținerea sa prin metoda așa-numitei ceri pierdute sunt inexacte. Desemnarea encolpionului drept „kievian” este incertă, întrucât cruciulițele de factura respectivă au fost turnate nu numai la Kiev, ci și în alte centre vechi-rusești, mai apropiate de regiunile românești. Aprecierea potrivit căreia „în lume se cunosc în total aproximativ 20 de exemplare, iar în România piesa are valoare de unicat”, ar fi fost justificată poate la nivelul sfârșitului secolului al XIX-lea și relevă o necunoaștere impardonabilă a stadiului actual al cercetărilor. Dacă autorul pasajului în discuție ar fi făcut un efort minim de documentare, ar fi aflat că o cuantificare a encolpioanelor din categoria respectivă a condus la înregistrarea unui număr cu mult mai mare de exemplare. Piesa recuperată în anul

[5] Sechelariu *et alii* 2015, p. 8 și urm.
[6] Dumitroaia 2013–2014, p. 481, pl. XV, 2.
[7] Sechelariu *et alii* 2015, p. 122–125.

2014, estimată la 5000 de euro, este într-adevăr valoroasă, dar aceasta nu este în niciun caz – precum se pretinde – un unicat în regiunile românești[8]. Un exemplar de acest fel, descoperit la Isaccea (jud. Tulcea), a fost publicat, pentru prima dată, în anul 1987, într-unul dintre principalele periodice tipărite în România[9], iar un altul, provenind dintr-o descoperire întâmplătoare, făcută în împrejurimile municipiului Suceava (jud. Suceava), a fost comunicat specialiștilor într-un alt periodic de prestigiu, editat la Iași, cu câțiva ani în urmă (2010)[10]. Neargumentată și cu totul hazardată este și afirmația potrivit căreia „cruciulițele duble relicviar” ar fi devenit „accesoriu indispensabil în actul de ungere a ierarhilor ortodocși”[11].

Desigur că acelor cinci coordonatori ai volumului *Millenia Opes* nu li se pot tăgădui bunele intenții, atunci când au demarat proiectul valorificării impozantului lot de obiecte de patrimoniu, recuperat prin abnegația și profesionalismul organelor din subordinea Ministerului de Interne. Ar fi fost însă de dorit ca, pentru prezentările respectivelor obiecte, să se fi apelat la specialiști și nu la diletanți. Lăsându-l pe autorul textului despre encolpion în postură de anonim, i-au făcut evident un serviciu de imagine, iar în ceea ce ne privește, carențele de publicare a piesei ne îndreptățesc să revenim asupra acestei descoperiri.

Judecând după arealul de unde deținătorul inițial al encolpionului își recolta colecția ilicită, acest obiect de cult provenea, probabil, din împrejurimile municipiului Iași. Cruciulița pectorală a fost realizată din bronz și se compunea din două jumătăți, care se asamblau în partea lor superioară cu ajutorul unei piese mobile de formă conică sau paralelipipedică, aceasta din urmă pierzându-se în cazul exponatului în discuție. Astfel de piese mobile erau prevăzute cu o perforație transversală, pe unde se introducea un șnur cu ajutorul căruia cruciulița se atârna la gâtul posesorilor. Aversul encolpionului avea o urechiușă de prindere la extremitățile longitudinale, în vreme ce reversul său dispunea de două astfel de urechiușe, plasate, de asemenea, în partea sa superioară și inferioară. Împreună cu urechiușele de prindere, cele două jumătăți ale cruciuliței aveau o lungime de 7,35 cm, lățimea fiind de 4,85 cm. În partea interioară, piesele erau prevăzute cu o bordură cu lățimea de circa 0,20–0,25 cm, astfel că, atunci când erau asamblate, puteau incorpora o relicvă considerată sfântă: moaște, țesături, pământ, roci, lemn etc., obținută din locuri cu semnificații confesionale speciale.

În partea vizibilă a aversului, în plan central, este reprezentat un sfânt în picioare, ținând în mâna dreaptă o biserică miniaturală, cu o singură cupolă, iar pe revers este redat, în plan central, un alt sfânt, tot în picioare, susținând o biserică miniaturală în mâna stângă, brațul său drept fiind îndoit din cot și dispus pe piept. Cei doi sfinți sunt redați înveșmântați într-o tunică lungă până la glezne, purtând pe cap o căciulă princiară. Alte detalii anatomice și ale îmbrăcămintei nu sunt

[8] Sechelariu *et alii* 2015, p. 122, 124.
[9] Mănucu-Adameșteanu 1987, p. 285 și fig. 1/1.
[10] Spinei 2009, p. 97, 134 și fig. 2/1.
[11] Sechelariu *et alii* 2015, p. 122, 124.

sesizabile, în condițiile în care turnarea pieselor s-a făcut în tipare de piatră nefinisate sau roase din cauza utilizării excesive.

La extremitatea brațelor superioare ale cruciulițelor se află trei busturi de sfinți, înscrise în medalioane ovale. În vreme ce imaginea celor doi sfinți din plan central este redată în relief, chipurile sfinților din medalioanele laterale sunt plate, conturul lor realizându-se printr-o șănțuire obținută în procesul de turnare. În spațiul îngust al șănțuirii se păstrează, pe unele porțiuni, urmele de la o materie colorată, cu nuanță verzuie-albicioasă, menită să pună în evidență chipurile umane redate în medalioane. În partea stângă a imaginii de pe avers, s-a scrijelit numele sfântului, dispus pe două registre: БО/РН<И>С, după cum, în dreapta imaginii de pe revers, este vizibilă inscripția, distribuită tot pe două rânduri: ГЛЪ/БЪ (fig. 1). Prin aceste inscripții, identitatea persoanelor reprezentate este asigurată: Boris și Gleb.

Cei doi erau fiii cneazului kievian Vladimir (Volodimir) I Sviatoslavici (supranumit „cel Sfânt” sau „cel Mare”) și ai soției acestuia, de neam bulgar. Atunci când ilustrul dinast de la Kiev – aureolat de instanțele superioare bisericești pentru a fi impus creștinarea oficială a poporului său – și-a dat obștescul sfârșit, la 15 iunie 1015, între fiii săi au izbucnit lupte pentru preluarea puterii. Temându-se de rivalitatea lui Boris și Gleb, fratele lor mai mare, Sviatopolk, i-a atras într-o cursă și i-a suprimat[12]. Victimele asasinatului au fost înmormântate în biserica Sfântul Vasile din Vyshgorod, de unde moaștele le-au fost strămutate, în anul 1072, într-un lăcaș mult mai impozant, situat în aceeași localitate, în cadrul unui ceremonial fastuos, la care au participat principalii cneji ruși și înalte fețe bisericești[13].

Desemnarea lor drept „sfinți”, cu prilejul solemnităților, ar reprezenta o mărturie plauzibilă că atunci ar fi avut loc canonizarea oficială. Unii specialiști susțin însă că sanctificarea celor doi prinți martiri s-ar fi consumat cu câteva decenii înainte, la scurt timp după ce Iaroslav cel Înțelept l-a înlăturat de pe tronul de la Kiev pe fratele său Sviatopolk[14]. Chiar dacă această asertiune nu este pe deplin convingătoare, se poate presupune că începutul cultului lui Boris și Gleb se profilase, în forme neoficializate, înainte de anul 1072. În demersul de sanctificare a celor doi fii ai lui Vladimir, factorii instituționali spirituali și seculari au conlucrat îndeaproape, având interese legate de legitimare și de întărire a propriului prestigiu. După ceremonialul somptuos din anul 1072, dovezile privind venerarea celor doi sfinți s-au înmulțit în mare măsură. Între altele, prenumele de Boris și Gleb au fost adoptate de numeroși reprezentanți ai familiilor cneziale. Totodată, celor doi prinți canonizați li s-au dedicat mai multe lăcașuri bisericești, iar chipurile lor au fost redate

[12] *Повесть временных лет* I, 1950, p. 89–93; *Nestorchronik* 2001, p. 163–172; *Чтеніе* 1916, p. 11 și 13; *Сказаніе* 1916, p. 37 și 43.

[13] *Повесть временных лет* I, 1950, p. 121.

[14] Müller 1992, p. 331–339; Müller 1995, p. 5–20.

frecvent, în ipostaze diferite, pe icoane (fig. 4–6), cruciulițe (fig. 2/2; 3), țesături, sigilii, medalioane, manuscrise, piese de cult din metal și piatră (fig. 2/1) etc.[15].

O repertoriere a tuturor cruciulițelor duble-relicviar conținând reprezentarea individuală a celor doi sfinți kievieni, întreprinsă cu câțiva ani în urmă, a condus la reperarea a 152 exemplare[16]. Cu siguranță că numărul lor este mai mare, întrucât nu a existat posibilitatea de a se investiga colecțiile muzeelor mici din Ucraina, Rusia și Bielorusia – de unde provin majoritatea encolpioanelor ce se încadrează în tipul respectiv – și nici de a avea acces la publicațiile regionale, precar distribuite în cercurile savante. Între timp, au fost publicate alte câteva noi cruciulițe similare[17], astfel că numărul pieselor identificate îl depășește pe acela înregistrat anterior.

Cartarea exemplarelor reperate indică gruparea lor în teritoriile cnezatelor de Kiev, Halici, Volhynia, Cernigov, Poloțk, Novgorod etc. Piese izolate au fost identificate și pe teritoriul actual al Moldovei, Dobrogei, Bulgariei, Crimeei, Poloniei etc. Arealul foarte larg de răspândire și anumite diferențieri tipologice ale acestor encolpioane indică faptul că au existat mai multe centre de producere a lor, la fel ca și pentru alte categorii de cruciulițe pectorale vechi-rusești. Popularitatea pieselor de cult în discuție decurge și din faptul că imaginile figurate în planul lor central îi reprezentau pe Boris și Gleb, cei dintâi dreptcredincioși locali canonizați de Biserica rusă, al căror cult a dobândit o popularitate deosebită nu numai printre conaționali, ci și dincolo de hotarele cnezatelor est-slave.

Piese provenind din contexte arheologice cercetate prin săpături arheologice metodice indică datarea lor în secolul al XII-lea și în primele decenii ale veacului următor[18], dar ele au continuat să rămână în uz și ulterior, ca și în cazul altor obiecte de cult, a căror venerare nu era dependentă de gradul de uzură sau de alți factori. Opinia potrivit căreia începutul producerii cruciulițelor pectorale în discuție s-ar situa în a doua jumătate a secolului al XI-lea[19] sau la sfârșitul acestui veac și în zorii celui ulterior[20] nu se sprijină pe descoperiri stratigrafice edificatoare și, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, trebuie privită cu reținere.

În privința formei și dimensiunilor, cruciulițele care redau pe Boris și Gleb au preluat configurația encolpioanelor vechi-rusești aparținând tipului A, care au redate în relief, în partea centrală a aversului, pe Iisus Hristos crucificat, iar în aceeași zonă a reversului, pe Sfânta Fecioară cu Pruncul Iisus în brațe, în vreme ce medalioanele,

[15] Lesiuchevskii 1946, p. 225–247; Aleshkovskii 1972, p. 104–125; Spinei 2011a, p. 45–63; Spinei 2011b, p. 39–55.

[16] Spinei 2009, p. 96–97, 126-144; Spinei 2011a, p. 12, 161–174; Spinei 2011b, p. 14, 18, 147–162.

[17] Suvorov 2010, p. 57, sus, centru; Prokopenko 2011, p. 102 și fig. 1/4; Hupalo 2012, p. 599 și 600, fig. 6/1; Astashova, Petrova, Saracheva 2013, p. 181, nr. 79; p. 182, nr. 81. Mai multe din cruciulițele pectorale cu reprezentarea individuală a sfinților Boris și Gleb au fost republicate în condiții grafice superioare în cataloage editate recent: Igumnova *et alii* 2012, p. 177 (nr. 431), 244 (nr. 605, 606), 245 (nr. 607); Astashova, Petrova, Saracheva 2013, p. 179–182, nr. 74–78, 80.

[18] Spinei 2011a, p. 25–28; Spinei 2011b, p. 21–23.

[19] Dzieńkowski, Wołoszin 2012, p. 394–395.

[20] Astashova, Petrova, Saracheva 2013, p. 22.

plasate în extremitatea celor trei braţe superioare ale cruciuliţei, aveau reprezentate busturi de sfinţi (fig. 3). Producerea primelor exemplare de cruciuliţe pectorale de tip A[21] devansează, probabil, cu câteva decenii, apariţia encolpioanelor ce redau pe Boris şi Gleb. În conformitate cu datele disponibile, în secolul al XII-lea şi în prima jumătate a veacului următor, atelierele meşteşugăreşti vechi-ruseşti produceau ambele categorii de astfel de piese de cult.

Circulaţia cruciuliţelor pectorale cu imaginea individuală a sfinţilor martiri Boris şi Gleb comportă dezbateri cu trimitere la numeroase aspecte particulare, dar faptul că, relativ recent, am avut ocazia de ne referi în mod detaliat la multe dintre acestea, ne absolvă de îndatorirea de a stărui asupra lor.

BIBLIOGRAFIE

Aleshkovskii 1972	M. Kh. Aleshkovskii, *Русские глебоборисовские энколпионы 1072-1150 годов*, în *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*, Москва, 1972, p. 104–125.
Astashova, Petrova, Saracheva 2013	N. I. Astashova, L. A. Petrova, T. G. Saracheva, *Кресты-энколпионы из собрания Государственного исторического музея*, Москва, 2013.
Чтенiе 1916	*Чтенiе о святыхъ мученикахъ Борисѣ* и *Глѣбѣ*, în *Житiя святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба и службы имъ*, ed. D. I. Abramovich, Петроград, 1916, p. 1–26.
Dîscă 2014	A. Dîscă, *Povestea oalei pline de aur de la Iaşi. Toată Europa o caută*, Ziarul de Iaşi, 20.11.2014.
Dumitroaia 2013–2014	Gh. Dumitroaia, *Semnalări de piese arheologice, numismatice şi cu semnificaţie istorică din colecţii particulare confiscate şi descoperiri făcute cu ajutorul detectorului de metale*, MemAntiq 29–30, 2013–2014 (2015), p. 431–482.
Dzieńkowski, Wołoszin 2012	T. Dzieńkowski, M. Wołoszin, *An encolpion from Czułczyce in South-Eastern Poland*, în M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, in cooperation with M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.), II, *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Cracovia – Leipzig – Rzeszów – Warsaw, 2012, p. 391–401.
Hupalo 2012	V. Hupalo, *Christian devotional objects from early medieval Zvenigorod (Now Zvenyhorod, Ukraine)*, în M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, in cooperation with M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.), II, *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Cracow – Leipzig – Rzeszów – Warsaw, 2012, p. 591–610.

[21] Zotsenko 1981, p. 113–124; Korzukhina, Peskova 2003, p. 66–81; Astashova, Petrova, Saracheva 2013, p. 161–177, nr. 40–71.

Igumnova *et alii* 2012 — T. G. Igumnova (coord. proiect) *et alii*, *Меч и златник: к 1150-летию зарождения Древнерусского государства*, Москва, 2012.

Korzukhina, Peskova 2003 — G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.*, Санкт-Петербург, 2003.

Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn 2006 — M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowier i w Muzeum Narodowym w Warszawie / Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw*, Warsaw, 2006.

Lesiuchevskii 1946 — V. I. Lesiuchevskii, *Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства*, SovArch / CA 8, 1946, p. 225–247.

Mănucu-Adameşteanu 1987 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea,* SCIVA 38, 3, 1987, p. 285–292.

Müller 1992 — L. Müller, *Zur Frage nach dem Zeitpunkt der Kanonisierung der Heiligen Boris und Gleb*, în A.-E. N. Tachiaos (ed.), *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Thessalonik, 1992, p. 321–339.

Müller 1995 — L. Müller, *О времени канонизации святых Бориса и Глеба*, Russia Mediaevalis 8, 1, 1995, p. 5–20.

Nestorchronik 2001 — *Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja,* ed. şi trad. L. Müller, München, 2001.

Peskova 2005 — A. A. Peskova, *Древнерусские энколпионы XI–XIII веков в русле византийской традиции*, în *Ставрографический сборник*, III, *Крест как личная святыня*, Москва, 2005, p. 134–183.

Prokopenko 2011 — Iu. A. Prokopenko, *К вопросу о характере торговли и транспортных маггистралях, связывавших центальное предкавказье и древнерусские княжества в X-нач. XIII в.*, Историко-археологический альманах 10, 2011, p. 99–107.

Повесть временных лет I, 1950 — *Повесть временных лет*, I, *Текст и перевод*, ed. D. S. Likhachev, trad. D. S. Likhachev, B. A. Romanov, red. V. P. Adrianova-Peretts, Москва – Ленинград, 1950.

Ryabtseva 2012 — S. Ryabtseva, *Pectoral reliquary-crosses from the Carpathian-Dniester region, 11th-16th centuries*, în M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, in cooperation with M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.), II, *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, Cracow – Leipzig – Rzeszów – Warsaw, 2012, p. 527–543.

Sechelariu *et alii* 2015 — M. Sechelariu, P. Tobă, V. Vasile, M. Pitulescu, B. Carp (eds.), *Millenia opes*, Bucureşti, 2015.

Сказаніе 1916 — *Сказаніе о святыхъ мученикахъ Борисѣ и Глѣбѣ*, în *Житія святыхъ мучениковъ Бориса и Глѣба и службы имъ*, ed. D. I. Abramovich, Петроград, 1916, p. 27–52.

Spinei 2009 — V. Spinei, V. *Cruciuliţe-encolpion cu imaginea individuală a principilor martiri Boris şi Gleb şi unele probleme privind canonizarea lor*, ArhMold 32, 2009, p. 95–166.

Spinei 2011a — V. Spinei, *Principii martiri Boris şi Gleb. Iconografie şi canonizare*, BAM XVII, Brăila, 2011.

Spinei 2011b — V. Spinei, *Les Princes Martyrs Boris et Gleb. Iconographie et Canonisation,* BARIntSer 2319, Oxford, 2011.

Spinei, Coroliuc 1976 — V. Spinei, G. Coroliuc, *Date cu privire la circulaţia unor obiecte de cult din secolele XII–XIII,* SCIVA 27, 3, 1976, p. 319–330.

Suvorov 2010 — A. V. Suvorov, *Древности Белозерья. Путеводитель по археологической экспозиции Кирилло-Белозерского историко-архитектурного и художественного музея-заповедника*, Володька, 2010.

Teodor 1991 — D. Gh. Teodor, *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini pînă în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991.

Zotsenko 1981 — V. N. Zotsenko, *Об одном типе древнерусских энколпионов*, în *Древности Среднего Поднепровья*, Киев, 1981, p. 113–124.

PETITE CROIX-ENKOLPION À L'IMAGE DES SAINTS BORIS ET GLEB DÉCOUVERTE EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Les petites croix pectorales des centres vieux-russes ont été répandues aux XIIe–XIIIe siècles dans les régions roumaines aussi, particulièrement en Moldavie et en Dobroudja. Parmi les types identifiés il y a aussi ceux à l'image individuelle des saints Boris et Gleb. Juste quelque temps auparavant on ne connaissait que deux telles petites croix, l'une découverte à Isaccea (dép. de Tulcea) et l'autre dans les environs de la ville de Suceava (dép. de Suceava). Mais il n'y a pas longtemps on a récupéré une autre croix-enkolpion à l'image des deux saints kiéviens, provenant probablement des environs de la ville de Iaşi (dép. de Iaşi), qui se trouve à présent dans les collections du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamţ. Celle-ci a été signalée récemment dans deux publications, mais les données exposées ont été succinctes et erronées, ce qui nous a déterminé à revenir à propos de cette découverte. De telles petites croix double-reliquaires ont été produites à Kiev et dans d'autres centres vieux-russes, au XIIe siècle et dans la première moitié du XIIIe siècle.

Mots-clés : petites croix-enkolpia, saints Boris et Gleb, Russie kiévienne, Moldavie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. a–b. Petite croix-enkolpion en bronze, à l'image individuelle de St. Boris et de St. Gleb, provenant des environs de la ville de Iaşi, trouvée dans la collection du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamţ (photo Gh. Dumitroaia, 2015).

Fig. 2. Petite icône en stéatite à l'image de St. Gleb / David, découverte dans la Presqu'île de Taman (1) et petite croix-enkolpion en bronze à l'image individuelle de St. Boris et de St. Gleb (2–3), trouvée dans la collection du Musée Historique d'Etat de Moscou (photo V. Spinei, 2013).

Fig. 3. Petites croix-enkolpia en bronze du type A, à l'image de Jésus-Christ crucifié (1, 3) et de la Vierge Marie (2, 4), des XIIe–XIIIe siècles, trouvées dans la collection du Musée Historique d'Etat de Moscou (photo V. Spinei, 2013).

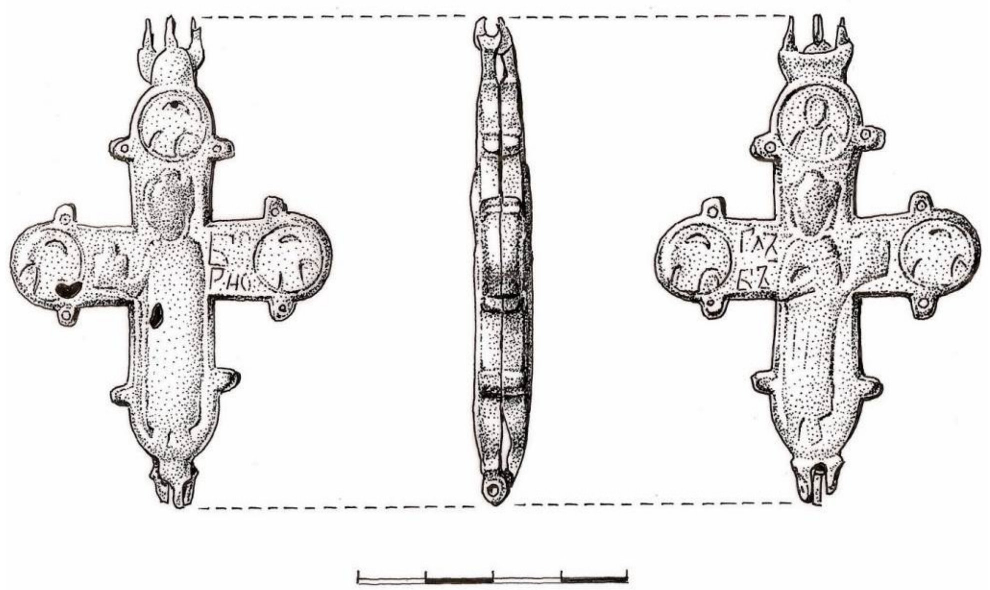
Fig. 4. Les saints Boris et Gleb figurés sur une icône de la seconde moitié du XVe siècle, provenant de Rostov, trouvée à la Galerie Tret'jakov de Moscou (photo V. Spinei, 2013).

Fig. 5. Les saints Boris et Gleb figurés sur une icône de la seconde moitié du XVe siècle, provenant de Moscou, trouvée à la Galerie Tret'jakov de Moscou (photo V. Spinei, 2013).

Fig. 6. Icône du XIIe siècle ou du début du siècle suivant, représentant en plan central le buste de Saint Nicolas, flanqué par les images miniaturisées de différents saints (Boris, Gleb, etc.), gardée à la Galerie Tret'jakov de Moscou (photo V. Spinei, 2013).

a

b

Fig. 1. Cruciuliţă-encolpion din bronz cu imaginea individuală a sfinţilor Boris şi Gleb, provenind din împrejurimile oraşului Iaşi, aflată în colecţiile Muzeului de Istorie şi Arheologie din Piatra-Neamţ (foto Gh. Dumitroaia, 2015).

1

2

3

Fig. 2. Iconiță din steatit cu imaginea Sfântului Gleb / David, descoperită în Peninsula Taman (1) şi cruciuliţă-encolpion din bronz cu imaginea individuală a sfinţilor Boris şi Gleb (2–3), aflate în colecţiile Muzeului de Istorie de Stat din Moscova (foto V. Spinei, 2013).

Fig. 3. Cruciuliţe-encolpion din bronz de tip A, cu imaginea lui Iisus Hristos crucificat (1, 3) şi a Fecioarei Maria cu Pruncul Iisus în braţe (2, 4), din secolele XII–XIII, aflate în colecţiile Muzeului de Istorie de Stat din Moscova (foto V. Spinei, 2013).

Fig. 4. Sfinţii Boris şi Gleb, figuraţi pe o icoană din a doua jumătate a secolului al XV-lea, provenind de la Rostov, păstrată la Galeria Tretiakov din Moscova (foto V. Spinei, 2013).

Fig. 5. Sfinţii Boris şi Gleb, figuraţi pe o icoană din a doua jumătate a secolului al XV-lea, provenind de la Moscova, păstrată la Galeria Tretiakov din Moscova (foto V. Spinei, 2013).

Fig. 6. Icoană din secolul al XII-lea sau de la începutul secolului următor, reprezentând, în plan central, bustul Sfântului Nicolae, flancat de imaginile miniaturizate ale mai multor sfinţi (Boris, Gleb etc.), păstrată la Galeria Tretiakov din Moscova (foto V. Spinei, 2013).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXV, 2015)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Anul precedent (2015) se caracterizează printr-o literatură epigrafică abundentă, precum şi prin publicarea unui număr apreciabil de inscripţii noi sau revizuite[1]. Acestea sunt menite a-şi aduce contribuţia la continuarea culegerii de inscripţii antice din România[2]. Astfel, trei savanţi colegi – prof. Alexandru Avram (Université du Maine), dr. Maria Bărbulescu şi dr. Livia Buzoianu (Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa) – au pregătit un *supplementum* la volumul cu inscripţiile tomitane, care sperăm să vadă lumina tiparului în anul 2017. Pe de altă parte, colegii napocensi, prof. Ioan Piso şi prof. Radu Ardevan, lucrează intens la *corpus*-ul cu inscripţiile din Dacia Porolissensis, plănuit să apară în trei fascicule; rodul acestei munci de identificare a tuturor epigrafelor, oricât de exigue la prima vedere, ne apare în diferite publicaţii epigrafice, consemnate anual şi în cronica noastră. Având în vedere iminenţa apariţiei acestor contribuţii majore, unele dintre inscripţiile publicate în cursul anului 2015 (de la Tomis sau din Dacia Porolissensis) vor fi doar menţionate la bibliografia epigrafică[3].

Dintre apariţiile importante ale acestui an, menţionăm apariţia ultimului volum din seria *Inscripţiile din Scythia Minor* (vol. IV; v. *infra*, nr. 1872). Mai consemnăm apariţia a două importante publicaţii epigrafice externe: în primul rând, *L'Année épigraphique* pe anul 2013 (inscripţiile din Dacia sunt cuprinse între numerele 1271–1317, iar cele din sectorul dobrogean al Moesiei Inferioare între nr. 1339–1346; cele mai multe dintre notiţe au fost întocmite de Ioan Piso şi Constantin C. Petolescu); în continuare, amintim apariţia volumului pe anul 2015 din *Bulletin épigraphique* (notele nr. 450–551, referitoare la zona pontică, au fost redactate de Alexandru Avram).

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

1 Autorul este recunoscător colegilor: dr. Livia Buzoianu (Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa), prof. dr. Alexandru Avram (Université du Maine), prof. dr. Ioan Piso şi prof. dr. Radu Ardevan (Universitatea din Cluj-Napoca), pentru ajutorul oferit pentru ca această cronică să fie cât mai completă (prin publicaţii inaccesibile şi extrase, multe în format electronic).

2 Inscripţiile adăugate la seria *IDR* au fost strânse de autorul acestei cronici într-o culegere provizorie, *Inscripţii Latine din Dacia*, 2 vol., 2005 şi 2016.

3 Volumele cuprinzând culegeri de studii vor fi citate cu titlul întreg numai la prima prezentare; la citările următoare, vor fi redate prescurtat, însoţite de trimiterea „v. *supra*, nr.".

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 355–372

A) DACIA
(nr. 1807–1871)

Bibliografie – Generalităţi
(nr. 1807–1849)

1807. Dorel Bondoc, *Edificiul termal (balneum) al legiunii VII Claudia de la Cioroiu Nou – The Bath House (balneum) of legio VII Claudia from Cioroiu Nou*, Craiova, 2015 (v. *infra*, nr. 1850–1852).

*

1808. Radu Ardevan, *Über ein römisches Weihdenkmal von Gherla (Dakien)*, în *Studia Classica Serdicensia*, IV. *In honour of Prof. Boris Gerov (1903–1991)*, Sofia, 2015, p. 123–130 (v. *infra*, nr. 1869).

1809. Radu Ardevan, *On the size of collegia and associations in Roman Dacia*, în Sorin Cociş, Vlad Andrei Lăzărescu, Monica Gui, Dan Augustin Deac (eds.), *Ad finem Imperii Romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2015, p. 65–70.

1810. Radu Ardevan, *Il fenomeno dell'interpretatio Romana nelle province romane danubiane*, în Livio Zerbini (ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane*. Atti del II Convegno Internazionale, Ferrara, 20–22 Novembre 2013, Bologna, 2015, p. 21–37.

1811. Radu Ardevan, Sorin Cociş, *Drei weitere goldene Votivplättchen aus Dakien*, în Vladimir Iliescu, Decebal Nedu, Andreea-Raluca Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum. In memoriam Vasile Lica*, Galaţi, 2014, p. 315–327.

Trei foiţe de aur, aflate într-o colecţie particulară din Cluj; fotografiate şi desenate în anul 1994 de Adela Paki († 2008); acum dispărute (v. *infra*, nr. 1853–1854). Două dintre ele poartă inscripţie. Alte foiţe: v. *infra*, nr. 1820. Provenienţa necunoscută; poate, totuşi, de la Germisara?

1812. Ricardo Bertolazzi, *Notes on the Cults of National Numeri Stationed in the Danubian Provinces*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità...* (v. *supra*, nr. 1810), p. 183–206.

1813. Gică Băeştean, *Argumente pentru continuarea celui de-al doilea război dintre romani și daci după anul 106*, BHAUT 14, 2012, p. 87–96. (vezi și nr. următor).

1814. Gică Băeştean, *Începuturile provinciei Dacia și prima diplomă de la Porolissum*, Sargetia S.N. 6 (42), 2015, p. 193–197 (vezi şi nr. anterior).

Discuţia porneşte de la diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1, datată, în aceste două surse citate, la 11 august 106. La această dată are loc un simplu eveniment: împăratul acordă militarilor unei trupe auxiliare cetăţenia, când încă slujeau sub drapel: *peditibus et equitibus qui militant in cohorte I Brittonum milliaria Ulpia torquata p(ia) f(ideli) c(ivium) R(omanorum)* (trupa era *equitata*), pentru credinţa şi vitejia dovedite în luptă: *pie et fideliter expeditione Dacica functis ante emerita stipendia civitatem Romanam dedit a(nte) d(iem) III Idus Aug(ustas) Darnithithi L(ucio) Minicio Natale (et) Q(uinto) Silvano Graniano co(n)s(ulibus*); se vede că împăratul a întâlnit trupa (probabil şi alte trupe, care poartă în diplomele din 109 şi 110 indicaţia *c. R.*) la *Darnithitum*, acordând în masă militarilor ei cetăţenia romană, în ziua de 11 august 106. *Acesta* era evenimentul important

din viaţa posesorului acestei diplome; lăsarea la vatră *(honesta missio)* a intervenit mai târziu, pe măsură ce fiecărui contingent îi venea rândul; de reţinut că decretul imperial *(constitutio)*, din care s-a extras *tabella honestae missionis* care face obiectul acestei discuţii, nici nu poartă ca datare luna şi ziua, ci doar anul (110: *trib. pot XIIII*).

De altfel, explicaţia editorului IDR, I (I.I. Russu) este clară: „Datarea prezintă două elemente discordante: împăratul are *tribunicia potestas* din anul 110, dar consulii sunt *suffecti* din anul 106; cifra XIIII nu trebuie înţeleasă ca o eroare de incizare (a gravorului la Roma), ci ca un indiciu că diploma a fost eliberată numai în anul 110” etc.; prin urmare, cei eliberaţi în 110 (înscrişi în *constitutio* din acest an) fuseseră înrolaţi prin anul 85–86. Critica arheologului G. Băeştean la adresa unui mare epigrafist (I.I. Russu) şi a tratatului de *Istoria Românilor* (vol. II) este o bâiguială inutilă (presărată cu inabilităţi de latină)[4].

Îndoielile autorului citat în legătură cu sfârşitul războiului dacic sunt nejustificate; *Fasti Ostienses: edendos, illustrandos, restituendos* (vezi ediţia L. Vidman, Praga, 1982, p. 446–447) arată că, în anul 106, capul regelui Decebal a fost trimis la Roma şi expus *[in sca]lis Gemoni[is]*.

1815. Eugenia Beu-Dachin, Cristian Aurel Roman, Luca-Paul Pupeză, *Aurelius Annianus, procurator în Napoca*, EphemNap 25, 2015, p. 147–165 (v. *infra*, nr. 1864).

1816. Doina Benea, *Aspekte der Wirtschaftsbeziehungen zwischen Moesia Inferior und Dakien*, BHAUT 14, 2012, p. 25–36.

1817. Doina Benea, *Militärische und politische Massnahmen während der Herrschaft des Kaisers Hadrian im sud-westen der Prowinz Dakien,* în Agnieszka Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varşovia, 2015, p. 93–104.

1818. Doina Benea, *Câteva observaţii privind administrarea podului roman de la Drobeta*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 439–458 (încercare de reabilitare a inscripţiei CIL, III, 90*; între false); vezi numărul anterior.

1819. Anthony Richard Birley, *Two Governors of Dacia Superior and Britain*, în V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum ...* (v. *supra*, nr. 1811), p. 241–259; este vorba despre *Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus*, primul guvernator al provinciei Dacia Superior, 119/120–126 (vezi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 42–46) şi *M. Statius Priscus Licinius Italicus*, care a guvernat aceeaşi provincie între 156/157–158 (vezi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae…*, p. 66–73).

1820. Carmen Ciongradi, *Goldene und Silberne Votivbleche aus dem römischen Dakien*, ActaMN 50/I, 2013, p. 125–156 (vezi catalogul, p. 141–146; foto, desene). Alte foiţe: v. *supra*, nr. 1811.

1821. George Cupcea, *Careers in the guard of the Dacian Governor*, Dacia N.S. 59, 2015, p. 49–65 (studiu urmat de o prezentare prosopografică).

[4] Autorul notei ar fi trebuit să arate că alţi istorici (epigrafişti) au explicat corect datarea diplomei.

1822. Dan Augustin Deac, *Graffiti aus Dacia Porolissensis (I)*, în S. Cociş, V.A. Lăzărescu, M. Gui, D.A. Deac (eds.), *Ad finem Imperii Romani* … (v. *supra*, nr. 1809), p. 101−106 (*non vidi*).

1823. Dan Dana, *«Orientaux» en Dacie romaine. Réédition d'une dédicace grecque d'Arcobara/Ilişua (SEG LVII 683 = AÉ, 2006, 1131)*, Classica et Christiana 9, 1, 2014, p. 85–95 (v. *infra*, nr. 1865).

1824. Dan Dana, *« Bonjour, madame ! » sur le couvercle d'un miroir : nouvelle inscription grecque d'Ilişua sur instrumentum*, Revista Bistriţei 29, 2015, p. 113−122 (v. *infra*, nr. 1866).

1825. Dan Dana, Cecilia Ricci, *I culti dei militari traci nelle province danubiane (ad eccezione della Mesia Inferiore)*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* ... (v. *supra*, nr. 1810), p. 99–129 (în catalogul epigrafic anexat acestui studiu se menţionează câteva inscripţii din Dacia).

1826. Dan Dana, Corneliu Gaiu, *Alte noutăţi epigrafice de la Ilişua: o tessera militară şi litere de metal descoperite în castrul auxiliar*, Revista Bistriţei 28, 2014, p. 153−162; menţiune: ILD, II, 1037 (v. *infra*, nr. 1867−1868).

1827. Dan Dana, Sorin Nemeti, *Ptolémée et la toponymie de la Dacie*, Classica et Christiana 9, 1, 2014, p. 97−114. De reţinut în special notele despre Potaissa, Porolissum şi Zarmizegethousa, unde se fac referiri şi la sursele epigrafice.

1828. Monica Dragostin, *Epigraphic Forgeries in Transilvania (15−18 Centuries) (I)*, SCIVA 66, 1−2, 2015, p. 101−122 (despre falsurile epigrafice, contextul realizării lor).

1829. Ana Cristina Hamat, *Bijuterii cu inscripţie din provincia romană Dacia. I. Pietre gravate*, BHAUT 14, 2012, p. 113−139.

1830. George Dan Hânceanu, *Vase dacice şi de import cu semne şi inscripţii din siturile secolelor II–III p.Chr., descoperite în judeţul Neamţ*, în Bogdan Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p.Chr.*, IV. *Nomazi şi autohtoni în mileniul I p. Chr.*, Brăila, 2015, p. 57−117.

1831. Florian Matei-Popescu, *Note epigrafice (VI)*, SCIVA 66, 3–4, 2015, p. 295–305.

Primele trei inscripţii (din Dacia) sunt deja prezentate în ILD, II, nr. 841, 842 şi 923; cea de-a patra, greacă, este acum cuprinsă în ISM, VI, 515, volum ce urmează să apară.

1832. György Németh, *Neueste Ergebnisse der Magieforschung in Dacien*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* ... (v. *supra*, nr. 1810), p. 393–400.

Autorul are în vedere cărămida cu inscripţie cursivă de la Gornea (= IDR, III/1, 30 = AÉ, 1981, 721 şi 1982, 836), foiţele de plumb cu inscripţie de la Apulum (G.V. Bounegru, Gy. Nemeth, *Cursing the nomen*, ZPE 184, 2013, p. 238–242 = ILD, II, 937; altă piesă: V. Moga, *Consideraţii asupra unor artefacte arheologice recuperate*, Patrimonium

Apulense 7–8, 2008, p. 87) şi Ulpia Traiana Sarmizegetusa (inedită), precum şi foiţa de aur de la Dierna (IDR, III/1, 43).

1833. Atalia Oniţiu, *Comportamentul funerar al decurionilor şi liberţilor din provinciile Dacia şi Moesia Superior. Studiu comparativ*, BHAUT 14, 2012, p. 57–73.

1834. Coriolan Horaţiu Opreanu, *A detachment of the legio VII Gemina Felix at Porolissum. When and why?*, Dacia N.S. 59, 2015, p. 299–310 (nouă încercare de datare).

1835. Fritz Mitthof, *Arrius Antoninus und Helvius Pertinax. Beobachtungen zur Ziegelinschrift IDR II 391 aus Romula-Malva*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità ….* (v. *supra*, nr. 1810), p. 671–682.

Nouă propunere de lectură (p. 673–675), anume: Ἄρριος Ἀντωνῖνος / ὑπατικὸς Δακῶν / καὶ ὑπατικὸς Δαλμα/τῶν / Ἑλουίοῳ Περτένακι τῷ τιμ(ιοτάτῳ) (χαίρειν· κτλ.).

Literele τιμ din r. 5 au puncte dedesubt.

Traducere: „Arrius Antoninus, *consularis* al dacilor (= locuitorilor din provinciile dacice) şi *consularis* al dalmaţilor (= locuitorilor din provincia Dalmatia) către Helvius Pertinax cel prea onorat (salutare etc.)”.

1836. Constantin C. Petolescu, *Le limes daco-mésique dans la zone des Portes de Fer de Trajan à Marc Aurèle*, BHAUT 14, 2012, p. 17–24. Discuţie privind prezenţa a două trupe pe malul dacic: *cohors III Campestris* (la Drobeta) şi *cohors V Gallorum* (la Pojejena); pentru trupa de galli, vezi noi observaţii în comentariul diplomei din 24 noiembrie 124 (ILD, II, 817, p. 44–45).

1837. Constantin C. Petolescu, *Clodius Gallus, procurator Daciae Porolissensis*, SCIVA 66, 1–2, 2015, p. 97–100; ILD, II, 823.

Personajul este cunoscut dintr-o nouă diplomă militară (W. Eck, A. Pangerl, *Zwei neue Diplome für die Truppen von Dacia superior und Dacia Porolissensis*, ZPE 191, 2014, p. 272–277) din 6 octombrie 142; editorii îl identifică cu *Clo[- - -]* dintr-un fragment de diplomă de la Buciumi (RMD, II, 128). El mai poate fi identificat cu un ofiţer *(tribunus)* care apare într-o diplomă din 8 aprilie 133, acordată *equitib(us) qui inter singular(es) militaver(unt) quibus praeest Clodius Gallus* (RMD, III, 158 = AÉ, 1994, 1519; vezi şi altă diplomă fragmentară: N. Mugnai, *Equites singulares Augusti: Un nuovo diploma militare del regno di Adriano*, ZPE 176, 2011, p. 262–266 = AÉ, 2011, 1104).

1838. Constantin C. Petolescu, *Notes prosopographiques (VIII)*, Dacia N.S. 59, 2015, p. 363–370.

1839. Constantin C. Petolescu, *L'apparition des Goths dans l'espace nord-pontique et les préliminaires du bellum Scythicum*, în Bogdan Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p. Chr.*, IV. *Nomazi şi autohtoni în mileniul I p. Chr.*, Brăila, 2015, p. 49–55. Din incompetenţa editorilor, inscripţiile greceşti sunt un dezastru tipografic (*N.B.*: autorul le-a pus la dispoziţie fonturile greceşti).

1840. Ioan Piso, *Les listes de centurions de Potaissa et la participation des légions daciques à la guerre parthique de Caracalla*, în A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani* (v. *supra*, nr. 1817), Varşovia, 2015, p. 81–91. Vezi ILD, 944–945.

1841. Ioan Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità...* (v. *supra*, nr. 1810), p. 423–438 (v. *infra*, nr. 1859–1863).

1842. Ioan Piso, *Studia Porolissensia (VI),* ActaMP 37, 2015, p. 193–211.

Primele 25 de note prezintă inscripţiile dintr-un caiet al lui C. Daicoviciu, consemnând săpăturile şi descoperirile din anul 1939 din *principia* castrului de la Porolissum (Pomet); doar câteva sunt inedite (nr. 2–8, 12–15 şi 25).

Notele următoare privesc descoperiri de la Bologa (nr. 26–28; trei baze de statui pentru Caracalla, Iulia Augusta şi Gordian al III-lea), publicate defectuos de N. Gudea. Alte trei note privesc trei plăcuţe-aplici de la Buciumi (publicate de N. Gudea ca *donaria*), în realitate un fel de etichete pentru piesele de echipament militar roman. Având în vedere includerea lor în iminentul *corpus* porolissens, nu vor mai fi prezentate în cronica noastră.

1843. Ioan Piso, *Germisarensia*, Tibiscum S.N. 5, 2015, p. 223–234. Zece monumente descoperite în anul 1930, cu ocazia refacerii bisericii reformate din Geoagiu; în anul 1939, acestea au fost fotografiate de către un fotograf din Orăștie, copiile fiind trimise lui C. Daicoviciu (aflate acum la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca). În anul 1942, aceste monumente au fost cercetate de N. Gostar, care le-a publicat ulterior în vol. *Contribuţii la cercetarea județului Hunedoara*, Deva, 1956 (= N. Gostar, *Inscripții și monumente din Germisara*, Sargetia 3, 1956, p. 57–99). În anul 1942, aceste piese au fost zidite într-o construcție particulară din Suseni / Geoagiu, nr. 305. Doar patru dintre aceste monumente sunt epigrafice, v. *infra*, nr. 1855–1858.

1844. Ioan Piso, Dan Deac, Radu Zăgreanu, *Epigraphica Porolissensia (I)*, ActaMP 37, 2015, p. 215–229.

Seria cuprinde un număr de inscripţii (fragmente) provenind de la Porolissum (nr. 1–12), Romita (nr. 12–23), Buciumi (nr. 24–25) şi Zalău (nr. 26).

1845. Alexander Rubel, *Persönliche Frömmigkeit und 'Staatsreligion'. Grundsätzliche Überlegungen zum Wesen der römischen Religion am Beispiel von Votivinschriften aus Dakien und Moesia Inferior*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 447–472.

1846. Csaba Szabó, *The Cult of Mithras in Apulum: Communities and Individuals,* în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 407–422.

1847. Călin Timoc, *A Fragmentary Inscription bearing the Name Gordiana discovered in Tibiscum (Dacia Superior),* în A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani …* (v. *supra*, nr. 1817), p. 105–109; deja prezentată în ILD, II, 1029.

1848. Rainer Wiegels*, Zwei gestempelte Silberbarren und ein spätantiker Goldbarren aus Crasna (Rumänien)*, Dacia N.S. 59, 2015, p. 371–375 (autorul conchide că este vorba de imitaţii moderne şi revine asupra unei publicaţii din 2014).

1849. Livio Zerbini, *I culti di influenza italica nella Dacia romana*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 87–98.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite
(nr. 1850–1869)

1850. Cioroiu Nou (jud. Dolj). Cărămizi şi ţigle cu ştampila legiunii VII Claudia descoperite în construcţia cu hipocaust. Ştampila în cartuş cu capete lunate; dimensiunile cartuşului: 17 × 3,5 cm; litere în relief, înalte de 2,7 cm. Muzeul Olteniei, Craiova.

D. Bondoc, *Edificiul termal* (v. *supra*, nr. 1807), p. 65–66, 74–80 (nr. 1–67, cărămizi), 82 (nr. 90–91, ţigle de acoperiş).

Leg(ionis) VII Cl(audiae)

1851. Cioroiu Nou (jud. Dolj). Ţigle de acoperiş (fragmente) descoperite în construcţia cu hipocaust. Ştampilele sunt şi ele fragmentare, dar redau un tip cunoscut: AMBIVRVF, cu ultimele două litere în ligatură.

D. Bondoc, *Edificiul termal* (v. *supra*, nr. 1807), p. 81–82, nr. 85–89, pl. XVIII.

AMBIVRVF

Lectura: *Ambiuru(s) f(ecit)*. Vezi şi ILD, II, 852. De remarcat numele *Ambiuru*, cu litera finală pierdută, fenomen lingvistic caracteristic latinei populare; vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978, p. 210, § 180.

1852. Cioroiu Nou (jud. Dolj). Fragmente ceramice cu litere zgâriate în pasta arsă: Muzeul Olteniei, Craiova.

D. Bondoc, *Edificiul termal* (v. *supra*, nr. 1807), p. 110–111, pl. pl. LVII–LVIII (desene).

Se disting literele A, M, N, P, V şi alte câteva neclare.

1853. Provenienţă nesigură. Plăcuţă de aur. Dimensiuni: 10,5 × 4,2 cm.

R. Ardevan, S. Cociş, *Drei weitere goldene Votivplättchen aus Dakien*, în vol. *Graecia, Roma, Barbaricum* (v. *supra*, nr. 1811), p. 316–317, nr. 1, fig. 1–2 (foto, desen).

I(ovi) C(ustodi) Cl(audius/a ?)
vo(tum) s(olvit)

1854. Provenienţă nesigură. Plăcuţă de aur, Dimensiuni: 7,8 × 3,5 cm.

R. Ardevan, S. Cociş, *Drei weitere goldene Votivplättchen aus Dakien*, în V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum* … (v. *supra*, nr. 1811), p. 318, nr. 3, fig. 4 (foto, desen).

Votu(m)
libe(n)s s(olvit)
Bitus

Bitus este nume autentic tracic.

1855–1858. Monumente epigrafice reluate pe baza unor reproduceri fotografice inedite din arhiva C. Daicoviciu (v. *supra*, nr. 1843).

1855. GERMISARA. Altar de calcar scos din zidurile bisericii reformate din Geoagiu în anul 1930; plinta şi coronamentul parţial distruse, precum şi partea dreaptă a inscripţiei (descriere după fotografia din 1935). Dimensiuni: 0,95 × 0,34 m. Dispărut.

IDR, III/3, 237 (cu consemnarea ediţiilor precedente: C. Daicoviciu, O. Floca, N. Gostar); I. Piso, Tibiscum S.N. 5, 2015, p. 223–226, nr. 1, fig. 1 (cu o serie de propuneri de lectură inedite).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Ulp(ius) Max[i-]
minu[s],
⟩ (centurio) leg(ionis) V M(acedonicae)
compo-
s p(editum) B(ritannicianorum)
v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)

Remarcabil în r. 4/5 *compos* (adjectiv cu o terminaţie: *compos, -otis*) (lecţiunea lui I. Piso), care trebuie ataşat substantivului *centurio*; prin urmare: „centurion stăpân (şef, comandant)”.

1856. GERMISARA. Stelă funerară de calcar, frântă în două. Frontonul (vârful rupt) decorat cu ciorchini de struguri. Dimensiuni: 1,28 × 0,58 m. Câmpul epigrafic încadrat de dublu profil. Dispărut.

Cele două fragmente au fost publicate separat: IDR, III/2, 260 şi 253 (după N. Gostar); reunite (pe baza fotografiei din 1939): I. Piso, Tibiscum S.N. 5, 2015, p. 226–227, nr. 2, fig. 2 (foto).

D(is) M(anibus)
Cassia Sura vix(it)
an(nis) XL. Fl(avius) Iulian-
us fil(ius) vix(it) an(nis) V
Fl(avius) Moesicus
coniugi et fil(io)
piis(simis) pos(uit)
b(ene) m(erentibus)

1857. GERMISARA. Fragment de placă de calcar; partea superioară prezintă profil. Dimensiuni: 0,63 × 0.65 m. Dispărută.

IDR, III/3, 249 (după ediţia lui N. Gostar); I. Piso, Tibiscum S.N. 5, 2015, p. 228–229, fig. 3 a–b (foto şi reconstituirea inscripţiei).

D(is) M(anibus)
[M. A]ur(elius) Iulian[us - - - col(oniae)]
[S]armiz(egetusae) metro[pol(is) vix(it)]
[a]n(nis) LXXVI, Ing[enus - - -]
[- - - - -]

1858. GERMISARA. Bază de monument funerar. Dimensiuni necunoscute. Dispărut.

IDR, III/3, 255 (după ediţia lui N. Gostar); I. Piso, Tibiscum S.N. 5, 2015, p. 229–230, fig. 4 (foto).

[- - - - -]
[- - - v(ixit)] a(nnis) LXXV[?]
[- - -]ta v(ixit) a(nnis) V[-]
[- - - Ae]l(ia) Ma-
[ximin?]a v(ixit)
[a(nnis) - - -]V? Ael(ius) C[- - -]
[- - - p(editum)/n(umeri)] si(n)g(ularium) B[r?(ittannicianorum)]
[fili]s et pa-
[tri b(ene) m(erentibus)] p(osuit)

1859–1863. POTAISSA. Inscripţii revizuite:

Ioan Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* … (v. *supra*, nr. 1810), p. 423–438. Se reiau câteva inscripţii publicate de Mihai Bărbulescu, *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa – The inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa,* Bucureşti, 2012 (abrevierea folosită mai departe: *ICLP*).

1859. Placă de marmură publicată în *ICLP*, nr. 12.

Ioan Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* … (v. *supra*, nr. 1810), p. 423–429, nr. 1, fig. 3 (a–b, foto şi desen – reconstituirea grafică a inscripţiei); noua lectură:

[Imp(eratori) Caesari M(arco) A]urel(io) Anto[nin]o Pio
[Fel(ici) Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate) XVI(?) imp. II co(n)]s(uli) IIII p(atri) p(atriae) (?) [proco(n)s(uli)] prin-
[cipi - - - ac - - -]o
[- - - - - -]?
[- - -]n(io) Ga[- - -]
5 *[- - - leg(ionis) V] Ṃac(edonicae) p(iae) Antoninian[ae]*
[devoti nu]mini [maiestati]q(ue) eius.

Posibil din anul 213 p.Chr. (I. Piso).

1860. Fragment de placă de marmură de Bucova, publicată în *ICLP*, nr. 14 Scrisă pe ambele feţe (a doua, după ce cei din prima inscripţie au suferit *damnatio memoriae*).

Reluare: I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* … (v. *supra*, nr. 1810), p. 429–433, nr. 2, fig. 4 (a–c; foto, desen).

a) Faţa mai veche e citită astfel:

[Imp(eratori) Caes(ari) [[M(arco) Aur(elio) Antonino P(io) F(elici) Aug(usto)]] et [[Iuliae Mae]]]-
[[sae Aug(ustae)]] av[iae [[Aug(usti) n(ostri)]] et [[Iuliae Soaemiadi Aug(ustae)]]]
[[matri Au[g(usti) n(ostri)]] - - - evo]-
cati qu[orum nomina subscripta sunt - - -]
5 *devoti [numini maiestatique eorum]*
[-----].

Pare a data din 218–222 p.Chr.

b) Faţa mai recentă, scrisă ulterior (p. 431–433, fig. 5a–b), este citită acum:

[- - - - - -]
[- - - P]io Felic[i]
[- - - Aug(usto) et]
[- - -]ae con(iugi)
[Aug(usti) n(ostri) et matri(?) Au]g(usti) n(ostri).

Posibil familia lui Filip Arabul.

1861. Două fragmente de placă de marmură de Bucova; publicate separat în *ICLP*, sub nr. 16 şi 13.

Reluare: I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 433–434, nr. 3, fig. 5 a–b (foto, reconstituire grafică); noua lectură:

[in h]o[no]rem
[leg(ionis)] V M[ac(edonicae)] Gor-
[di]ana[e M(arcus)] Aur(elius)
[- - - - - -]

Dedicantul era posibil un primipil (aceştia puneau monumente în curtea comandamentului – *principia*).

1862. Placă de marmură de Bucova (două fragmente), *ICLP*, nr. 17.

Reluare: I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 434–435, nr. 4, fig. 6 foto); noua lectură:

[- - - - - -]
[- - -]a? et C(aio) Asi-
[nio ? - - - leg(ato) ? imagines arg]enteas
[- - - quorum] n(omina) s(cripta) sun[t]
[- - - - - -]

După noua ediţie, poate fi vorba de legatul legiunii V Macedonica – C. Asinius Lepidus Praetextatus (237–239 p. Chr.) sau C. Asinius Maximus (244–249 p. Chr.).

1863. Placă de calcar, ruptă în trei; publicată în *ICLP*, nr. 15.

Reluare: I. Piso, *Epigraphica Potaissensia*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità …* (v. *supra*, nr. 1810), p. 435–437, nr. 5, fig. 7 (a–b, cu reconstituirea grafică a inscripţiei); noua lectură:

[[[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Iulio Philippo Pio]]]
[F]elici A[ug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate) …. co(n)s(uli) p(atri) p(atriae)]
et Imp(eratori) C[aesari [[M(arco) Iulio Philip]]]-
[[[p]o]] Pio [Felici Aug(usto) fil(io)]
[d(omini) n(ostri) [[Philippi]] Aug(usti) - - -]
[- - - - - -].

Datare: 247–249 p.Chr.

1864. NAPOCA. Altar de calcar descoperit cu ocazia unor cercetări preventive în str. Şt. O. Iosif din Cluj-Napoca. Dimensiuni: 0,44 × 0,255 × 0,195 m; câmpul epigrafic: 0,25 × 0,195 m. Litere înalte de 3 cm; în r. 3, ligatura *A+V*, dar despărţită de celelalte litere din rând de un defect (orificiu natural) al pietrei; în r. 2 punct despărţitor, la fel în r. 3 şi 4, dar incorect dispuse. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; inv. V 64178.

E. Beu-Dachin, C.A. Roman, L.-P. Pupeză, EphemNap 25, 2015, p. 147–165 (v. *supra*, nr. 1815).

SILVAN	*Silvan-*
O·DOM	*o Dom(estico)*
AV RELI	*Aureli(us)*
AN·NIA	*Annia-*
NV·SPR	*nus pr(ocurator)*

Autorii identifică acest personaj cu autorul unei dedicaţii de pe o plăcuţă de marmură reprezentând pe Liber şi Libera descoperită la Bucova (IDR, III/2, 250): *Aurel(ius) Annianus Deo Li/bero de suo dedit*; dar lipsa titlului de *procurator* face improbabilă întregirea din ultimul rând al noii inscripţii de la Napoca.

1865. Ilişua. Un relief votiv pentru Esculap, Hygia şi Apollo (se mai vede doar partea inferioară a corpului), care a comportat mai multe ediţii (vezi ILD, II, 1013), este reluat de:

D. Dana, în Classica et Christiana 9, 1, 2014, p. 85–95; vezi şi D. Dana, Revista Bistriţei 29, 2015, p. 118.

ZẠṆẠṚINIẸΘHC
ϵὐχὴν θϵοῖς
ἐπϵκ(ό)οις

Numele dedicantului din r. 1 rămâne nesigur. În r. 3, întregirea cu epitetul „care ascultă ruga” se potriveşte cu caracterul milostiv al zeilor sănătăţii.

1866. Ilişua. Capac de oglindă de bronz descoperit în 1989 în cursul săpăturilor din *praetorium* castrului de la Ilişua. Dimensiuni: diam. 2,55 cm, gros. 0,18 cm; greut. 5,5 g. În partea de sus sunt reprezentate două păsări; dedesubt, inscripţia.

D. Dana, *« Bonjour, madame ! » sur le couvercle d’un miroir : nouvelle inscription grecque d’Ilişua sur instrumentum* (v. *supra*, nr. 1824).

ΚΥΡΕΙΑ Κυρϵία
ΧΕΡΕ χέρϵ

Această formulă, pe care autorul o traduce pitoresc (în titlu: *«Bonjour, madame !»*, în titlul rezumatului: „Doamna mea, salutare!”); era cunoscută nu doar în mediile grecofone, ci şi în cele latine (în care este transcrisă uneori chiar cu caractere latine: *Cyria chere*; vezi exemplele citate de D.D.). În r. 2, este forma contrasă pentru χαῖρϵ.

1867. Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud). Fragment de aplică de bronz cu *tabula ansata* (marginea din dreapta ruptă), descoperit în anul 1991 în cursul săpăturilor din castrul de la Ilişua (faza de pământ, datată prin monede de la împăraţii Traian şi Hadrian); dimensiuni: 3,12 × 2 cm, gros. 0,1 cm. Litere înalte de 0,45 × 0,7 cm, executate prin punctare. Muzeul Judeţean Bistriţa.

Dan Dana, Corneliu Gaiu, *Alte noutăţi epigrafice de la Ilişua: o tessera militară şi litere de metal descoperite în castrul auxiliar* (v. *supra*, nr. 1826), p. 155–157, fig. 2 (foto, desen).

T(urma) Ianuari,
Marcel-
li

„(Tessera) lui Marcellus, din turma (escadronul, condus de decurionul) lui Ianuarius”.

Alte asemenea piese sunt citate de autori la p. 156.

Este vorba de un călăreţ din *ala I Tungrorum Frontoniana*, trupă sosită în Dacia Porolissensis pe timpul lui Hadrian.

1868. Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud). Litere de metal descoperite în anul 1983 într-un strat de arsură la intrarea în *principia* castrului. Înălţimi diferite, între 1,1 şi 14,9 cm. Unele litere sunt plate, altele cu muchie. Muzeul Judeţean Bistriţa.

D. Dana, C. Gaiu, Revista Bistriţei 28, 2014 (v. *supra*, nr. 1826), p. 157–159, nr. 2, fig. 3–5 (foto, desen).

Orificiile sugerează că literele erau fixate (cu un cui) pe un suport (de lemn?). Autorii disting patru grupuri de litere: a) *N*; b) *S, X*; c) O, T, V (?); d) M, N, precum şi alte patru fragmente de litere.

1869. Gherla (jud. Cluj). Altar de piatră, descoperit în anul 1903 în râul Someş, în apropiere de Gherla. Dimensiuni: 0,92 × 0,45 × 0,34 m. Pe faţa laterală dreaptă este redat Iupiter în picioare, ţinând sceptru lung în mâna stângă şi fulger în dreapta; pe latura stângă este redat un taur, spre dreapta; pe faţa principală se mai păstrează doar două rânduri dintr-o inscripţie. Dispărut o vreme, a reapărut în anul 2006; acum păstrat la Mânăstirea Sf. Anton din Gherla.

J. Ornstein, *Római áldozati oltárrol Szamos-Ujvárott*, ArchÉrt 23, 1903, p. 61–62; AÉ, 1903, 217; preluată în ILD, I, 589; revizuire după original: R. Ardevan, în *Studia Classica Serdicensia* (v. *supra*, nr. 1808), p. 123–130, fig. 1–6 (foto, desene).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
M A R E X̣

În r. 2, posibil ligatura *A+V*; editorul propune *M(arcus) Aur(elius) ex…*

Inscripţii externe privind istoria Daciei
(nr. 1870–1871)

1870. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară; colecţie privată (nemenţionată).

W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome mit den Namen von Konsuln und Statthaltern*, ZPE 187, 2013, p. 21–95; alte fragmente, din aceeaşi diplomă, recuperate (?) din comerţul de antichităţi, au permis o reconstituire mai completă: W. Eck, A. Pangerl, *Eine Konstitution für die Truppen von Dacia inferior vom 16. Juni 123 unter dem Präsidialprokurator Cocceius Naso und weitere diplomata militaria,* ZPE 195, 2015, p. 231–238. Textul diplomelor după AÉ, 2015, 2195:

Extrinsecus:

*[ped(itibus) et equit(ibus) qui milit(averunt) in coh(ortibus) duabus quae appell(antur) II Gallor(um) et II Fl(avia) Numidarum quae sunt in Dacia Inferiore sub Cocceio Nasone quin(is) et vicen(is) plurib(usve) stipend(is) emerit(is) dimissi(s) homesta miss(ione), quor(um) nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem dedit et conubium cum uxorib(us) quas tunc habuissent cum est civitas iis data, aut, si qui caelibes essent, cum iis qua]**s po**[st(ea) dux(issent) dumtax(at) sing(ulis) sing(ulas)].*

*[A(nte) d(iem) XVI] **k**(alendas) **Iul**(ias) **T.** [Prifernio Gemino P. Metili]**o Sec**[undo co(n)s(ulibus)].*

*[Coh(ortis) II - - -]**um cui pr**[aest [-- - -] **f. Aem**(ilia) **Valen**[tinus] **Durrac**(hio) [e]**xsesquiplicario** [- - -] **f**(ilio) **Sy**[ro - - -] **f**(ilio) **eius**, [- - - f(ilio)] ei**us**, [- - -] **f**(ilio) **eius**, [- - - fil(iae) eius], **Romulae** [fil(iae) eius].*

*[Descrip]tum et recognit[um ex tab(ula) aenea quae f]**ixa est Romae in** [muro post templum di]**vi Aug**(usti) **ad** [Minervam].*

Intus:

*[ped(itibus) et equit(ibus) qui milit(averunt) in co]**h**(ortibus) **duabus** [quae appell(antur) II G]**all**(orum) **et II Fl**(avia) [Nu]**mid**(arum) **quae** [sunt in Dacia Inferiore*

*su]**b Cocceio N**[aso]**ne quin**(is) [et vicen(is) plurib(usve) stipe]**ndis eme**[rit(is) di]**missi**(s) [honesta miss(ione), quor(um) nom(ina)] **subscr**[ipta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuis]**sen**[t cum est civit(as) iis data, aut, si qui cael]**ib**(es) **essent**, [cum iis qua]**s po**[st(ea) dux(issent) dumt]**a**x(at) **si**[ng(ulis) sing(ulas)].*

*[A(nte)] **d**(iem) **XVI k**(alendas) **Iul**(ias) [T. Prifern]**io Gemino** [P. Metilio] **Secundo co**(n)**s**(ulibus).*

*[Coh(ortis) II - - -]**um cui praest** [- - -] f. Ae]**m**(ilia) **Valentinus Durrac**(hio) [exs]**esquiplicario** [- - -] **f**(ilio) **Sy**[ro, et?- - -] **f**(ilio) **eius**, [- - - f(ilio)] **eius**, [- - -] **f**(ilio) eius,[- - -] **f**(ilio) **eius**, [- - -] **fil**(iae) **eius**,[Romulae] **fil**(iae) **eius**.*

Deşi prezentarea din notiţa din AÉ nu este suficient de coerentă (nu am avut încă acces la surse: ZPE 187 şi 195), ar trebui ca acest al doilea text, întrucât conţine şi numele martorilor [am considerat inutil a-l mai transcrie], să provină din *tabella II* (aceeaşi diplomă?).

Diploma datează din 16 iunie 123; cei doi consuli sunt T. Prifernius Paetus Rosianus Geminus (PIR^2, P 938) şi P. Metilius Secundus (PIR^2, M 549); acesta din urmă mai apare în două fragmente de diplome (RMD, I, 23 = AÉ, 2013, 1297, descoperită la Orlea, în Dacia Inferior; alta cu loc de descoperire necunoscut: AÉ, 2005, 1712 =AÉ, 2013, 2196), dar datarea corectă abia acum este cunoscută.

Procuratorul provinciei, Cocceius Naso, mai este atestat la cârma Daciei Inferioare prin alte două diplome, din 12 iulie 122 (din care se cunosc patru exemplare: vezi ILD, I, 17–19 şi ILD, II, 814) şi anul 126 (ILD, II, 818).

1871. Vaison-la-Romaine (Narbonensis). În anul 2011, în cursul unor săpături arheologice în *forum*-ul roman de la Vaison-la-Romaine, s-au descoperit 23 de fragmente dintr-o lespede cu inscripţie, care, din fericire, sunt rataşabile; numeroase lacune din text, dar care nu afectează grav conţinutul informaţiei. Dimensiunile plăcii: nemenţionate.

Jean Marc Mignon, David Lavergne, Benoît Rossignol, *Un nouveau cursus honorum de l'époque de Trajan et d'Hadrien découvert à Vaison la Romaine*, Cahiers du Centre Gustave Glotz 24, 2013 (2014), p. 294; din acest volum, aflăm că fotografia apare pe coperta unei publicaţii: X. Delestre, D. Lavergne (éds.), *Vaison antique. Découvertes archéologiques récentes*, Paris, 2011 (*non vidi*).

Totodată, am consultat, pe internet, prezentările acestei inscripţii, conţinând chiar textul integral, inclusiv o imagine fotografică a jumătăţii din stânga (primele 8 rânduri). Inscripţia arată, cu unele posibile retuşuri viitoare, astfel:

M(arco) Titio M(arci) fil(io) Volt(inia tribu) [Lus]trico Bruttia[no], co(n)s(uli), pro-
co(n)s(uli) prouinciae A[ch]aiae, pr(aetori), aedili ple[b(is), qu]a[e]st(ori) prou(inciae)
Achaiae, legato prouinciae Africae, leg(ato) [A]ug(usti) [leg(ionis) pr]imae
Italicae, leg(ionis) X Au[g(ustae) pr]o pr(aetore) pro[ui]ncia[e C]iliciae, trib(uno) m[il(itum) leg(ionis) - - - , d]o-
nis militar(ibus) d[on]at[o ob bell]um Dacicum ab Imp(eratore) Caesare Ner[ua] [Traiano]
Aug(usto) Ger(manico) [Dacico coron]a uallari aurea, corona murali aur[ea, hastis]
puris III, ue[xillis III, - - -, lega]to pro [pr(aetore) I]mp(eratoris) Caesaris Neruae Traian[i Aug(usti)]
Germanici [Dacici exercitus] qui est in [G]ermania superiore et infer[iore, septem-]
vir(o) epulon(um), lega[to - - -] pro pr(aetore) Imp(eratoris) Caes(aris) Traiani Ha-
driani Aug(usti) exercit(us) Iudaici [- - -]
et Arabici // ++DV+PA+RONO

Departajarea rândurilor 9–11 este nesigură.

Este vorba despre un *cursus honorum* al unui personaj abia cunoscut, al cărui nume (în textul epigrafic, la dativ) a fost reconstituit astfel: *M(arcus) Titius M(arci) fil(ius) Volt(inia tribu) [Lus]tricus Bruttia[nus]*.

Inscripţia începe prin menţiunea consulatului, apoi urmează, în ordine descendentă, misiunile înscrise în r. 1–7 (nu apare sarcina vigintiviratului); alte misiuni înscrise în r. 9–12 sunt ulterioare consulatului. În ordine cronologică, treptele carierei acestui personaj sunt următoarele:

– serviciul militar: *trib(unus) m[il(itum) leg(ionis) ---, d]onis militar(ibus) d[on]at[o ob bell]um Dacicum ab Imp(eratore) Caesare Ner[ua Traiano] Aug(usto) Ger(manico) Dacico coron]a uallari aurea, corona murali aur[ea, hastis] puris III, uex[illis III, - - -]* – probabil într-una din legiunile Moesiei Inferioare[5], având în vedere că ulterior va deţine comanda legiunii I Italica din această provincie;

– *[qu]a[e]st(or) prou(inciae) Achaiae*: prima treaptă din *cursus honorum*;

– *aedilis pleb(is)*;

– *pr(aetor)*;

– *legatus prouinciae Africae*: era unul din cei trei *legati* ai proconsulului Africei;

– *leg(atus) A]ug(usti) [leg(ionis) pr]imae Italicae*: la Novae, în Moesia Inferior;

– *(legatus) leg(ionis) X Au[g(ustae)*: cu acest număr de ordine este *legio X Gemina*; probabil că este o eroare de redactare, în loc de *(legatus) leg(ionis) III Au[g(ustae)* – dacă avem în vedere normele specializării şi prezenţa sa anterioară în Africa;

– *proco(n)s(ul) provinciae A[ch]aiae*; numirea este normală, deoarece debutase în *cursus honorum* cu *quaestura* acestei provincii;

– *[legatus Augusti pr]o pr(aetore) pro[ui]nciae Ciliciae*; guvernarea acestei provincii era o legaţie de rang pretorian;

– *consul (suffectus)* în 108, cum reiese dintr-o diplomă militară din acest an (AÉ, 2004, 1898: *[- - -]tius Lustricus Bruttianus*, acum cu numele complet; vezi şi Pliniu cel Tânăr, *Epistulae*, I, 22); coleg de consulat al lui [Q. Ros]cius Murena Coelius Pompeius Falco (vezi A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 32);

– *[lega]tus pro [pr(aetore) I]mp(eratoris) Caesaris Neruae Traian[i Aug(usti)] Germanici [Dacici exercitus] qui est in [G]ermania superiore et infer[iore]*;

– *[septem]vir epulon[um]*: membru al unuia din cele patru mari colegii preoţeşti ;

– *lega[tus Aug(usti)] pro pr(etore) Imp(eratoris) Caes(aris) Traiani Hadriani Aug(usti) exercit(us) Iudaici et Arabici* (după eliminarea lui Laberius Maximus).

Acest *cursus honorum* se adaugă ca o contribuţie inedită la *Prosopographia Imperii Romani*. Ca tânăr ofiţer, acest personaj a participat la războiul dacic al împăratului Traian; astfel, inscripţia îmbogăţeşte repertoriul unui viitor volum din culegerea de inscripţii externe privitoare la istoria Daciei (IDRE, III).

---

[5] Poate *tribunus laticlavius* în legiunea V Macedonica, al cărei comandant era Q. Roscius Murena Coelius Pompeius Falco, al cărui coleg de consulat va fi în 108 (v. mai departe).

MOESIA INFERIOR
(Dobrogea)
Bibliografie – Generalităţi
(nr. 1872–1890)

1872. Emilian Popescu, *Inscriptions de Scythie Mineure*, IV, Bucureşti – Paris, 2015.

O prezentare a acestui volum: C.C. Petolescu, *Un nou volum cu izvoare privind istoria veche a României*, Academica 25, 2016, 10 (305) (sub tipar).

Volumul a apărut sub auspiciile Academiei Române (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti) şi Institut de France (Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris); publicarea s-a făcut de către Editura Academiei Române, în colaborare cu Editura *Basilica* a Patriarhiei Române.

Volumul strânge inscripţiile greceşti (abia 30 de numere) şi latine (majoritatea pieselor) din partea de sud-vest a Dobrogei: oraşul *Tropaeum* (azi Adamclisi) şi teritoriul său, *Durostorum* (castrul legiunii XI Claudia şi oraşul roman) şi celelalte situri de pe linia Dunării (până la *Axiopolis*). Volumul însumează 414 pagini de tipar (246 de inscripţii), la care se adaugă 200 de planşe cu ilustraţie (fotografii ale inscripţiilor). Fiecare inscripţie este publicată cu datele tehnice (inclusiv locaţia actuală), consemnarea ediţiilor (în *lemma*), textul inscripţiei (uneori, alături, şi desenul inscripţiei) urmat de traducere (în franceză), comentariu epigrafic şi istoric.

Fără a mai intra în amănunte (vezi în acest sens prezentarea noastră, menţionată mai sus), reţinem principalele rezultate ale noului volum din seria ISM (IV): informaţii noi despre organizarea administrativă şi militară a Moesiei Inferioare; prosopografia Imperiului Roman (consuli, guvernatori şi ofiţeri romani); refacerea fortificaţiilor şi drumurilor pe *limes*-ul dunărean; organizarea urbană (oraşele Tropaeum şi Durostorum); populaţia provinciei (colonişti, veterani şi autohtoni traco-daci) şi intensitatea procesului de romanizare; viaţa religioasă (remarcabile descoperirile de monumente şi alte antichităţi paleocreştine). Comentarii adecvate şi erudite însoţesc fiecare document.

Dintre contribuţiile mai importante, reţinem, totuşi, câteva. Astfel, prin restudierea unei inscripţii (publicată de acelaşi autor; acum în volum sub nr. 11), autorul ajunge la concluzia că oraşul roman a fost o creaţie a împăratului Traian: *municipium Traianum Tropaeum* (sau chiar *Ulpium Traianum Tropaeum*)[6]. Întemeierea oraşului roman a fost legată de înălţarea impozantului *tropaeum*, inaugurat în anul 109[7]; cu acest prilej a fost constituit *ordo decurionum*, micul „senat" al municipiului, având ca scop, între altele, organizarea ceremoniilor anuale legate de comemorarea acelor preaviteji bărbaţi care s-au jertfit pentru patrie, aşa cum glăsuieşte inscripţia de pe altar (ISM, IV, 8).

Mai reţinem o inscripţie (descoperită în zidul fortificaţiei bizantine de la Silistra, unde a fost reutilizată ca material de construcţie; nr. 93) menţionând un *vicus Gavidina*;

[6] Atenţie: numele autentic al cetăţii întemeiate de împăratul Traian este *Tropaeum* (astfel apare în toate sursele antice); forma *Tropaeum Traiani*, folosită de toţi istoricii moderni, este incorectă, fiind o creaţie a lui E. Bormann şi Gr. Tocilescu.

[7] CIL, III, 12467 (= ISM, IV, 5). După opinia altor epigrafişti, de altfel colaboratori apropiaţi ai autorului acestui volum, constituirea municipiului *Traianum Tropaeum* s-a făcut concomitent cu crearea Coloniei *Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (despre aceasta vezi IDR, III/2, nr. 1 = AÉ, 1976, 570 = ILD, 238): C.C. Petolescu, *Tropaeum. Complexul comemorativ de la Adamclisi şi oraşul roman*, Academica 24, 2014, 6–7 (284–285), p. 83; F. Matei-Popescu, *Tropaeum Traiani*, în Ioan Piso, Rada Varga (eds.), *Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca 29 September – 2 Oktober 2013*, Cluj-Napoca, 2014, p. 205–207.

după opinia editorilor inscripţiei, s-ar putea să fie forma autentică a numelui (corupt) *Gedina* (sau *Gesidina*), locul unde s-a petrecut martiriul Sfântului Emilian de la Durostorum (vezi Ion Rămureanu, *Actele martirice*, în *Părinţi şi scriitori bisericeşti*, XI, 1982, p. 299–310).

O altă inscripţie, care ne reţine în special atenţia, provine din importantul sit de la Musait (antica *Sacidava*), în com. Dunăreni (fost Mârleanu), de unde cunoaştem un bogat lot de inscripţii (nr. 169–208). O inscripţie de pe o altă stelă (inedită până acum; aflată de editor căzută din zidul cetăţii; nr. 194) menţionează un călăreţ dintr-o trupă de cavalerie *(ala II Aravacorum)* din Moesia Inferioară, *fact(us) explor(ator) stationis Saltensis*; această *statio* a fost identificată cu Σαλτουπύργος menţionat de Procopius din Caesarea (*De aedificiis*, IV, 7, 10) – alături de Durostorum şi Sucidava – printre cetăţile refăcute de împăratul Iustinian[8].

*

1873. Mariana Andrăşoaie, *Consideraţii onomastice cu privire la populaţia Capidavei (sec. I–III p.Chr.)*, în V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum...* (v. *supra*, nr. 1811), p. 273–292.

1874. Radu Ardevan, *Quelques glanures épigraphiques*, BHAUT 14, 2012, p. 37–43. Dintre aceste „spicuiri”, reţinem:

– nr. 1, p. 37–39, cu privire la ISM, V, 172 (Troesmis): în r. 3, cognomenul defunctului este întregit *Abi[lianus]*;

– nr. 2, p. 39–41, cu privire la ISM, V, 291 (Troesmis): în r. 9–10, termenul neînţeles este completat *fidu/[cia]rius*, cu explicaţia (concluzie): „La formule *heres fiduciarius*, même si insolite, doit désigner un héritier spécial, qui serait en possession conditionnée d'une propriété quelconque, obtenue par une *alienatio fiduciaria*. Dans ce cas-là, on devrait s'imaginer un collègue du défunt, désigné héritier par celui-ci, mais avec certaines conditions à accomplir après le décès du propriétaire” (p. 41).

1875. Alexandru Avram, *Les premiers peuples germaniques sur le Bas Danube. Autour du décret SEG, 52, 754*, Studi elenistici (Pisa – Roma) 29, 2015, p. 27–76.

Lespede de marmură descoperită în necropola de la Pliska (o „piatră călătoare”), conţinând un decret în onoarea lui Meniskos al lui Theodoros, pentru meritele acestuia – în special pentru o ambasadă la sciri (o nouă populaţie germanică, apărută de curând în spaţiul nord-pontic), care exercitau presiuni asupra cetăţii Istros. Publicaţii precedente: A. Milčev, *Nadpis na grački ezik ot Pliska*, în K. Bošnakov, D. Boteva (eds.), *Jubilaeus Sbornik v čest na prof. M. Tacčva*, Sofia, 2002, p. 280–284 (SEG, 52, 724); *cf.* A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51, 2007, p. 120, n° XXXV.

Ediţie nouă stabilită de A. Avram şi traducere (în franceză).

1876. Alexandru Avram, *Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains*, în vol. *I Traci tra geografia e storia,* Aristonothos. Scritti per il Mediterraneo antico, Vol. 9, Trento, 2015, p. 143–159.

---

[8] *Fontes*, II, p. 469. Este posibil ca în apropiere să se fi aflat un domeniu imperial *(saltus)*, de la care poate şi-a tras numele acea *statio Saltensis*; ar fi posibil chiar ca *Saltoupyrgos* să desemneze fortificaţia târzie de la Musait (numele vechi *Sacidava* căzuse, poate, în uitare).

Autorul consideră că acele *davae* de pe teritoriul Moesiei, în special cele dobrogene, ar fi răsărit ca urmare a transferurilor de populaţie de pe teritoriul Daciei efectuate de Sex. Aelius Catus (circa 4–6 p.Chr.) şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus (pe timpul lui Nero).

Totuşi, o inscripţie de la Dionysopolis (doar parţial cunoscută; vezi SEG, 60, 153), la care autorul face referire în acest articol (p. 153 şi urm.), menţionează un trac, Mocaporis, fiul lui Auluporis, strateg al regelui Rhoemetalkes I (circa 12 a.Chr. – 12 p.Chr): στρατηγὸς κατασταθεὶς ὑπὸ βασιλέως Ῥοιμητάλκου Ἀψιουπόλεως καὶ Δαοτικῆς; acesta a participat la o campanie „dincolo de Dunăre contra unor duşmani comuni, iazygii": στρατευσάμενος δὲ πέραν τοῦ Ἴστρου ἐπὶ τοὺς κοινοὺς πολεμίους Ἰαζύγους. Prima strategie menţionată este identificată cu Axiopolis (identificare acceptată de A. Avram), iar cea de-a doua, cu Δαούσδαυα menţionată de Ptolemeu (III, 10, 6) (vezi rezervele manifestate de acelaşi autor). În privinţa datării misiunii acelui personaj, A. Avram notează: „Pour ma part, je trouve que la campagne dont il est question dans ce nouveau document peut être imputée à Cn. Cornelius Lentulus Augur, dont la mission sur le bas Danube est datée de ca. 9–6 av. J.-C.". Prin urmare, măcar o *dava* exista înainte de misiunea lui Aelius Catus.

După părerea noastră, migraţia acelor *davae* s-a produs mai degrabă de la sud la nord: astfel, *Sucidava* olteană are, incontestabil, legătură cu *Succorum Angustiae* din Munţii Rhodopi (vezi TIR, K 34, p. 117, s.v. *Soneium*); în Dacia, davele nu trec dincolo de linia transilvană a Carpaţilor meridionali, poate cu o excepţie: Δοκίδαυα (Ptolemeu, III, 8,4) (care pare a fi o implantaţie burebistană, după înfrângerea celţilor).

1877. Alexandru Avram, *Sur quelques inscriptions possiblement tomitaines*, în Gocha R. Tsetskhladze, Alexandru Avram, James Hargrave (eds.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD)*. Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 19–21 September 2013), Oxford, 2015, p. 183–188. Inscripţiile sunt prezentate acum în ISM, VI, 730–739.

1878. Alexandru Avram, *Newly Published Documents concerning Cult Associations in the Black Sea: Some Remarks*, în Vincent Gabrielsen, Christian A. Thomsen (eds.), *Private Associations and the Public Sphere*. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9–11 September 2010, Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8 vol., 9, 2015, p. 122–135. De reţinut inscripţia de la Tomis, p. 126–128, nr. 4, publicată iniţial de M. Bărbulescu şi A. Câteia, *Pater Nomimos în cultul Hecatei la Tomis*, Pontica 40, 2007, p. 245–253 (prezentată în CEpR, XXVII–XXVIII, 2007–2008, 1338, în SCIVA, 59–60, 2008–2009); introdusă acum în ISM, VI, 502.

1879. Alexandru Avram, *Un tribun de la legio XIII Gemina dans une inscription tomitaine presque oubliée*, EphemNap 25, 2015, p. 185–188.

Fragment de inscripţie, dispărută (CIL, III, 6158), menţionând un (χιλίαρχος) λεγ(εῶνος ιγ΄ Γ[εμίνης]; preluată în ISM, VI, 1, 513.

1880. Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (V)*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 429–437. Inscripţiile publicate sub nr. 15–16 sunt introduse în aşteptatul ISM, VI, 475–476; la nr. 17: observaţii asupra inscripţiei de la Săcele, jud. Constanţa (vezi CEpR, XXXIV, 2014, 1803, în SCIVA 66, 3–4, 2015).

1881. Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Posibilităţi de interpretare a informaţiilor datorate epigrafiei ceramice. Studiu de caz: Tomis*, în V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum* … (v. *supra*, nr. 1811), p. 199–211.

1882. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Localités rurales du territoire de Tomis aux noms antiques inconnus. Quelques observations sur l'onomastique*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 415–427.

1883. Romeo Cârjan, *La nomination des candidats aux magistratures et les sacerdoces municipaux selon Lex Troesmensium, ch. XXVII*, EphemNap 25, 2015, p. 135–146, Despre acest document epigrafic, v. şi *infra*, nr. 1885.

1884. Victor Cojocaru, *Emitenţi şi beneficiari ai decretelor de proxenie în spaţiul pontic*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 381–413.

1885. Werner Eck, *Akkulturation durch Recht. Die lex municipalis Troesmensium*, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* …. (v. *supra*, nr. 1810), p. 9–18.

1886. Vasilica Lungu, Alexandru Avram, *Une épigramme funéraire d'Orgamè*, Pontica 47, Supplementum III. *Histria, histoire et archéologie en Mer Noire. Volume dédié au centenaire des recherches archéologiques à Histria Pontique*, Constanţa, 2014, p. 189–198.

Fragment de stelă descoperită în cursul săpăturilor dintr-un ansamblu funerar (datare: sec. IV–III a.Chr.), cu un rest de inscripţie versificată.

1887. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Notes épigraphiques sur quelques militaires de Troesmis,* în V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboş (eds.), *Graecia, Roma, Barbaricum* … (v. *supra*, nr. 1811), p. 261–263.

1888. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Colonisation in the urban and rural milieu of Noviodunum (Moesia Inferior)*, în G.R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave (eds.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas*…. (v. *supra*, nr. 1877), p. 213–218.

1889. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Le culte de Jupiter et de Junon en Mésie Inférieure: le témoignage d'une nouvelle inscription,* în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità* … (v. *supra*, nr. 1810), p. 439–445; despre această „noutate epigrafică", vezi CEpR, XXXIV, 2014, 1805, în SCIVA 66, 3–4, 2015.

1890. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Prosopographic Remarks on the Population of Troesmis (Lower Moesia)*, în A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani* (v. *supra*, nr. 1817), p. 141–146.

SVEND HANSEN
MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE

Personalitate de prim rang a arheologiei preistorice pe plan mondial, profesorul şi cercetătorul german Svend Hansen este cunoscut şi apreciat pretutindeni datorită laborioasei activităţi de teren și a substanțialei sale opere științifice, fiind autorul a numeroase volume cu caracter monografic şi al unor studii care abordează o paletă tematică variată de probleme, aferente, mai cu seamă, preistoriei europene și asiatice.

Scrutând opera vastă şi consistentă a profesorului Svend Hansen, rămâi impresionat în mod deosebit de disponibilitatea sa de a trata, cu reală competenţă, fenomene etnico-demografice şi culturale de vădită complexitate, specifice pentru un areal întins, de-a lungul unei perioade ce depășește un mileniu, bulversat de dinamica implacabilă a migraţiilor şi martor al unei cavalcade de schimbări structurale şi regenerative la scară continentală.

Dintre monografiile elaborate, singur sau în colaborare, se remarcă: *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet* (Bonn, 1991); *Die Funde der Bronzezeit aus Frankreich* (Berlin, 1993); *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, I–II (Bonn, 1994); *Frühgriechische Bronzehelme* (Mainz, 1994); *Die Hortfunde von Saběnice in Nordwest-Böhmen* (Most, 1997); *Helme und Waffen in Alteuropa* (Mainz, 2001); *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, I–II (Mainz, 2007); *Archäologische Funde aus Deutschland* (Berlin,

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 373–375

2010), lucrări de incontestabilă valoare științifică, coagulate cu sprijinul unei documentații riguroase, în care sunt tratate secvențial și probleme conexe istoriei vechi a României. La aceste monografii se adaugă câteva sute de studii, note și recenzii, diseminate în prestigioase publicații apărute în mai multe țări ale lumii. Numărul semnificativ de volume şi studii, diversitatea temelor abordate, dar mai ales solidul eșafodaj documentar, febra neostoită de prospectare a abisurilor lăuntrice ale fenomenelor, respingerea fermă a tendințelor de simplificare și omogenizare, circumspecția în raport cu canoanele rigide și stereotipiile istoriografice, ca şi modul tranșant şi inventiv de a pune şi a rezolva probleme controversate sau obscure, i-au conferit o binemeritată notorietate printre colegii de breaslă din toată lumea.

Svend Hansen și-a făcut studiile liceale la Darmstadt și pe cele universitare – între 1980 și 1988 – la Freie Universität din Berlin, după care a fost angajat succesiv cu atribuții didactice la Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Ruhr-Universität Bochum și la Freie Universität din capitala Germaniei, devenind profesor dr. habilitat în 2004. În anul 2003 a fost numit director la Secția Eurasia a Institutului Arheologic German (Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts) din Berlin, cea mai mare și mai temeinic organizată instituție din sfera arheologiei de pe plan mondial. Între 2011 și 2013 i s-a încredințat, temporar, și conducerea unei alte unități de elită din structurile Institutului Arheologic German: Römisch-Germanische Kommission de la Frankfurt am Main, unde a instaurat un climat de muncă adecvat performanțelor profesionale. În anul 2014 i s-a decernat, la Tbilisi, titlul de *doctor honoris causa* al Universității de Stat din Suhumi. În calitatea de director la Eurasien-Abteilung a inițiat săpături de anvergură în mai multe obiective din Europa și Asia, valorificate cu acribie, la un înalt standard al exigențelor, precum cele de la Ergeninskij (Republica Kalmâkă, Rusia), Aruchlo (Georgia) etc.

Rezultate extrem de fructuoase au fost obținute și prin cercetările din aşezarea din epoca cuprului de la Pietrele (com. Băneasa, jud. Giurgiu), întreprinse, începând din 2002, în cooperare cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, cu finanţare preponderent din partea germană. Având un caracter interdisciplinar, pe acest șantier și-au făcut ucenicia mai mulți tineri arheologi români, care au avut, astfel, beneficiul însușirii unei metodologii moderne de explorare.

Prestația cărturărească a profesorului Svend Hansen și-a găsit recunoașterea, între altele, prin cooptarea sa în comitetele și colegiile de redacție ale unor periodice de prestigiu, precum: *Dacia* (Bucureşti), *Studia Antiqua et Archaeologica* (Iași) și *Revista arheologică* (Chișinău), ceea ce reflectă contactele sale strânse cu lumea științifică românească. În cadrul raporturilor de colaborare cu colegii din România și Republica Moldova, a sprijinit cu munificență demersurile lor științifice. Totodată, a organizat mai multe simpozioane internaționale, unde s-au

dezbătut probleme tangente spațiului carpato-dunărean, prin aceasta contribuind la diseminarea rezultatelor cercetătorilor români dincolo de fruntarii.

Valoarea deosebită a contribuțiilor sale științifice, modul statornic și eficient de a susține cercetătorii din România, implicarea directă în programele de colaborare bilaterală, precum faptul că și-a asumat coordonarea unuia dintre cele mai mari șantiere arheologice de pe plan european în Câmpia Dunării au justificat pe deplin propunerea avansată de Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române ca profesorului dr. habilitat Svend Hansen să i se atribuie titlul de Membru de onoare al Academiei Române. Propunerea Secției a fost validată de Biroul Prezidiului și, ulterior, de Prezidiul Academiei Române, iar Adunarea Generală, întrunită la 24 iunie 2016, l-a ales prin vot secret Membru de onoare din străinătate, dându-se curs unei *laudatio* prezentate de subsemnatul. De altminteri, este de notificat că, după recenta plecare spre veșnicie a profesorului Rolf Hachmann, între membrii de onoare ai Academiei Române nu se mai afla niciun arheolog, încât alegerea savantului berlinez a fost cu atât mai oportună.

Menționăm, totodată, că aceleași rațiuni de prețuire a activității polivalente a profesorului Svend Hansen au determinat investirea sa ca Membru de onoare al Institutului de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române, în urma deciziei Consiliului științific al instituției. Însemnele acestei gratificații i-au fost înmânate de dr. Alexander Rubel, directorul Institutului de Arheologie din Iași, la 21 aprilie 2016, cu prilejul Simpozionului internațional „Die Cucuteni-Kultur und ihre südlichen Nachbarn im 5. Jh. v. Chr.", organizat în colaborare cu Eurasien-Abteilung.

Victor Spinei[*]

[*] Institutul de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române; e-mail: vspin@uaic.ro.

GHEORGHE DUMITROAIA

(23 aprilie 1949 – 6 aprilie 2016)

Ziua de 6 aprilie 2016 ne-a adus trista veste a decesului celui ce a fost dr. Gheorghe Dumitroaia. S-a stins fulgerător, prematur şi, mai ales, nedrept.

S-a născut la 23 aprilie 1949 la Drăguşeni (jud. Suceava), de unde, după încheierea studiilor liceale, pe drumul bătătorit de mulţi înainte, se va îndrepta spre Alma Mater ieşeană, *Alexandru Ioan Cuza*. Aici, în cadrul ilustrei facultăţi de istorie şi sub îndrumarea profesorilor săi, între care o mare înrâurire asupra sa o va avea profesorul M. Petrescu-Dîmboviţa, i s-a deschis calea cercetării arheologice.

După absolvirea studiilor universitare, s-a întors în judeţul Neamţ, unde a lucrat la muzeul din Târgul Neamţ (1976–1980), apoi la Muzeul de Istorie şi Arheologie din Piatra Neamţ, unde a profesat până în ultima clipă a vieţii sale. A avut o evoluție profesională exemplară, parcurgând toate treptele profesionale, de la muzeograf-arheolog la şef de secţie, director adjunct şi, în cele din urmă, director.

Caracterizat de o remarcabilă discreţie, calitate atât de rară astăzi, de o tenacitate extraordinară şi o rar întâlnită putere de muncă, a reuşit să contureze, prin ceea ce a înfăptuit, crezul vieţii sale. Cercetarea arheologică într-un muzeu de excepţie, cum este cel de la Piatra Neamţ, definită de un înalt profesionalism şi de valorificarea rezultatelor, direcţionată atât către specialişti, cât şi către marele public. Acestea au fost liniile de forţă ale întregii sale activităţi.

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 377–386

Ca arheolog, membru sau coordonator al unor colective de cercetare, s-a concentrat asupra epocii neo-eneolitice, mărturie stând şantierele de la Răuceşti (1978–1979, 1986, 2015), Poduri (1981–2011), Vânători-Neamţ (1982), Lunca (1983–2004), Izvoare (1984, 2015), Oglinzi (1988–1992), Ghindăuani (1992), Dobreni (1998), Păuleni-Ciuc (1999–2015), Solca (2003), Cucuieţi (2003–2004), Ţolici (2007–2009). Alături de acestea, constant, a efectuat cercetări perieghetice în judeţul Neamţ, reuşind să îmbogăţească cu peste 200 de noi staţiuni harta arheologică a judeţului.

Demne de subliniat sunt, însă, săpăturile de la Lunca, Oglinzi, Solca şi Ţolici, ce i-au permis unele dintre cele mai importante contribuţii într-o direcţie de cercetare care, până atunci, fusese foarte puţin explorată, exploatarea sării în preistorie. Evidenţierea celei mai vechi exploatări a sării din saramură pe continentul european, pe baza cercetărilor de la Lunca – *Poiana Slatinei*, a contribuit din plin la declanşarea mai multor programe de cercetare naţionale şi internaţionale, ce au reunit unii dintre cei mai buni specialişti ai ţării şi ai Europei. Rezultatele obţinute în cadrul acestora au modificat substanţial modul în care cunoaştem astăzi această problematică.

Înţelegând importanţa şi valoarea cercetărilor arheologice dedicate culturii Cucuteni, dar şi necesitatea existenţei unor structuri de cercetare adecvate, a creat, în 1994, *Centrul internaţional de cercetare a culturii Cucuteni*, organism ce a promovat cercetările moderne, pluridisciplinare dedicate acestei culturi, atrăgând numeroşi specialişti din ţară şi din străinătate, cu rezultate remarcabile atât în domeniul cercetărilor de teren, cât şi al publicaţiilor şi reuniunilor ştiinţifice de înalt nivel. Astfel, Piatra Neamţ devenea un veritabil cămin pentru cercetarea minunatei civilizaţii, reunind, pentru prima dată, specialişti din toate ţările unde aceasta este documentată.

Anul 2005 avea să-i aducă împlinirea unui vis ce părea de nerealizat şi anume crearea *Muzeului de artă eneolitică Cucuteni*, instituţie unică în peisajul muzeistic al ţării şi nu numai. Astfel, a reunit, în mod fericit, cercetarea şi promovarea patrimoniului de valoare excepţională a zonei. Amândouă, *Centrul* şi *Muzeul*, reprezintă un mod exemplar de împlinire a unui program urmărit cu tenacitate şi, neîmpărţite cu nimeni, sacrificii.

Eforturile sale nu s-au concentrat în exclusivitate asupra neoliticului est-carpatic. Şi cercetarea altor epoci i-a atras atenţia. Astfel, în anul 1999, acordarea titlului de doctor în istorie consfinţea cercetările sale privind epoca bronzului în spaţiul est-carpatic, materializate apoi prin publicarea volumului *Comunităţile preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu* (2000).

În calitate de redactor responsabil, s-a îngrijit cu seriozitate ca publicaţia muzeului, *Memoria Antiquitatis* (XVIII–XXX), să-şi continue apariţia ritmic şi la un foarte înalt nivel ştiinţific. La fel, în calitate de editor, a impus o calitate

deosebită colecţiei Bibliotheca Memoriae Antiquitatis (II–XXXV), fiecare volum publicat fiind de referinţă.

De-a lungul activităţii sale, a depus eforturi impresionante în scopul reorganizării expoziţiilor permanente ale tuturor instituţiilor muzeale din judeţul Neamţ, reuşind să le transforme în veritabile puncte de atracţie pentru toţi cei interesaţi.

Se adaugă o serie impresionantă de expoziţii temporare, organizate în ţară (Piatra Neamţ, Sibiu, Braşov, Bucureşti, Sfântu Gheorghe, Bucureşti, Suceava) sau în străinătate (Germania, Olanda, Austria, Suedia, Danemarca, Grecia, Elveţia, S.U.A., Anglia, Italia, Polonia, China), care s-au bucurat de elogii din partea celor ce le-au vizitat, contribuind la promovarea patrimoniului excepţional al muzeului din Piatra Neamţ.

Valoarea acestor eforturi i-a fost recunoscută prin acordarea premiilor naţionale ale patrimoniului „Adrian Rădulescu" (2003) şi „Iulian Antonescu" (2006).

A fost membru al Comisiei Naţionale de Arheologie (1995–1999, 2003–2016), al Comisiei Naţionale a Muzeelor şi Colecţiilor (2009–2013) şi al Comisiei Zonale a Monumentelor Istorice (2004–2007). Participând la acestea, a avut o contribuţie deosebit de apreciată, demonstrând o cumpănită judecată şi un ataşament profund atât faţă de arheologie şi monumente, cât şi pentru muzee şi slujitorii lor.

A iubit arheologia, a iubit muzeul şi, nu în ultimul rând, şi-a îmbrăţişat, cu căldura sufletului său ales, colaboratorii. I-a sprijinit, i-a apărat şi protejat cu discreţie şi, mai ales, i-a promovat cu generozitate. Din nou, o calitate ce nu mai este des întâlnită în zilele noastre. A ştiut să aplaneze animozităţile şi să potenţeze calităţile tuturor celor cu care a avut de a face. Aceasta a fost temelia pe care s-au împlinit toate realizările sale. Aceasta este temelia pe care se clădeşte perenitatea faptelor sale.

SIT TIBI TERRA LEVIS !

Dragomir Nicolae Popovici*

* Muzeul Naţional de Istorie a României; e-mail: mirel_d_n_p@yahoo.com.

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

VOLUME

– *Comunităţi preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, BMA VII, Piatra-Neamţ, 2000, 336 p.
– *Cetatea Neamţ*, Piatra-Neamţ, 2000, 120 p. (în colaborare).
– *In Memoriam Constantin Matasă,* BMA X, Piatra-Neamţ, 2001, 268 p.
– *Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpaţii Moldovei*, BMA XIII, Piatra-Neamţ, 2003, 250 p. (în colaborare).
– *Primul muzeu Cucuteni din România*, ediția I, BMA XV, Brașov, 2005, 176 p. (în colaborare) (ediția a II-a, 2011).
– *Județul Neamț. Album monografic*, Brașov, 2005, 200 p.
– *Muzeul Cetatea Neamț*, BMA XXI, Piatra-Neamţ, 2009, 120 p.
– *Poduri – Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C. 2005–2009*, BMA XXII, Piatra-Neamţ, 2009, 156 p. (în colaborare).

STUDII – ARTICOLE – NOTE

– *Obiecte de aramă şi de bronz de pe teritoriul judeţului Neamţ*, MemAntiq 9–11, 1985, p. 465–481.
– *Două topoare de luptă din feudalismul timpuriu descoperite pe teritoriul judeţului Neamţ*, MemAntiq 9–11, 1985, p. 527–532.
– *Noi date C^{14} din nivelurile aparţinând culturii Precucuteni din staţiunea de la Poduri-Dealul Ghindaru, judeţul Bacău*, CA 8, 1986, p. 137–142 (în colaborare).
– *Sondajul arheologic de la Vânători-Neamţ*, MemAntiq 12–14, 1986, p. 15–29.
– *La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinii*, în M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iaşi – Piatra Neamţ, 24–28 septembre 1984)*, BAI I, Iaşi, 1987, p. 253–258.
– *Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană de la Răuceşti-Munteni, jud. Neamţ*, MemAntiq 15–17, 1987, p. 21–42.
– *Descoperiri geto-dacice din sec. V–IV î.e.n. la Vlădiceni şi Lunca, judeţul Neamţ*, SympThrac 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 61–62 (în colaborare).
– *Mărturii arheologice de la sfârşitul epocii bronzului pe teritoriul judeţului Neamţ*, SympThrac 6, Piatra-Neamţ, 1988, p. 51–52.
– *Aşezarea hallsttatiană de la Dulceşti, judeţul Neamţ*, SympThrac 7, Tulcea, 1989, p. 267–268 (în colaborare).
– *Découvertes getes récentes concernant l'aspect culturel Canlia dans le département de Neamţ*, TD 11, 1990, p. 125–133 (în colaborare).
– *Getskie nahodki kulturnogo aspekta Kanlia v uezde Neamţ*, în *Drevneishie obsnosti zemledelcev skotovodov severnogo Prichernomorya (V tys. do n.e. – IV n.e.)*, Kiev, 1991, p. 191–193 (în colaborare).
– *Cultura Noua pe teritoriul judeţului Neamţ*, Carpica 22, 1992, p. 119–141.
– *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova. O abordare etnoarheologică*, TD 13, 1992, p. 159–167 (în colaborare).

– *L'exploitation des sources salées dans l'est de la Roumanie: une demarche etno-archéologique*, în J. Pavúk (ed.), *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 septembre 1991*, Bratislava, 1993, p. 88–90 (în colaborare).
– *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca şi Oglinzi, judeţul Neamţ*, MemAntiq 19, 1994, p. 7–82.
– *Scurt istoric*, în Gh. Dumitroaia (ed.), *Judeţul Neamţ. Monografie*, Piatra-Neamţ, 1995, p. 19–58.
– *Préface*; *Une vase à silhouettes anthropomorphes peintes découverte à Poduri-Dealul Ghindaru (dép. de Bacău)*, în Gh. Dumitroaia, D. Monah (eds.), *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site eponyme*, BMA II, Piatra-Neamţ, 1996, p. 5–7, 39–48 (în colaborare).
– *Din activitatea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ (1994–1995)*, MemAntiq 20, 1996, p. 315–325.
– *Découvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Bacău*, în P. Roman (ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilisation. The 7th International Congress of Thracology, May 20–26, 1996, Constanţa – Mangalia – Tulcea, Romania. Reports and Summaries*, Bucureşti, 1996, p. 267–268 (în colaborare).
– *Prefaţă*, în Ştefan Cucoş, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA VI, Piatra-Neamţ, 1999, p. 15–17 (în colaborare).
– *Descoperirile aparţinând aspectului cultural Ciomortan de la Păuleni*, Angustia 5, 2000, p. 131–154 (în colaborare).
– *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, Archaeological Reports 23, 2001, p. 10–20 (în colaborare).
– *Trei scrisori adresate profesorului Ion Andrieşescu*, MemAntiq 22, 2001, p. 531–541.
– *Consideraţii asupra culturii Costişa-Komarov de pe teritoriul Moldovei; Staţiunea Lunca, com. Vânători-Neamţ, jud. Neamţ,* în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costişa în contextul epocii bronzului din România. Catalog de expoziţie*, Piatra-Neamţ, 2001, p. 13–22, 31–40, pl. 7–11, 43–52.
– *The Earliest Salt Exploitation in the World: Excavation at Lunca-Poiana Slatinei, Neamţ County, Moldavia, Romania*, Archaeological Reports 24, 2002, p. 34–48 (în colaborare).
– *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, Archaeological Reports 25, 2003, p. 7–11 (în colaborare);
– *Muzeul de Istorie şi Arheologie Piatra-Neamţ – 70 de ani de existenţă*, MemAntiq 23, 2004, p. 7–30.
– *Conferinţa Internaţională Giant-Settlements of Tripolian Culture, Talianki, Ucraina, 5–8 august 2003*, MemAntiq 23, 2004, p. 457–465.
– *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamţ à la recherche de la culture Cucuteni*; *Prehistoric Exploitation of the Salt Spring from Cucuieţi-„Slatina Veche", Bacău County*; *Solca-„Slatina Mare". Considerations stratigraphiques et attribution culturelle ; L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire depuis le Neolithique; Lunca-„Poiana Slatinei", le plus ancien point d'exploitation du sel de l'Europe*, în Gh. Dumitroaia (ed.), *Rezumatele comunicărilor colocviilor internaţionale Cucuteni – 120*

de ani de cercetări. Timpul bilanţului şi Arheologia pre- şi protoistorică a sării, Piatra-Neamţ, 2004, p. 8–17, 90–93, 95–97 (unic autor și în colaborare).
- *Bronze Age Discoveries near the Salt Springs in the Piemont Region of Moldavia*, în *Tracii şi lumea circumpontică / Thracians and Circumpontic World,* Chişinău, 2004, p. 37–38 (în colaborare).
- *Découvertes de l'Âge du Bronze dans le Sous-Carpates de la Moldavie*, în V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Iași, 2005, p. 461–473 (în colaborare).
- *The Earliest Salt Production in the World. An Early Neolithic Exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, Antiquity 79, 306, 2005, p. 11–18 (în colaborare).
- *Ein Kultkomplex aus Rumänien*, în F. Daim, W. Neubaner (eds.), *Geheimnisvolle Kreisgräben*, Horn – Viena, 2005, p. 210–213 (în colaborare).
- *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamţ à la recherche de la culture Cucuteni*, în Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (eds.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, BMA XVI, Piatra-Neamţ, 2005, p. 13–20.
- *Sursele de sare dintre Valea Sucevei şi Valea Buzăului*; *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică,* în V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 2006, p. 22–24, 37–40 (în colaborare și ca unic autor).
- *Recherches sur l'exploitation préhistorique du sel en Roumanie*; *Solca-Slatina Mare (Roumanie). Preuves archéologiques de l'exploitation du sel en préhistoire*; *Cucuieți-Slatina Veche (Romania). Prehistoric Exploitation of a Salt Resource*; *L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire*; *The Exploitation of the Salt-Water Sources in Moldavia: An Ethno-Archaeological Approach,* în D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L' exploitation du sel à travers le temps*, BMA XVIII, Piatra-Neamţ, 2007, p. 13–71, 99–113, 279–298 (în colaborare).
- *Analyses et dynamiques spatiales autour des sources salées de Moldavie Sous-Carpatique durant la préhistoire roumaine (6000–3500 BC)*, în N. Morère Molinero (ed.), *Las salinas y la sal de interior en la historia: economía, medio ambiente y sociedad / Inland Salt Works and Salt History: Economy, Environment and Society*, Tomo I, Madrid, 2007, p. 165–184 (în colaborare).
- *Noi investigaţii etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*; *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Ţolici-Hălăbutoaia, jud. Neamţ,* în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut,* BMA XX, Piatra-Neamţ, 2008, p. 81–105, 203–224 (în colaborare).
- *Première exploitation de sel en Europe. Techniques et gestion de l'exploitation de la source salée de Poiana Slatinei à Lunca (Neamț, Roumanie),* în O. Weller, A. Dufraisse, P. Pétrequin (eds.), *Sel, eau et forêt d'hier à aujourd'hui*, Franche-Comté, 2008, p. 205–230 (în colaborare).
- *Bronze Age Discoveries at Poduri, Bacău County,* în G. Bodi (ed.), *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata,* Iaşi, 2009, p. 337–349 (în colaborare).

– *Lunca-Poiana Slatinei (jud. Neamț): cel mai vechi sit de exploatare a sării din preistoria europeană*, ArhMold 32, 2009, p. 21–39 (în colaborare).
– *Un pumnal din epoca bronzului descoperit la Poduri (jud. Bacău),* SCIVA 61, 1–2, 2010, p. 133–141 (în colaborare).
– *Spada de bronz de la Piatra-Şoimului,* MemAntiq 25–26, 2008–2009 (2010), p. 323–328 (în colaborare).
– *Spatial Analysis of Prehistoric Salt Exploitation in Eastern Carpathians (Romania)*, în M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.), *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach. Proceedings of the International Colloquium, 1–5 October 2008, Al. I. Cuza University (Iași, Romania)*, BARIntSer 2198, Oxford, 2011, p. 69–80 (în colaborare).
– *Prehistoric Salt Exploitation in Eastern Carpathians (Romania): A Spatial Approach*, Studia Praehistorica 14, 2011, p. 197–219 (în colaborare).
– *Din activitatea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ,* MemAntiq 27, 2011, p. 175–261.
– *Human Interaction and Environmental Impact of Salt Spring Exploitation over 2000 Years (Hălăbutoaia-Țolici, Petricani, Neamț, Romania*, în C. Preoteasa, Gh. Dumitroaia (eds.), *Rezumatele comunicărilor colocviului internațional „Impactul antropic asupra mediului natural în neo-eneoliticul sud-est european”*, Piatra-Neamț, 2012, p. 43–44 (în colaborare).
– *Rezultatele cercetărilor non-intruzive de la Poduri-Dealul Ghindaru,* MemAntiq 28, 2012, p. 160–167 (în colaborare).
– *Mormintele medievale de la Cetatea Neamț*, MemAntiq 28, 2012, p. 229–256 (în colaborare).
– *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț (2011–2012)*, MemAntiq 28, 2012, p. 487–506.
– *Valoración expositiva del patrimonio de la Cultura de Cucuteni en el territorio de Rumania*, Revista de Museología 54, 2012, p. 15–22.
– *Semnalări de piese arheologice, numismatice și cu semnificație istorică din colecții particulare confiscate și descoperiri făcute cu ajutorul detectorului de metale,* MemAntiq 29–30, 2013–2014 (2015), p. 431–482.
– *The Late Bronze Age settlement from Oglinzi-Faţa Slatinei (Neamţ county, România) and several observations regarding the control of the salt resources,* în A. Zanoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser, M. Băţ (eds.), *Man, culture, and society from the Copper Age until the Early Iron Age in northern Eurasia.* Contributions in honour of the 60th anniversary of Eugen Sava, Tyragetia International I, Chisinau, 2016, p. 203-214 (în colaborare).

RAPOARTE ARHEOLOGICE

– *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (1974–1976)*, MemAntiq 6–8, 1981, p. 341–346.
– *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, CA 6, 1983, p. 3–22 (în colaborare).
– *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (1977–1983)*, MemAntiq 9–11, 1985, p. 735–740.
– *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (1984–1985)*, MemAntiq 12–14, 1986, p. 317–322.

– *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Poduri-Dealul Ghindaru (1984–1985)*, MemAntiq 15–17, 1987, p. 9–19 (în colaborare).
– *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (1986)*, MemAntiq 15–17, 1987, p. 291–295.
– *Materiale şi cercetări arheologice din nord-estul judeţului Neamţ*, MemAntiq 18, 1992, p. 63–143.
– *Cercetări arheologice de suprafaţă pe Valea Siretului, la nord de municipiul Roman*, MemAntiq 18, 1992, p. 145–170 (în colaborare).
– *Săpături şi cercetări arheologice de suprafaţă în judeţul Neamţ (1987–1991)*, MemAntiq 18, 1992, p. 287–297.
– *A XXV-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice*, MemAntiq 18, 1992, p. 307–313.
– *Săpături şi cercetări arheologice de suprafaţă în judeţul Neamţ (1990–1993)*, MemAntiq 19, 1994, p. 509–521.
– *Din activitatea Muzeului de Istorie Piatra-Neamţ (1990–1993)*, MemAntiq 19, 1994, p. 523–532.
– *Săpăturile arheologice din judeţul Neamţ (1994–1995)*, MemAntiq 20, 1996, p. 307–313.
– *Cercetările arheologice de la Borşeni-Neamţ*, MemAntiq 21, 1997, p. 131–193 (în colaborare).
– *Cercetări arheologice în judeţul Neamţ (1996)*, MemAntiq 21, 1997, p. 427–436.
– *Din activitatea Complexului Muzeal Judeţean Neamţ în anul 1996*, MemAntiq 21 1997, p. 437–447.
– *Staţiunea Căşăria-Dealul Mătăhuia, com. Dobreni, jud. Neamţ*, în CCA, campania 1998, Vaslui, 1999, p. 25–26 (în colaborare);
– *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Şoimeni (Ciomortan), com. Păuleni, jud. Harghita*, în CCA, campania 1998, Vaslui, 1999, p. 103–104, 166–168 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2000, Buziaş, 2001, p. 190–198 (în colaborare).
– *Siliştea, com. Români, jud. Neamţ, punct: Pe Cetăţuie, com. Români, jud. Neamţ*, în CCA, campania 2000, Buziaș, 2001, p. 229, pl. 61 (în colaborare).
– *Şoimeni (Ciomortan), com. Păuleni, jud. Harghita, punct: Várdomb / Dealul Cetății / Dâmbul Cetății*, în CCA, campania 2000, Buziaș, 2001, p. 245–247 (în colaborare).
– *Cercetările arheologice din judeţul Neamţ (1998–2001)*, MemAntiq 22, 2001, p. 543–559.
– *Borşeni, com. Războieni, jud. Neamţ, punct: Bulgărie*, în CCA, campania 2001, Buziaș, 2002, p. 62–63 (în colaborare).
– *Lunca, com Vânători-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Poiana Slatinei*, în CCA, campania 2001, Buziaş, 2002, p. 190–191 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2001, Buziaş, 2002, p. 242–245 (în colaborare).
– *Siliştea, com. Români, jud. Neamţ, punct: Pe Cetăţuie*, în CCA, campania 2001, Buziaș, 2002, p. 287–289 (în colaborare).
– *Lunca, com. Vânători-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Poiana Slatinei*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 183–184 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 243–245 (în colaborare).
– *Secu, com. Vânători-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Mănăstirea Secu*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 282–283 (în colaborare).

– *Săpături arheologice sistematice şi periegheze din judeţele Neamţ, Bacău şi Suceava (2002–2004),* MemAntiq 23, 2004, p. 431–449.
– *Cucuieţi, com. Solonţ, jud. Bacău, punct: Slatina Veche*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 110–111 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 242–244 (în colaborare).
– *Solca, jud. Suceava, punct: Slatina Mare*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 314–315 (în colaborare).
– *Târgu-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Dealul Pometea*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 349–351 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2004, Mangalia, 2005, p. 281–283 (în colaborare).
– *Piatra-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Curtea Domnească,* în CCA, campania 2005, Constanța, 2006, p. 261–262 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2005, Constanța, 2006, p. 275–277 (în colaborare).
– *Cercetările arheologice de la Târgu Neamţ - Dealul Pometea,* MemAntiq 24, 2007, p. 293–325 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 274–275 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2007, Iași, 2008, p. 230–231 (în colaborare).
– *Ţolici, com. Petricani, jud. Neamţ, punct: Hălăbutoaia,* în CCA, campania 2007, Iași, 2008, p. 325–326 (în colaborare).
– *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în siturile preistorice din Moldova, în perioada 2003–2007,* în CCA, campania 2008, Târgoviște, Valachica 21–22, 2008–2009 (2009), p. 10–25.
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru,* în CCA, campania 2008, *Târgoviște,* Valachica 21–22, 2008–2009 (2009), p. 176–177 (în colaborare).
– *Ţolici, com. Petricani, jud. Neamţ, punct: Hălăbutoaia,* în CCA, campania 2008, Târgoviște, *Valachica* 21–22, 2008–2009 (2009), p. 227–228 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2009, Piteşti, 2010, p. 153–154 (în colaborare).
– *Şoimeni-Ciomortan*, *com. Păuleni Ciuc, jud. Harghita, punct: Dâmbul Cetăţii*, în CCA, campania 2009, Piteşti, 2010, p. 182–186 (în colaborare).
– *Piatra Neamţ, jud. Neamţ, punct: Curtea Domnească*, în CCA, campania 2010, Sibiu, 2011, p. 211–214 (în colaborare).
– *Ţolici, com. Petricani, jud. Neamţ, punct: Hălăbutoaia,* în CCA, campania 2010, Sibiu, 2011, p. 145–146 (în colaborare).
– *Piatra-Neamţ, jud. Neamţ, punct: Poiana Cireşului*, în CCA, campania 2011*,* Târgu Mureş, 2012, p. 100–101 (în colaborare).
– *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, în CCA, campania 2011, Târgu Mureş, 2012, p. 109–110 (în colaborare).
– *Şoimeni (Ciomortan), com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita, punct: Dâmbul Cetăţii*, în CCA, campania 2011, Târgu Mureş, 2012, p. 139–142 (în colaborare).

– *Piatra Neamţ, jud. Neamţ, punct: Curtea Domnească*, în CCA, campania 2011, Târgu Mureş, 2012, p. 243–245 (în colaborare).

CATALOAGE DE EXPOZIŢII

– *Ceramica neolitică. Meşteşug, artă, tradiţie. Trei milenii de spiritualitate preistorică. Catalog de expoziție*, Piatra-Neamţ, 1995, 124 p. (în colaborare).
– *Cucuteni aujourd'hui. 110 ans depuis la découverte en 1884 du site eponyme*, Piatra-Neamţ, 1996, 372 p. (în colaborare).
– *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Atena – Bucureşti, 1997, 246 p. (în colaborare).

ARTICOLE OMAGIALE

– *Dr. Dan Monah la 60 de ani !*, MemAntiq 23, 2004, p. 31–39.
– *Dr. Vasile Ursachi la 70 de ani !*, MemAntiq 23, 2004, p. 41–47.
– *Academicianul Mircea Petrescu-Dîmboviţa şi Muzeul de Istorie şi Arheologie Piatra-Neamţ,* ArhMold 28, 2005, p. 21–25.
– *Dr. Ioan Mitrea la 70 de ani !,* MemAntiq 24, 2007, p. 7–16.
– *Dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba la 70 de ani !,* MemAntiq 24, 2007, p. 17–29.
– *Le Professeur Dan Monah à 65 ans,* în G. Bodi (*ed.*), *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata,* Iaşi, 2009, p. VII–X.

OBITUARIA

– *Ştefan Cucoş (1936–1992)*, MemAntiq 19, 1994, p. 533–536.
– *In memoriam Victor Sorochin*, în V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăguşeni-Jura*, BMA XII, Piatra-Neamţ, 2002, p. 9–14 (în colaborare).
– *Marin Marcel Drăgotescu (1934–2002)*, MemAntiq 23, 2004, p. 481–483.
– *Gavril Luca (1937–2012)*, MemAntiq 28, 2012, p. 555–559.

ION MOTZOI-CHICIDEANU

(9 decembrie 1943 – 9 octombrie 2016)

A fost bărbatul care, din balconul fostului C.C. al P.C.R., în acel decembrie „revoluţionar”, a întrebat de trei ori uriaşa mulţime adunată în Piaţa Palatului: *„îl vreţi?”* (pe Dăscălescu[1]). *„NU”*, din mii de voci, a fost răspunsul.

Tot pe atunci am dus împreună, la televiziunea română, „mesajul de solidaritate” cu noua putere instalată. De ce noi? Pentru că ei, membrii acelei conduceri improvizate a instituţiei, aveau familii. Iar noi, noi nu aveam familii, eram de pe stradă, eram fără căpătâi, eram nişte golani ... Ajunşi la T.V.R., din negura nopţii, a apărut deodată un personaj (revoluţionar!), cu un fel de puşcă uriaşă de asalt în mână. *„Bine ai venit, Ioane; te aşteptam”*, l-a salutat personajul. Numai că Ion a ales o altă cale.

A ales calea descifrării „urmelor de aur ale secolelor întunecate”. Şi asta a făcut pe tot parcursul vieţii sale.

Cu răbdare şi pricepere, uneori şi cu accente dionisiace, s-a iniţiat şi a instruit generaţii de studenţi să deslușească mesajul tainic al pământului.

A întreprins periegheze, cum au fost, de exemplu, cele din preajma Târgoviştei (56) şi, împreună, cu învăţăceii în ale arheologiei, a efectuat cercetări arheologice ample în condiţii extreme pe malul lacului Bistreţ, în preajma Dunării

[1] Constantin Dăscălescu a fost un lider comunist român, care a îndeplinit funcția de prim-ministru al României, începând din anul 1982 și până la căderea regimului, în 1989.

oltene (21, 66, 68, 71, 74, 77, 80, 84), dar şi la Năeni (36–37, 65, 67, 70, 72, 76, 79), Sărata Monteoru (45) sau Cârlomăneşti, în dealurile Buzăului (42, 51, 53–54, 75, 78, 81–83, 85–89). Importante au fost – şi sunt în continuare – şi rezultatele cercetărilor de la Bungetu de Sus (7, 58), Costeştii din Vale (63), Văleni-Dâmboviţa, din dealurile Târgoviştei (40, 69), dar şi cele de la Pietricica – *La Mesteceni*, din Prahova (46, 73) sau cele de la Călugăreni, din Gorj (64). Rezultatele acestor îndelungate şi minuţioase investigaţii au deschis noi pagini de cunoaştere în lumea epocii bronzului din această parte a Europei.

Singur sau împreună cu studenţii săi, a cercetat atât monumente postromane la Sarmizegetusa (62), cât şi medievale la Târgovişte (4, 9, 56, 59), la Gurasada (17, 39) şi, mai ales, la mănăstirea Bradu (6, 10, 13).

În seminarii oficiale, la Facultatea de Istorie sau la Institutul de Arheologie, sau neoficiale, la el acasă, în mijlocul uriaşei sale biblioteci de specialitate, plină cu cărţi rare (poate cea mai bună bibliotecă de acest gen din ţară), şi-a condus studenţii prin mirifica lume a bronzului.

Examenele cu studenţii, de fapt colocvii în care aveau loc discuţii şi dezbateri ştiinţifice asupra temelor date spre studiu, ţineau uneori câte o zi întreagă. Şi nimeni nu s-a plâns, nimeni nu s-a retras. Dimpotrivă...

Nu a rămas ancorat numai în cercetarea de teren, pe care a făcut-o cu talent, pricepere, „la blană”, cum îi spunea, în pitorescul şi inegalabilul său limbaj, plin de umor şi lipsit de orice fel de infatuare. Cu acribie, cu o curiozitate neostoită şi cu un apanaj ştiinţific de invidiat, a investigat fenomene arheologice diverse, în special din perioada preromană. Nu i-au fost străine fenomenele primei epoci a fierului. Au rămas pilduitoare analizele tipologice, încadrările culturale şi cronologice la începutul acestei perioade a unor complexe, probabil funerare, din zona lacului Bistreţ, din preajma Dunării oltene (26, 38).

Asupra anvergurii sale profesionale dau seamă cele 43 de voci din *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României* (2), de fapt mici sinteze ale problemelor şi siturilor importante ale epocii bronzului, ca şi ale primei epoci a fierului.

Dar marea lui dragoste a fost şi a rămas mereu epoca bronzului. Conştient de complexitatea fenomenelor epocii, a lansat un complex program de investigaţie, care şi-a propus să cuprindă cât mai multe faţete ale fenomenelor specifice acestei epoci.

Un loc important în cadrul acestui amplu program de cunoaştere l-au ocupat analizele tipologice. Fie că au fost analizate topoare de aramă descoperite la Brăteşti, jud. Dâmboviţa (3), fragmentele ceramice Coţofeni de la Brăteşti – Bungetu, de la sud de Târgovişte (5), o brăţară din bronz, descoperită la Plosca, în lunca Dunării oltene (52) sau o piesă de harnaşament din epoca bronzului, aflată la Cârlomăneşti – *Cetăţuia*, în Buzău (54), toate la un loc au permis o aprofundare a cunoştinţelor asupra unor aspecte importante ale epocii. Lor li s-au adăugat analize tipologice mai cuprinzătoare, cum este, de exemplu, cea referitoare la statuetele

antropomorfe ale culturii Gârla Mare (25). Nu trebuie uitate nici preţioasele investigaţii tipologice şi corologice ale spadelor cu mâner în formă de cupă (14, 22).

S-a aplecat, cu un interes deosebit, asupra fenomenului depozitării de arme şi unelte în epoca bronzului. A încercat să descifreze mesajul tainic al depunerii acestor artefacte pe spaţii largi ale Europei epocii bronzului. Au rămas exemplare analizele efectuate asupra depozitelor de la Ocniţa, din zona colinară din preajma Târgoviştei (11), de la Străoşti, din Prahova (28, 31), ca şi de la Bogdan Vodă, din Maramureş (30).

Era în firea lucrurilor ca, din cadrul acestui mare program de investigaţie, să nu lipsească consideraţiile cronologice, unele privind începutul culturii Tei (7, 12), altele sfârşitul epocii bronzului în sudul Olteniei (16).

Realizarea dezideratului propus a implicat, în mod necesar, elaborarea unor lucrări de sinteză, indispensabile cunoaşterii epocii bronzului din România. În cadrul acestor contribuţii, a fost analizată epoca bronzului din Oltenia (19) sau s-a definit impactul importurilor în spaţiul culturii Monteoru (32). Sinteze lămuritoare au precizat aspectele principale ale culturilor Cruceni-Belegiš (33), Gârla Mare (34), Periam-Pecica (35) sau Monteoru (44–45).

Centrul de greutate al preocupărilor sale l-a reprezentat mereu descifrarea obiceiurilor funerare. Acestui scop i-a fost subordonată valorificarea cercetărilor efectuate, mai ales, la Dunăre, la Bistreţ, la care se adaugă cele din partea de nord-est a Podişului Getic, de la Văleni-Dâmboviţa, apoi în Prahova, cele din zona izvoarelor Nişcovului, de la Pietricica. Pline de substanţă au fost cercetările din dealurile Buzăului, de la Năeni şi de la Cârlomăneşti. Însă nu trebuie pierdute din vedere nici importantele observaţii asupra obceiurilor funerare din cimitirul de la Pietroasa Mică, din aceeaşi zonă (15, 47).

Prin note bibliografice şi, mai ales, prin recenzii a participat la dezbaterile ştiinţifice ale epocii de care a fost mereu atras (91–101), ceea ce nu l-a împiedicat, însă, să fie interesat şi de fenomenele funerare ale altor epoci (90).

În incursiunea sa în epoca bronzului dunărean, unul dintre ultimele episoade a fost, poate, şi cel mai mănos. Permanent a fost preocupat, aproape obsedat, de descifrarea fenomenului funerar al epocii bronzului, de definirea aspectelor şi trăsăturilor unui fenomen sesizabil, mai ales, cu şi prin mijloacele arheologiei.

În peste 150 comunicări prezentate în cadrul participării la colocvii şi sesiuni ştiinţifice în Germania (Berlin), Ungaria (Budapesta şi Szeged), Cehia (Praga şi Brno), Slovacia (Nitra), în țară, la sesiunile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, la diferite Colocvii naţionale, la Sesiunile anuale de rapoarte, precum şi la diferite sesiuni ale muzeelor din Băile Herculane, Buzău, Cluj, Constanţa, Craiova, Târgovişte, Vaslui etc. a făcut cunoscute specialiştilor încheierile la care a ajuns.

A organizat colocvii, în care s-a încercat decodificarea obiceiurilor de depunere în pre- şi protoistorie (27), dar şi definirea aspectelor sociologice ale necropolelor sau precizarea aspectelor ideologiei funerare (23).

Câteva remarci asupra studiului descoperirilor mortuare (43), prezentarea complexului de cult de la Sărata Monteoru – *Poiana Scoruşului* (45), dar, mai ales, observaţiile privind practicile funerare din epoca bronzului (20) sau istoricul cercetărilor comportamentului funerar din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară (41) au fost numai analize pregătitoare pentru marea sinteză.

Şi tot pregătitoare pot fi considerate valoroasele analize ale obiceiurilor funerare ale culturii Periam-Pecica (24), ale grupei culturale Verbicioara (48) sau cele referitoare la comportamentul funerar al culturii Sabatinovka (49).

Toate aceste cercetări de teren, desfăşurate uneori în condiţii deosebit de dificile, toate aceste minuţioase şi exemplare analize tipologice sau cronologice, toate aceste dezbateri teoretice asupra unor fenomene arheologice specifice nu numai epocii bronzului au fost sublimate în monumentala şi cuprinzătoarea analiză a obiceiurilor funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară (1).

Inspirată, poate, şi de acel „Stand" al mereu veneratului magistru[2], monografia sa, care poate fi considerată un nou „Stand", de data aceasta al cutumelor funerare, reprezintă o înfăptuire care, multă vreme, va rămâne unică la Dunărea de Jos şi rară în alte părţi ale bătrânului continent. Pe parcursul celor 900 de pagini ale volumului 1 şi cu ajutorul celor 479 de planşe ale volumului 2 sunt analizate obiceiurile funerare din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară. Este un spaţiu imens, numărul grupurilor culturale nemăsurat, mărimea problemelor şi fenomenelor decodificate uriaşă.

Pe întreg parcursul acestui efort colosal, i-a stat alături şi l-a îngrijit cu răbdare, înţelegere şi abnegaţie, soţia sa, doamna Monica Şandor Chicideanu.

În vara anului 2016, paşii l-au îndreptat spre Grecia. A fost un prim şi scurt răgaz spre întâlnirea cu legendarii făuritori ai palatelor din Cnossos şi ai zidurilor ciclopice şi ai cercurilor funerare de la Micene.

Dumnezeu să ocrotească şi să sprijine această înălţare ezoterică!

Radu Harhoiu[*]

[2] Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1933, p. 11–181, pl. 1–27.

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: rzharh@yahoo.de.

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

VOLUME ŞI CONTRIBUŢII ÎN ENCICLOPEDII

1. *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Bucureşti, 2011, vol. I – 900 p.; vol. II – 479 planşe.
2. 43 de voci în C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. I–III, Bucureşti, 1994, 1996, 2000.

STUDII ŞI ARTICOLE

3. *Două topoare de aramă descoperite la Brăteşti (jud. Dîmboviţa)*, SCIV 24, 3, 1973, p. 521–525.
4. *Un mormînt de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, descoperit în incinta Curţii Domneşti din Tîrgovişte*, Chronica Valachica 5, 1973, p. 81–84 (în colaborare).
5. *O nouă descoperire Coţofeni în Muntenia*, Documenta Valachica 6, 1974 (1975), p. 63–67.
6. *Cercetări şi rezultate la Mănăstirea Bradu*, BulBOR 9–12, 1976, p. 1–13 (în colaborare).
7. *Date noi privind începutul culturii Tei (Săpăturile de la Brăteşti-Bungetu)*, SCIVA 28, 2, 1977, p. 225–238.
8. *Săpăturile arheologice de la Brăteştii de Sus, judeţul Dîmboviţa*, Valachica 9, 1977, p. 119–151 (în colaborare).
9. *Un cuptor de ars oale descoperit la Tîrgovişte*, Valachica 9, 1977, p. 513–519.
10. *O aşezare din sec. XIV–XV la Bradu, jud. Buzău*, CA 3, 1979, p. 421–438.
11. *Depozitul de bronzuri de la Ocniţa (jud. Dîmboviţa)*, SCIVA 30, 4, 1979, p. 607–611.
12. *Unele probleme privind începutul culturii Tei*, TD 3, 1982, p. 102–106.
13. *Mînăstirea Bradu. Scurt istoric şi cercetări arheologice*, în A. Plămădeală (ed.), *Spiritualitate şi istorie la Întorsura Carpaţilor*, Buzău, 1983, p. 168–205 (în colaborare).
14. *Zur Typologie und Verbreitung der Schalenknaufschwerter*, Dacia N.S. 27, 1983, p. 11–17.
15. *Observaţii asupra necropolei de la Pietroasa Mică*, SympThrac 1, Craiova, 1983, p. 14–15.
16. *Unele probleme privind sfîrşitul epocii bronzului în sudul Olteniei*, SympThrac 2, Drobeta - Turnu Severin, 1984, p. 12–13.
17. *Informaţii noi şi cîteva consideraţii istorice privind biserica românească din Gurasada – jud. Hunedoara*, SCIVA 35, 1, 1984, p. 54–67 (în colaborare).
18. *Observaţii asupra necropolei hallstattiene de la Stoicani*, SCIVA 35, 4, 1984, p. 331–344 (în colaborare).
19. *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in südwest Rumänien*, Dacia N.S. 30, 1986, p. 7–47.
20. *Observaţii privind practicile funerare din epoca bronzului pe teritoriul României*, SympThrac 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 46–47.
21. *Necropola de incineraţie din epoca bronzului de la Bistreţ*, în Ştiinţele sociale şi politice din România 3–4, ASSP, Bucureşti, 1988, p. 53–60 (în colaborare).
22. *Din nou despre spadele cu mîner în formă de cupă*, SCIVA 39, 2, 1988, p. 159–168.

23. *Dezbaterea: Cercetări de sociologie a necropolelor şi de ideologie funerară*, SCIVA 39, 4, 1988, p. 413–414.
24. *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, Dacia N.S. 33, 1989, p. 5–38 (în colaborare).
25. *Contributions to the study of the Gîrla Mare anthropomorphic statuettes*, Dacia N.S. 34, 1990, p. 53–75 (în colaborare).
26. *O descoperire de la începutul primei epoci a fierului la Cîrna*, SCIVA 43, 1, 1992, p. 49–54.
27. *Cuvânt introductiv la Colocviul „Obiceiuri de depunere în pre- şi protoistorie”*, SCIVA 43, 4, 1992, p. 335–339.
28. *Observaţii asupra depozitului de bronzuri de la Străoşti, Prahova*, SCIVA 44, 1, 1993, p. 33–39 (în colaborare).
29. *Observaţii asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecţiile Muzeului Banatului*, AnB N.S. 2, 1993, p. 151–169 (în colaborare).
30. *Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureş*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, p. 141–168 (în colaborare).
31. *Der Bronzefund von Străoşti, Kr. Prahova*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien,* PAS 10, Berlin 1995, p. 261–278 (în colaborare).
32. *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în B. Hänsel (ed.) *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, München – Berlin, 1995, p. 219–242.
33. *Cultura Cruceni-Belegiš*, în C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka (eds.), *Comori ale epocii bronzului din România*, Bucureşti, 1995, p. 167–170.
34. *Cultura Gârla Mare*, în C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka (eds.), *Comori ale epocii bronzului din România*, Bucureşti, 1995, p. 171–173.
35. *Cultura Periam-Pecica*, în M. Petrescu-Dîmboviţa (ed.), *Comori ale epocii bronzului din România*, Bucureşti, 1995, p. 226–233.
36. *Ein bronzezeitliches Grab aus Năeni – Zănoaga*, Dacia N.S. 38–39, 1994–1995, p. 19–40 (în colaborare).
37. *Cercetările arheologice de la Năeni – Zănoaga (jud. Buzău). Campaniile 1982–1986, 1988–1993 şi 1996*, MCA S.N. 1, 1999 (2001), p. 59–97 (în colaborare).
38. *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, Dacia N.S. 43–45, 1999–2001 (2003), p. 197-229.
39. *The medieval monument from Gurasada*, EA-online, March 31, 2001 / www.archaeology.ro / imc_gurasada.eng.htm.
40. *Un mormânt în cistă din piatră descoperit la Văleni-Dâmboviţa*, SCIVA 51, 1–2, 2000 (2002), p. 3–70 (în colaborare).
41. *Cu privire la istoricul cercetărilor comportamentului funerar din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, SAI 67, 2002, p. 5–28.
42. *Un mormânt din epoca bronzului descoperit la Cârlomăneşti (jud. Buzău)*, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 5–41 (în colaborare).
43. *Câteva remarci asupra studiului descoperirilor mortuare*, în D. Marcu Istrate (ed.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 65–76.
44. *Câteva observaţii asupra culturii Monteoru*, Mousaios 8, 2003, p. 37–59.
45. *Observations concerning the Bronze Age cult-object from Sărata Monteoru – Poiana Scoruşului*, în C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*, Baia Mare, 2003, p. 361–378.

46. *Bronze Age funeral discoveries in Pietricica (Prahova county),* EA-online, March 2003 / www.archaeology.ro / imc_pietricica_eng.htm.
47. *Observaţii asupra cimitirului din epoca bronzului de la Pietroasa Mică*, Mousaios 9, 2004, p. 57–100.
48. *Cu privire la descoperirile funerare ale grupei Verbicioara*, Oltenia 15, 2004, p. 3–12.
49. *Cu privire la comportamentul funerar al culturii Sabatinovka*, Mousaios 10, 2005, p. 55–66.
50. *Înmormântările culturii Žuto Brdo-Gârla Mare*, EA-online, March 2009 / www.archaeology.ro/imc_gm.pdf.
51. *Cimitirul din epoca bronzului de la Cârlomăneşti – La Arman. Campaniile 2003–2007*, MCA S.N. 6, 2010, p. 21–70 (în colaborare).
52. *O brăţară din bronz descoperită la Plosca (jud. Dolj)*, AnB S.N. 20, 2012, p. 17–22 (în colaborare).
53. *Observaţii preliminare privind cercetările efectuate în anii 2008–2009, 2011–2012 la cimitirul din epoca bronzului de la Cârlomăneşti*, Mousaios 17, 2012, p. 47–63 (în colaborare).
54. *O piesă de harnaşament din epoca bronzului descoperită la Cârlomăneşti – Cetăţuia*, Mousaios 17, 2012, p. 65–95 (în colaborare).
55. *Câteva date noi privind cronologia culturii Monteoru*, Mousaios 20, 2015, p. 9–52 (în colaborare).

RAPOARTE ARHEOLOGICE

56. *Săpăturile arheologice de la Biserica Tîrgului (Tîrgovişte) – 1972. Raport preliminar*, Scripta Valachica 4, 1973, p. 169–177.
57. *Cercetări arheologice de teren*, Scripta Valachica 4, 1973, p. 390–391.
58. *Săpătura de salvare de la Bungetu de Sus (Brăteşti, comuna Văcăreşti)*, Chronica Valachica 5, 1973, p. 27–41.
59. *Biserica Tîrgului (Tîrgovişte). Raport preliminar asupra celei de a doua campanii de săpături arheologice*, Chronica Valachica 5, 1973, p. 75–79.
60. *Cercetări arheologice*, Documenta Valachica 6, 1974, p. 305–308 (în colaborare).
61. *Raport asupra cercetărilor arheologice din anul 1978 ale MIRSR în cadrul şantierului naţional Turnu-Măgurele*, MCA (a XIII-a Sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979), București, 1983, p. 411–412 (în colaborare).
62. *Şantierul arheologic Sarmizegetusa – jud. Hunedoara (Epoca postromană). Raport privind rezultatele cercetărilor campaniei 1978*, MCA (a XIII-a Sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979), București, 1983, p. 315–317 (în colaborare).
63. *Săpăturile arheologice de la Costeştii din Vale, jud. Dîmboviţa*, MCA (a XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980), București, 1984, p. 127–128.
64. *Săpăturile arheologice de la Călugăreni (jud. Gorj)*, MCA (a XV-a Sesiune anuală de rapoarte, Braşov 1983), București, 1986, p. 103–107 (în colaborare).
65. *Săpăturile arheologice de la Năeni, judeţul Buzău (Raport preliminar asupra campaniei din anul 1982)*, Mousaios 4, 1, 1994, p. 31–36.
66. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal". Necropola de incineraţie din epoca bronzului*, în CCA, campania 1999, Deva, 2000, p. 76–77, nr. 109.
67. *Năeni, com. Năeni, jud. Buzău, „Zănoaga"*, în CCA, campania 2000, Suceava, 2001, p. 157–159, nr. 131.

68. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal”*, în CCA, campania 2000, Suceava, 2001, p. 186–189, nr. 153.
69. *Văleni – Dâmboviţa, com. Văleni – Dâmboviţa, jud. Dâmboviţa*, *„Capul Plaiului”*, în CCA, campania 2000, Suceava, 2001, p. 264–266, nr. 220.
70. *Năeni, com. Năeni, jud. Buzău*, *„Zănoaga”, „Şipot”*, în CCA, campania 2001, Buziaș, 2002, p. 213–216, nr. 150.
71. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal”, „Ferma 2”*, în CCA, campania 2001, Buziaș, 2002, p. 240–242, nr. 171.
72. *Năeni, com. Năeni, jud. Buzău*, *„Zănoaga”*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 208–210, nr. 125.
73. *Pietricica, com. Lapoş, jud. Prahova*, *„La mesteceni”, „Fântâna Hoţilor”*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 231–232, nr. 144.
74. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal 1”, „Cabana de metal 2”*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 241–243, nr. 151.
75. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „Arman”*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 77–81, nr. 50.
76. *Năeni, com. Năeni, jud. Buzău, „Zănoaga”*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 214–217, nr. 129.
77. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal”*, în CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 237–241, nr. 144.
78. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „La Arman”*, în CCA, campania 2004, Mangalia, 2005, p. 109–111, nr. 69.
79. *Năeni, com. Năeni, jud. Buzău, „Zănoaga”*, în CCA, campania 2004, Mangalia, 2005, p. 244–245, nr. 155.
80. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal”*, în CCA, campania 2004, Mangalia, 2005, p. 279–281, nr. 175.
81. *Cimitirul din epoca bronzului de la Cârlomăneşti – La Arman (Campania 2003)*, Mousaios 9, 2004, p. 15–38 (în colaborare).
82. *Cercetările arheologice de la Cârlomăneşti – La Arman, (Campania 2004)*, Mousaios 10, 2005, p. 31–43 (în colaborare).
83. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „La Arman”*, în CCA, campania 2005, Mangalia, 2006, p. 126–128, nr. 55.
84. *Plosca, com. Bistreţ, jud. Dolj, „Cabana de metal”*, în CCA, campania 2005, Constanța, 2006, p. 274–275, nr. 145.
85. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „La Arman”*, în CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 121–122, nr. 54.
86. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „Cetăţuia”*, în CCA, campania 2007, Iaşi, p. 94–97, nr. 37.
87. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „La Arman”*, în CCA, campania 2007, Iaşi, p. 97–99, nr. 38.
88. *Cârlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, „La Cocoşoaica”*, în CCA, campania 2011, Târgu Mureș, 2012, p. 40–42, nr. 12.
89. *Şantierul arheologic Cârlomăneşti – Arman. Campania 2014*, Mousaios 20, 2015, p. 173–189 (în colaborare).

RECENZII, NOTE BIBLIOGRAFICE

90. Dumitru Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti, 1971, în AnUB 18, 1972, p. 161–163.
91. Gian Luigi Carancini, *Die Nadeln in Italien,* PBF XIII.2, München, 1975, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 382–383.
92. *Régészeti kutatások az MO autópálya nyomvonalán (Cercetări arheologice pe traseul autostrăzii MO)*, BTM Mühely, 5, Budapesta, 1992, partea I, 291 p., 166 fig., partea a II-a, 190 p., 107 fig., în SCIVA 46, 1, 1995, p. 80–83 (în colaborare).
93. Sofija S. Berezanskaja, Viktor I. Kločko, *Das Gräberfeld von Hordeevka*, Archäologie in Eurasien 5, Rahden/Westfalen, 1998, VII+88 p., 1 tabel, 9 fig. în text, 83 planşe în afara textului, în SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 98–99.
94. Martin Bartelheim, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen,* UPA 46, Bonn, 1998, Partea I (text): 328 p., 11 fig., 17 grafice, 23 diagrame; Partea a II-a (ilustraţie): 48 planşe, 177 hărţi, 6 tabele, în SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 99–100.
95. Horia Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului şi prima vârstă a fierului în Transilvania,* Bibliotheca Musei Apulensis 7, Alba Iulia, 1997, 230 p., 87 fig., plus 4 fig. şi 6 tabele în text, în SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 103–104.
96. Ladislav Olexa, *Nižná Myšl'a Osada a pohrebisko z doby bronzovej,* Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 7, Košice 2003, 136 p., 70 fig. în text, 24 pl. color, în SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 464–467.
97. Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Igor Motzenbäcker, Ernst Pernicka (eds.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr.*, Kolloquiem zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustraţii în text, în MCA S.N. 8, 2012, p. 214–216.
98. Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ştefan, Alexandra Comşa, Georgeta El Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureşan, *Cercetările arheologice de pe tronsonul Constanţa – Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2011, în MCA S.N. 8, 2012, p. 216–220.
99. Radu Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 295 p. inclusiv 4 hărți, în Peuce 12, 2014, p. 353–356.
100. Nils Müller-Scheessel (Hrsg.), *'Irreguläre Bestattungen' in der Urgeschichte Norm: Ritual, Strafe…?*, Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 3. bis 5. Februar 2012, Editura Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2013, 518 pagini, 239 figuri și 34 tabele în text, în Peuce 12, 2014, p. 366–376.
101. Priscilla Keswani, *Mortuary ritual and society in Bronze Age Cyprus*, Seria Monographs in Mediterranean Archaeology, Editura Equinox, London, 2004, 257 p., 18 fig., 38 tabele toate în text, în Peuce 12, 2014, p. 377–382.

NECROLOGURI ȘI EVOCĂRI

102. *Radu Popa (Necrolog),* în SCIVA 44, 3, 1993, p. 227–230.
103. *In memoriam Radu Popa,* în D. Marcu Istrate (ed.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 17–22.

Mihai Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, Editura Academiei Române – Editura Mega, Bucureşti – Cluj-Napoca, 2015, 306 p.

Cartea care face obiectul acestei prezentări, cu valoare de sinteză[1], este cea de-a cincea contribuţie a autorului dedicată importantului sit arheologic, militar[2] şi civil[3], de la Potaissa (pe teritoriul actualului oraş Turda, jud. Cluj). Autorul a consacrat Potaissei antice mulţi ani din viaţa sa: nu mai puţin de 40 de campanii de săpături în castrul legiunii V Macedonica. Totodată, competenţa sa în cercetarea artei romane este atestată de alte câteva lucrări tratând acest subiect[4], precum şi prin participarea sa, cu contribuţii, la publicarea unor lucrări enciclopedice consacrate artei şi religiei romane[5].

Necesitatea publicării acestei cărţi este justificată într-un lapidar *Cuvânt înainte*. De asemenea, înainte de abordarea subiectului înscris (comunicat) în titlu, o introducere istorică era obligatorie; acesta este rostul primului capitol al cărţii: *Oraşul şi oamenii* (p. 13–38).

Potaissa este un toponim dacic[6], atestat de izvoarele antice: Ptolemeu (*Geogr*., III, 8, 4: *Patrouvissa*!), Ulpian (*Digestae*, 50, 15: *Patavissensium vicus*)[7], *Tabula Peutingeriana* (VII, 1: *Potaissa*) şi Geograful din Ravenna (ed. Schnetz, p. 49: *Potaissa*). Dar, cea mai veche atestare a acestui toponim este epigrafică: un *milliarium* din anul 108 consemnează construirea drumului roman *a Potaissa Napocae*, „între Potaissa şi Napoca”[8]. Cele două aşezări menţionate aveau statutul de *vicus*. Dezvoltarea lor a beneficiat, prin urmare, de situarea pe marele drum imperial care străbătea vestul provinciei, de la Dunăre până la Porolissum; de altfel, Napoca va accede curând, în timpul împăratului Hadrian, la rangul de *municipium* – situaţie favorizată, desigur, de faptul că aici a fost stabilită reşedinţa procuratorului (guvernatorului) Daciei Porolissensis. În schimb, Potaissa rămâne în situaţia de *vicus* (dar dăruită cu *ius Italicum*) până în timpul lui Septimiu Sever; juristul Ulpian (*Digestae*, 50, 15) ne informează că acest împărat i-a acordat statutul urban: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*. Rangul de *colonia* este, de asemenea, atestat epigrafic[9]. Inscripţiile

[1] Autorul dedică această carte doamnei dr. Lucia Ţeposu-Marinescu, al cărei student a avut şansa să fie în anii studiilor sale la Universitatea din Cluj. La rându-mi, îmi amintesc cu recunoştinţă de anii când am fost angajat ca muzeograf la Muzeul Naţional de Istorie a României (1971–1977), secţia de istorie veche, al cărei coordonator era doamna Lucia Ţeposu-Marinescu, aflată pe atunci în faza de definitivare şi publicare a tezei sale de doctorat, despre *Monumentele funerare din Dacia Superior*; am avut ocazia, alături de ceilalţi colegi de secţie, să particip la adevărate seminarii consacrate religiei şi artei romane din Dacia.

[2] M. Bărbulescu: *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; *Inscripţiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Bucureşti – Cluj-Napoca, 2012. Din perioada târzie a locuirii castrului, o excepţională descoperire: *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.

[3] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.

[4] M. Bărbulescu: *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (ediţia a II-a, Cluj-Napoca, 2003); *Signum originis. Religie, artă şi societate în Dacia romană*, Bucureşti, 2009; (coord.), *Funeraria Daco-Romana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003.

[5] A colaborat la *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich – München – Düsseldorf), *Künstlerlexikon der Antike* (München – Leipzig) şi *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* (Los Angeles).

[6] I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1967, p. 127.

[7] O inscripţie de la Salonae (Dalmatia) arată că această formă era autentică şi uzitată: *decurio Patavis(s)e(n)sis* (CIL, III, 2086 = IDR, II, 299).

[8] CIL, III, 1627.

[9] CIL, III, 1030; ILD, 508, 604.

atestă, însă, că Potaissa a fost (mai întâi?) *municipium Septimium*[10].

Cu trei decenii în urmă, exprimam părerea că la Potaissa ar fi existat, întocmai ca la Apulum, două oraşe romane: o *colonia* (din acel *vicus* menţionat de Ulpian) şi un *municipium* (din canabele legiunii V Macedonica)[11]. În această privinţă, M. Bărbulescu aducea un important argument: o inscripţie menţionând un *libr(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*[12] – datând deci *post* 212. Aceasta ar însemna că *municipium Septimium Potaissense* exista în continuare, alături de *colonia* fundată de Septimiu Sever. Dar I. Piso neagă hotărât valoarea informaţiei furnizate de Ulpian şi rămâne la părerea că noua *colonia* s-a născut prin obişnuita promovare a menţionatului *municipium Septimium*; iar în încheiere: „La promotion au rang colonial pouvait sourvenir n'importe quand entre Caracalla et Gallien"[13].

Indiferent de soluţia acceptată, se poate reţine că Potaissa a cunoscut perioada de maximă înflorire urbanistică în epoca Severilor. Autorul ne prezintă extinderea geografică (teritorială) a oraşului, forul oraşului, cartierul artizanal; trama stradală este, însă, puţin cunoscută. Scutirea cetăţenilor Potaissei de impozitul funciar (urmare a acordării *ius Italicum*) încuraja activităţile agricole. Aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa a reprezentat un factor determinant pentru încurajarea vieţii economice şi intensitatea schimburilor; disponibilităţile băneşti importante permit dirijarea unei părţi generoase a averii locuitorilor cetăţii spre domeniul spiritual – indiferent dacă ne oprim la manifestările religioase, lumea (domeniul) funerară, urbanism, diferite aspecte ale vieţii cotidiene. Potaissa este un oraş bogat, cosmopolit; arta este prezentă deopotrivă în oraş (arta publică) şi în casa cetăţeanului.

[10] CIL, III, 903, 913, 7678, 7804 (= ILS, 7148); ILD, 465, 466479, 490, 496, 533

[11] C.C. Petolescu, *Procesul de urbanizare în Dacia romană*, în *Ştiinţele sociale şi politice în România. Progrese, realizări*, 2–3, 1985, p. 63; C.C. Petolescu, *Notă privind statutul juridic al Potaissei*, RI 2, 3–4, 1991, p. 224–225; C.C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman*, Bucureşti, 2000, p. 215, nota 190.

[12] CIL, III, 913 (= 7689). N. Gostar (*Ius Italicum în Dacia*, AIIA Iaşi 6, 1969, p. 132–133) observa că în primele două rânduri păstrate ale inscripţiei era numele unei legiuni, *I* sau *II Adiutrix*, purtând supranumele *Anton(iniana)*; pornind de la acest epitet, M. Bărbulescu, Ana Cătinaş, *Inscripţii dintr-un templu de la Potaissa*, EphemNap 2, 1991, p. 123, nota 102; vezi, de asemenea, următoarele lucrări semnate de M. Bărbulescu: *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 46–47; *Signum originis*, *Religie, artă şi societate în Dacia romană*, Bucureşti, 2009, p. 32) observa că *municipium Septimium Potaissense* exista în paralel cu *colonia* creată de Septimiu Sever. Această inscripţie, redescoperită între timp, a fost reluată de I. Piso (*Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociş (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 69–75; preluată de noi în ILD, 950), cu lectura în rândurile respective: *[? Cla]u(dius Hiero, libr(arius) [leg(ionis) V M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*.

[13] I. Piso, *Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociş (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 73. Dar, chiar dacă informaţia oferită de Ulpian poate fi contestată din punct de vedere *cronologic* (vezi îndoielile exprimate şi de noi în *Villes de la Dacie Romaine*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 97–98, nota 146), se poate reţine informaţia că, la data întocmirii scrierii lui Ulpian (*ante* 228, anul morţii sale), Potaissa era deja *colonia*. Împăratul Septimiu Sever a mai ridicat la rangul de *colonia* municipiul Drobeta şi, probabil, Romula. Prin urmare, dacă Potaissa a trecut prin stadiul de *municipium*, aceasta s-a petrecut în primii ani ai domniei lui Septimiu Sever (când s-au creat municipiile Apulum II, Porolissum, precum şi – probabil – Dierna, Tibiscum şi Ampelum); Potaissa ar fi putut fi ridicată la rangul de *colonia* în a doua parte a domniei lui Septimiu Sever. Altfel, ar trebui să admitem că Potaissa a fost înălţată la rangul de *colonia* de către Caracalla: poate cu ocazia vizitei împăratului în Dacia, în 214 (tot atunci a putut deveni *colonia* şi Romula). Evident, toate asemenea combinaţii „savante" nu valorează cât o descoperire epigrafică autentică!

Capitolul următor este cel esenţial şi tratează despre (II) *Domeniile artistice* (p. 39–206); investigaţia priveşte deopotrivă lucrări de piatră (cele mai multe dintre ele produse locale) şi piese de bronz (care sunt, cu puţine excepţii, produse de import).

Pentru strălucirea vieţii urbane, esenţială este sculptura în piatră (*A. Sculptura în piatră,* p. 40 şi urm.); materialul este fie marmura (lângă Potaissa se cunoaşte o exploatare de marmură, dar aceasta se aducea, poate, şi de la Bucova, din apropierea Sarmizegetusei romane); multe piese (aparţinând îndeosebi sculpturii religioase) erau aduse deja lucrate, fiind aici doar completate cu inscripţii. Sculptura cuprinde fie piese tridimensionale (în tehnica *ronde-bosse*), fie în tehnica basoreliefului.

Domeniul statuariei este ilustrat, în primul rând, prin mai multe piese religioase, cum ar fi capul unui zeu, provenind, probabil, de la o statuie a lui Mithra (se apreciază că statuia era înaltă de circa 3,5 m; este posibil ca pe cap să fi purtat un *pileus* din bronz). O altă realizare remarcabilă este capul unui zeu bărbos, identificat cu Sarapis (pe creştet se păstrează urmele unui *calathos*); este realizat dintr-un calcar asemeni celui din care au fost executate alte monumente din oraş – ceea ce creează autorului convingerea că provine dintr-un atelier local. Dintr-o statuie de marmură, mai mică decât „mărimea naturală”, se păstrează un bust atribuit lui Hercules (tipul Farnese). De la o statuie a aceluiaşi zeu provine un cap de calcar; deşi este calificată de autor ca o „lucrare mediocră”, ni se pare, totuşi, o sculptură originală, chiar un portret local (a se vedea fig. 23 din volum). Un altar de calcar, cu o inscripţie foarte interesantă, dedicată lui Saturnus, poartă pe soclu statuia zeului (lipsă de la piept în sus), realizare artistică totuşi modestă.

Sigur originală este statuaria funerară. Cea mai interesantă este o statuie (din marmură locală) reprezentând o femeie (matroană) *stolata*, cu un copil de mână (motivul poate să derive, după autor, din cel al Venerei cu Eros la picioare). Alte două statui (acefale) sunt lucrate din calcar. Alte monumente legate de lumea funerară au rol decorativ (sculpturi reprezentând lei funerari, delfini – unul purtând în spate un Eros).

Statuaria mare are sigur o origine locală (dacică) – fie că sunt opere locale, fie aduse din centre apropiate (Apulum, Napoca, poate chiar Ulpia Traiana).

Autorul consacră un subcapitol statuariei mici, de caracter religios. De reţinut un cap de marmură reprezentând pe *Dionysos*, remarcabil ca realizare artistică (cat. 14). Mai reţinem o altă frumoasă sculptură feminină – din păcate acefală şi căreia îi lipsesc şi braţele, reprezentând-o, poate, pe Hygia. Deşi monumentele reprezentând statuaria la Potaissa sunt remarcabile, observăm numărul redus al pieselor, ceea ce s-ar putea datora hazardului descoperirilor sau intoleranţei creştinilor, după abandonarea provinciei şi dispariţia susţinerii oficiale a statului pentru panteonul „păgân”.

O amplă cercetare este consacrată reprezentărilor în tehnica reliefului (p. 55 şi urm.). Autorul face distincţie între *basorelieful plat* şi *altorelief* (relieful înalt). De reţinut, de asemenea, este relieful ajurat (traforat), care este apropiat ca reprezentare de *ronde-bosse*.

Relieful votiv cuprinde un număr important de piese, totodată remarcabile din punct de vedere compoziţional. Predilecţia pentru basorelief se manifestă în reprezentarea unor divinităţi cu un repertoriu complicat, uneori cu scene multiple, dispuse în două sau trei registre (în special cele care redau mitul lui Mithra); dificultăţile (chiar imposibilitatea) de redare prin arta sculpturii a acestora explică preferinţa pentru basorelief. În acest gen de reprezentare, autorul înregistrează, la Potaissa, 13 piese: două icoane dionysiace (pe una apare şi Libera; se adaugă trei piese în tehnica reliefului ajurat, provenind din alte reprezentări dionysiace), câte una cu zeii medicinei (Esculap şi Hygia), Hercules, Diana (la vânătoare), Silvanus; două basoreliefuri mithriace (catalog nr. 24–25; ultimul, cu redarea scenelor mitului mithriac), două icoane cu Cavaterul trac. Aceste piese pot fi fie executate în ateliere locale sau în alte centre ale Daciei, fie aduse din afara provinciei.

Autorul prezintă un subcapitol intitulat *Relieful funerar* (p. 68 şi urm.). Aici, distingem cel puţin trei tipuri de monumente: *aediculae*, stele, medalioane şi altare funerare. Aceste monumente conţin scene stereotipe – banchetul funerar, precum şi inventarul banchetului (*mensa tripes*, vase). Pe unele piese, personajele sunt redate în altorelief, reprezentând adevărate portrete funerare. Un tip rar de monument la

Potaissa este medalionul funerar (lucrat aparte), cu redarea unei perechi conjugale (cat. nr. 39, fig. 80).

Se remarcă, în mai multe cazuri, o tratare oarecum individuală a personajelor; chiar dacă trăsăturile (feţei) nu sunt totdeauna reuşite, este posibil ca unele elemente ale chipului să fi fost „retuşate" color. De remarcat este prezenţa pe unele monumente funerare a unor divinităţi din panteonul provinciei: Hercules, Mercurius, Apollo, Attis (?), una dintre Moire (Chlotis), genii; delfini, lupa capitolină; mai întâlnim scene din viaţa cotidiană (spre exemplu, scena aranjării coafurii unei matroane romane).

Câteva pagini sunt dedicate unui studiu al portretului la Potaissa (p. 96 şi urm.); întrebarea dacă „există portrete pe monumentele funerare de la Potaissa?" primeşte în încheiere răspunsul (p. 104): „La Potaissa putem afirma doar, în unele cazuri, că avem a face *probabil* cu un portret, iar în alte situaţii – cu imagini standardizate" – apreciere ce ni se pare excesiv de critică.

Următorul subcapitol al cărţii este *B. Sculptura în bronz* (p. 105 și urm.).

Statuaria mare în bronz este reprezentată la Potaissa prin câteva fragmente descoperite în castru – posibil de la statui imperiale; un fragment poate proveni chiar din statuia unui zeu (Hercules). Deşi trebuie să fi existat în număr apreciabil, ele au căzut victimă foamei de metal din secolele ce au urmat abandonării Daciei de către Imperiul roman.

În schimb, este bine reprezentată categoria statuetelor de bronz, reprezentând divinităţi ale panteonului antic (Iupiter, Mars, Mercurius, Diana, Venus, Hercules, membri ai *thiasos*-ului lui Bacchus, Sarapis).

Legat de prelucrarea metalului, îndeosebi a bronzului, autorul distinge un al treilea subcapitol, *C. Artizanatul rafinat* (p. 133 şi urm.), care se leagă, într-un fel, de cel al bronzurilor figurate. Reţinem, îndeosebi, opaiţe de bronz (cu chipuri de sileni?), candelabre[14], fibule, diverse piese cu decor emailat, piese provenind din echipamentul militar.

Un subcapitol interesant este D. *Gliptica* (p. 158 şi urm.). Se apreciază că de pe teritoriul Potaissei provin „câteva zeci de pietre fine gravate" (geme, tipul *intaglio*; cameele se înscriu printre excepţii); multe dintre cele menţionate altădată în vechi colecţii s-au risipit în comerţul de antichităţi, doar o parte fiind acum păstrate în muzeele din Turda sau Cluj-Napoca. Repertoriul este variat: fie divinităţi (Iupiter, Minerva, Mars, Mercurius, Eros, Victoria), fie diverse alte reprezentări (călăreţ în galop, capricorn, păun?). Nu avem dovada existenţei unui atelier de gravat geme la Potaissa; piesele descoperite provin din alte oraşe din Dacia sau chiar din afara provinciei (cum ar fi cele aparţinând militarilor legiunii V Macedonica). Unele piese sunt montate în inele de aur sau argint; uneori, pietrele gravate serveau posesorilor şi ca sigilii.

Subcapitolul *E.* priveşte *Coroplastica* (p. 164 şi urm.); inventarul reprezentativ cuprinde divinităţi (îndeosebi pe zeiţa *Venus pudica*), dar şi vase cu aspect antropomorf sau opaiţe cu reprezentări umane (capete de sileni?).

Investigaţia autorului manifestă interes şi pentru posibilitatea ca unele piese să fi fost parţial colorate (*F. Culorile Potaissei*, p. 172 şi urm.), dar şi pentru înviorarea interiorului locuinţelor cu culori (prezenţă atestată prin fragmente de tencuială cu urme de vopsea). La aceste elemente care înveselesc viaţa cotidiană se adaugă o importantă prezentare a pieselor de bronz cu decor emailat (p. 180 şi urm.).

Un subcapitol este consacrat decorului (*G. Decorul*, p. 189 şi urm.), prin urmare elementelor ce înfrumuseţează un monument: pe altare votive, dar mai cu seamă pe monumente funerare, precum şi decorului arhitectural.

Cap. III. *Artizani şi ateliere* (p. 207–221). Deşi problema este avută în vedere pentru cercetarea fiecăreia dintre categoriile de monumente analizate în capitolul precedent, autorul caută o explicaţie a lipsei numelor autorilor operelor sculpturale provinciale. În schimb, s-a identificat un atelier la piciorul estic al Dealului Zânelor, prin descoperirea unor piese neterminate sau rebutate. Dar, adeseori, artistul (meşterul) lapicid lucra pe lângă monumentul

[14] Pentru aceste obiecte servind la iluminatul locuinţelor, vezi inscripţia IDR, III/2, 4 de la Ulpia Sarmizegetusa; pentru utilizarea lumânărilor *(cerae)* în ceremoniile religioase, vezi inscripţia de la Salsovia din Dobrogea / Moesia Inferior (IGLR, 271 b).

aflat în lucru – fie acesta construcţie urbană (publică sau civilă), fie funerară.

O problemă priveşte materialul din care au fost sculptate monumentele. La Potaissa, lucrările de marmură sunt puţine, între altele din cauza lipsei materialului. Marmură de calitate mediocră se afla mai aproape, la Trascău, Runc şi Poşaga (jud. Alba). Nu se cunoaşte provenienţa marmurei câtorva piese de mai mici dimensiuni; doar pentru unul dintre monumentele mithriace (cat. nr. 25) ştim că materialul provine din zona Mării Marmara (insula Procones); este semnificativ că inscripţia de pe plinta piesei poartă dedicaţia unui *miles leg(ionis) V Mac(edonicae)* (CIL, III, 899; piesa a ajuns posibil în bagajul unui soldat, după ce legiunea a fost mutată de la Troesmis în Dacia).

Materia primă la îndemâna sculptorilor era însă calcarul (jurasic) de la Cheile Turzii şi Cheile Turului (Turenilor), precum şi de la Podeni (calcar badenian gălbui).

Suntem de acord cu părerea autorului că majoritatea monumentelor funerare sunt produse ale atelierelor de la Potaissa; autorul chiar încearcă, pe bază de criterii stilistice, depistarea unor sculpturi provenind din acelaşi atelier.

Dimpotrivă, marile statui de bronz au fost aduse la Potaissa (asemeni celor din alte oraşe şi tabere militare din provincie), provenind din mari ateliere de bronzieri din Imperiu; aceeaşi origine au micile piese de bronz, dar de o calitate artistică remarcabilă, cum ar fi cea a Venerei şi cea a lui Marte, ale căror capete ilustrează coperţile acestei cărţi. Unele bronzuri mai mici ar putea proveni din atelierele de la Potaissa sau din alte centre ale Daciei.

Sinteza cărţii este prezentată în cap. IV. *Arta romană la Potaissa* (p. 223–240).

Mai mult decât inscripţiile, categorie de monumente din care Potaissa deţine o bogată recoltă, monumentele figurate reflectă mai obiectiv viaţa spirituală a păturii medii a populaţiei provinciei, cea mai statornică şi ataşată locului; acesteia îi erau mai accesibile reprezentările figurate decât formulele epigrafice abreviate.

În ceea ce priveşte valoarea artistică a acestor monumente, aprecierea suferă adesea de subiectivismul cu care este privită arta romană în general, cea provincială în special, în comparaţie cu arta clasică greacă. De altfel, expresia „artă provincială” nu este acceptată şi, prin urmare, nu este folosită de toţi istoricii de artă şi aceştia nici nu-i acordă acelaşi conţinut. Spre exemplu, un mare istoric al artei romane, Ranuccio Bianchi Bandinelli, preferă să utilizeze termenul de „artă europeană a Romei”; după acest istoric, arta provincială este, de fapt, o „artă populară”, interpretare locală a artei aulice. Un alt istoric, P. Zanker, consideră că, în provinciile din partea orientală a Imperiului, a supravieţuit arta elenistică[15].

Pe de altă parte, definirea unui „stil Potaissa” în arta provincială din Dacia primeşte din partea autorului mai degrabă un răspuns negativ. Ca în multe domenii ale vieţii provinciale, Dacia şi îndeosebi Dacia intracarpatică (inclusiv zona Banatului – avem în vedere pragul geofizic reprezentat de Porţile de Fier) era legată de provinciile de la Dunărea de mijloc şi de sus şi chiar de Italia de nord. Această realitate a fost evidenţiată şi în studiile asupra monumentelor artei provinciale[16].

În concluzie, se poate încă menţine ca valabilă caracterizarea artei romane din Dacia prin cuvintele unuia dintre profesorii autorului, un reputat istoric al Daciei romane:

„Progresele tehnice şi în general condiţiile vieţii economice şi sociale introduse de romani au determinat şi o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dacia se alcătuieşte şi se dezvoltă în legătură cu nevoile vieţii. Ea nu este o artă de factură superioară şi de mare dezvoltare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meşteri decât de adevăraţi artişti. Executând lucrări comandate de autorităţi provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilităţi financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute”[17].

După aceste rânduri, ce ar părea mai potrivite pentru o încheiere, mai reţinem un

---

[15] Vezi citările din *Arta romană la Potaissa*, p. 223, notele 416–417.

[16] Vezi, astfel, Lucia Ţeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, SCIV 22, 2, 1972, p. 215–222.

[17] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 345.

capitol final (V): *Soarta monumentelor de artă din Potaissa* (p. 241–271). Este o prezentare amplă a dispariţiei vieţii romane la Potaissa, dar, mai cu seamă, a avatarurilor monumentelor sale: cele mai dramatice momente datează chiar din epoca medio-modernă (cea a trezirii conştiinţei şi redescoperirii antichităţii!), dar nu lipsesc, aici sau în alte părţi ale fostei Dacii, nici chiar în zilele noastre. Autorul aminteşte contribuţia anticarilor şi a colecţionarilor transilvăneni, începând din epoca premodernă până la organizarea muzeului de istorie din Turda la mijlocul secolului al XX-lea.

În final, pentru orientarea cititorului în cercetarea monumentelor prezentate în castre, autorul mai prezintă o *Anexă. Fişe tehnice* (p. 273–301): un repertoriu (selectiv totuşi) al monumentelor (pieselor) figurate de la Potaissa, la care face referire în cercetarea sa (159 de monumente).

Alături de celelalte contribuţii ale autorului dedicate Potaissei (vezi *supra*, notele 2–4), cartea de faţă reprezintă o nouă operă de cercetare a istoriei vieţii romane în Dacia. Volumul este o sinteză nu doar reuşită, ci şi semnificativă asupra unui domeniu comparabil cu viaţa romană în celelalte provincii europene ale Imperiului. Remarcăm, totodată, ampla ilustraţie, bine aleasă şi excelent reprodusă grafic. Toate acestea ne îndreptăţesc a încheia cu o dorinţă către savantul nostru coleg: ca această amplă cercetare şi inegalabilă cunoaştere a patrimoniului Potaissei să se concretizeze sub forma unui volum din *Corpus Signorum Imperii Romani*, secţiunea pentru Dacia.

Constantin C. Petolescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti
e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

Adela Bâltâc, Christina Ştirbulescu, Andreea Ştefan, *Muzeul Naţional de Istorie a României. Catalogul Colecţiei Lapidarium. I. Piese greco-romane*, în colaborare cu Virgil Apostol, Editura Conphys, Bucureşti, 2015, 300 p.

Publicarea unor cataloage ale colecţiilor marilor muzee este o sarcină importantă, ce decurge din necesitatea cunoaşterii pieselor din patrimoniul lor. Cataloagele se adresează atât specialiştilor, cât şi marelui public. De aceea, ele se supun anumitor reguli. În primul rând, trebuie să fie alcătuite pe baze ştiinţifice riguroase, dar, în acelaşi timp, să fie şi pe înţelesul marelui public dornic de informaţie. Lucrarea prezentată îşi îndeplineşte întru totul obiectivele enunţate. Trebuie menţionat din start faptul că acest catalog este un început privind prezentarea lapidarium-ului, el conţinând doar o mică parte a acestuia, respectiv piesele greco-romane. Cele medievale rămân o sarcină pentru viitor.

Este ştiut faptul că alcătuirea lapidarium-ului, prin selectarea şi organizarea pieselor epocii greco-romane, se datorează doamnei Lucia Marinescu-Ţeposu, unul dintre ctitorii Muzeului Naţional de Istorie a României. Piesele au fost selectate din mai multe muzee din ţară, un număr important provenind din vechile colecţii ale Muzeului Naţional de Antichităţi, actualmente Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan". Aşa cum era normal, piesele litice ilustrează, prin conţinutul lor, istoria celor două provincii romane ce au existat pe teritoriul României de azi: Dacia şi Moesia Inferioară (Dobrogea din timpurile moderne), lapidarium-ul fiind organizat cronologic şi, pe cât s-a putut, regional.

Pornind la redactarea catalogului, autoarele au alcătuit o nouă clasificare, piesele fiind prezentate tematic, urmărindu-se anumite criterii care să definească obiectul în sine.

Primele exemplare ilustrate în catalog sunt reprezentate de *portrete*, în primul rând de cele imperiale şi apoi de cele particulare. Colecţiile muzeului nostru dispun de opt piese, dintre care şase de împăraţi şi doar două de împărătese, cele mai multe fie cu loc necunoscut de descoperire, fie din afara spaţiului românesc. Vorbind despre capete de împăraţi, trebuie să amintim şi pe cel

din bronz al împăratului Decius, care nu face parte, însă, din lapidarium.

Dintre celelalte „portrete", sunt de amintit Kouros-ul de la Histria, cea mai veche piesă din lapidarium, datată în secolul al VI-lea a.Chr. şi statuia „cetăţeanului de la Tomis", aflată într-o stare excepţională de conservare.

Al doilea capitol important al catalogului este alcătuit din *inscripţii*. Dintre piesele prezentate în acest capitol, amintim câteva exemplare care au contribuit în mod deosebit la rezolvarea unor probleme importante ale istoriei antice: decretul lui Labelius Maximus privind grăniţuirea teritoriului histrian sau inscripţia onorifică de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în cinstea lui Caius Arrius Antoninus, pentru Dacia.

Un alt capitol important îl constituie cel reprezentând *divinităţile*. Aici, un rol deosebit îl au zeităţile panteonului greco-roman, urmate de divinităţile egiptene, asiatice şi de cele locale, care formează tot atâtea capitole. Divinităţile sunt reprezentate în ordinea importanţei lor în panteon şi abia după aceea în funcţie de monumentul respectiv: statuie, obiect votiv, altar etc. Câteva piese de cult creştin din veacurile IV–VI încheie capitolul divinităţilor.

Universul funerar grupează toate categoriile de piese legate de această noţiune, de la sarcofage, cum ar fi cel de la Romula, la altare, statui, aedicule etc.

Diversele monumente care ridică probleme de istorie, dar, în acelaşi timp, şi de istoria artei antice şi de istoria religiilor au suscitat interesul multor cercetători (menţionaţi în bibliografia de la sfârşitul fiecărei voci); trebuie remarcat rolul de mare competenţă jucat în cunoaşterea lor de către Gabriella Bordenache, Lucia Marinescu-Ţeposu şi Maria Alexandrescu-Vianu.

Misiunea de a prezenta *piese de arhitectură* i-a revenit arhitectului Virgil Apostol. Pornind de la cele câteva blocuri de parament cu litere de la Sarmizegetusa Regia, sunt trecute în revistă toate piesele arhitectonice: fusuri de coloană, capiteluri, frize etc., provenind, în mare parte, din cetăţile de la malul Mării Negre.

Catalogul se încheie cu câteva portrete, a căror autenticitate este discutabilă.

Un glosar de termeni tehnici, folosiţi în prezentarea pieselor litice, ce se adresează în primul rând publicului larg, este binevenit pentru deplina înţelegere a acestora. Fotografiile color sunt, după părerea noastră, utile, pentru că ele se apropie mai mult de culoarea originală a marmurei şi a pietrei. Desigur, unele fotografii ar fi trebuit retuşate, pentru a fi mai clare.

Fără îndoială, continuarea catalogului cu un al doilea volum, cuprinzând piesele medievale, se impune, după cum cred că o ediţie în limba engleză a prezentei lucrări ar lărgi numărul cititorilor, atât specialişti, cât şi provenind din rândurile unui public din străinătate.

Catalogul este o reuşită, presupunând şi un volum imens de muncă, pentru care autorii merită toate laudele. O continuare a publicării de astfel de lucrări cu piese din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a României este de dorit.

Crişan Muşeţeanu
Muzeul Naţional de Istorie a României,
Bucureşti.

Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, …*Custodes confiniorum, vulgo ewrii… Cercetări arheologice în aşezarea medievală de la Miercurea Băi – Cunţa*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2015, 151 p. şi 116 pl.

Volumul de faţă, purtând ca titlu principal …*Custodes confiniorum, vulgo ewrii*…, are darul să incite cititorul măcar să-l răsfoiască, dacă nu să-l parcurgă în totalitate cu atenţie. Partea a doua a titlului (mai prozaică) vine să ne lămurească despre faptul că ne aflăm în faţa unei lucrări de pură arheologie medievală, conţinând, însă, numeroase elemente de interdisciplinaritate, după cum se va vedea pe parcurs.

Cartea, apărută în condiţii grafice foarte bune, a fost împărţită, după o structură oarecum clasică, în nouă mari capitole, precedate de un *Cuvânt înainte* (p. 7–8), urmat de Cap. I. *Cadrul geografic* (p. 9–10) – părţi asupra cărora, însă, nu voi insista.

Atenţia începe să ne fie captată odată cu Cap. II. *Cartografia, toponimia şi hidronimia istorică* (p. 11–17). Utilizând harta din secolul al XVI-lea

a lui Johannes Honterus şi cartările austriece – începând cu Josephinische Landesaufnahme (1769–1773), franciscană (1806–1869), a treia ridicare topografică realizată între 1869–1887, continuând cu hărţile militare din secolul al XX-lea – a Regatului Ungariei (după 1897), austro-ungară din 1910 şi încheind cu „Planurile Directoare de Tragere” ale armatei române realizate după 1916, autorii extrag o serie de toponime, dintre care cel mai important este, fără îndoială: „Alt Wehrbusch bei Thor”. Este important pentru că se dovedeşte în final a avea legătură cu o veche realitate istorică, surprinsă arheologic şi redată în paginile acestui volum.

Din Cap. III. *Istoricul cercetărilor* (p. 19–21) reiese că zona văii Secaşului, în ciuda unor încercări, a fost puţin cercetată arheologic, oricum nerelevant pentru Evul Mediu. Lucrările din anii 2011–2012, prilejuite de construcţia autostrăzii A1 Orăştie – Sibiu, aveau să scoată la iveală, pe tronsonul Cunţa – Selişte, cinci consistente obiective, notate convenţional de la MS 1 la MS 5. În paranteză fie spus, marile lucrări de infrastructură desfăşurate în ultima vreme au dublat sau chiar au triplat informaţia arheologică pentru anumite epoci, după cum se poate observa şi în cazul de faţă.

În Cap. IV. *Cercetarea arheologică din anul 2012* (p. 23–24) ne sunt prezentate pe scurt metodologia de cercetare a sitului 1 (MS 1), stratigrafia şi epocile istorice identificate aici. Astfel, într-o suprafaţă de aproximativ 2 ha (km. 44750–45100 ai viitoarei autostrăzi) au fost identificate 535 de complexe arheologice din perioade diferite (neolitic, bronz, Hallstatt, epocile romană, post-romană şi medievală).

Următoarele două capitole – Cap. V. *Analiza complexelor* (p. 25–32) şi Cap. VI. *Analiza materialului arheologic* (p. 33–44) – se referă doar la perioada medievală (conţinând, de altfel, de departe cele mai de seamă descoperiri din acest sit) şi constituie nucleul de bază al lucrării.

Au fost cercetate 153 de complexe medievale şi alte 78 cu datare neprecizată, dintre care, măcar o parte, putând aparţine Evului Mediu. Complexele au fost încadrate în următoarele categorii: 23 de locuinţe, şase anexe, 21 de cuptoare „pietrar”, 35 de cuptoare menajere, cinci vetre, două cuptoare de olar, două şanţuri, nouă aglomerări, 51 de gropi cu diverse funcţii.

Deşi existenţa unor cuptoare gospodăreşti aflate în aer liber şi care deserveau mai multe locuinţe (situaţie sugerată de modul în care se grupează şi relaţionează aceste complexe) este atestată arheologic în bazinul carpatic, în mai toate aşezările contemporane, surprinde numărul foarte mare al unor astfel de amenajări, cu mult peste cel al locuinţelor existente la Miercurea Băi. Avem de a face ori cu o particularitate a sitului, pe care nu o putem deocamdată lămuri (faptul că piatra putea fi procurată cu uşurinţă din ruinele construcţiei romane aflate în apropiere nu constituie o explicaţie suficientă), ori, mai degrabă, multe dintre aceste cuptoare au aparţinut unor locuinţe distruse în timp, al căror contur nu a mai putut fi surprins. Dacă această din urmă variantă este, măcar în parte, adevărată, numărul locuinţelor propriu-zise s-ar dubla ori chiar tripla, ceea ce ar fi un indiciu extraordinar pentru mărimea populaţiei unui sat medieval şi pentru demografia zonei în general. Cu atât mai importante devin descoperirile de aici....

Indiferent de faptul că unele complexe pot fi trecute într-o altă categorie funcţională sau câteva ar putea chiar aparţine unei perioade ceva mai timpurii (probabil secolului al VIII-lea, cum ar fi cazul complexelor 350–354, după ceramică şi o anumită grupare a lor), prin numărul de complexe cercetate, aşezarea de la Miercurea Băi – *Cunţa* se plasează, ca mărime, în primele cinci aşezări rurale datând din secolul al XII-lea din întreg bazinul carpatic. În plus, după cum reiese din volum, chiar dacă nu foarte explicit, vieţuirea de aici a durat circa două generaţii, spre deosebire, de pildă, de cea mai mare aşezare rurală arpadiană cercetată arheologic, cea de la Kàna (azi cartier periferic al Budapestei) – cu o durată de aproximativ 150 de ani.

Mai merită subliniată existenţa, în cadrul aşezării, a celor două cuptoare de olărie aparţinând tipului cu grătar, dar cu două variante de susţinere a acestuia – cu perete median şi cu stâlp central. Alături de cuptorul de la Bratei – *Nisipărie* (de acelaşi tip, dar cu grătarul susţinut în consolă), acestea sunt, deocamdată, singurele cuptoare din această categorie publicate (conform informaţiilor amabile ale celor care au cercetat în celelalte situri de la Miercurea Sibiului, în două dintre acestea s-au mai găsit alte cinci cuptoare de olărie), datate în veacul al XII-lea din Transilvania propriu-zisă.

Cap. VI. *Analiza materialului arheologic* (p. 33–44) cuprinde cinci subcapitole:

1. *Ceramica* (p. 33–39), ca în mai toate aşezările, constituie categoria cea mai numeroasă de materiale, autorii încadrând cele 520 de fragmente ceramice în cinci tipuri: vase borcan (374, 71,92%), căldări de lut (110, 21,15%), urcioare (6, 1,15%), castroane (4, 0,77%), boluri (2, 0,38%); 24 de fragmente (4,61%) nu au putut fi atribuite vreunui tip anume.

Autorii au analizat modul de confecţionare a vaselor, pasta, degresantul, arderea, decorul, eventuale întrebuinţări secundare. Trebuie spus de la început că repartiţia pe tipuri este conformă cu ceea ce se întâmplă în bazinul carpatic, unde prezenţa vaselor borcan şi a căldărilor de lut (cu proporţie variabilă între ele – în cazul MS 1 media căldărilor fiind una dintre cele mai ridicate) este zdrobitoare faţă de celelalte tipuri ceramice, care par a fi fost utilizate mai mult accidental decât ca o necesitate. De altfel, şi celelalte caracteristici, cum ar fi modul de confecţionare (în care predomină turaţia lentă), felul pastei şi arderea, majoritar oxidantă, se încadrează în ceramica epocii. O particularitate în ceea ce priveşte ornamentarea ceramicii de la MS 1 faţă de alte situri contemporane este absenţa impresiunilor realizate cu rotiţa dinţată (întâlnite pe o singură căldare de lut) şi relativa raritate a decorului constând în împunsături succesive.

Subcapitolul 2. *Piese de harnaşament* (p. 39–41), mai corect de intitulat, în opinia noastră, drept „Piese de echipament militar", include practic o singură categorie de obiecte, şi anume 10 pinteni cu spin, care asigură datarea în secolul al XII-lea şi dau o notă specifică aşezării. Aplica de bronz menţionată aici pare să aparţină mai degrabă epocii romane şi să provină dintr-o structură (probabil *statio* sau *villa rustica*) ale cărei dărâmături se aflau în apropiere.

Subcapitolul 3. *Unelte* (p. 41–43) – „şi ustensile" (n.n.) – cuprinde mai multe categorii de obiecte, prezente în mai multe exemplare sau singular în cadrul aşezării: seceri, cuţite, fusaiole, cute de ascuţit, râşniţe, ace, tuburi de ace, străpungător de os, bardă. Toate reprezintă tipuri cunoscute, des întâlnite în epocă.

În subcapitolul 4. *Obiecte de podoabă şi accesorii vestimentare* (p. 43–44) au fost incluse doar patru artefacte – o cataramă dublă de bronz (în formă de 8 – n.n.), o mărgea de os, un cercel verigă de bronz, un cercel format dintr-o mărgea de sticlă albastră montată pe o verigă îngustă şi subţire de bronz – ştiut fiind că în aşezări asemenea materiale sunt de obicei mai rare.

Capitolul privind *Analiza materialului arheologic* se încheie cu 5. *Diverse* (p. 44), cuprinzând două obiecte de fier, fără o funcţionalitate bine precizată.

În Cap. VII. *Analiza arheozoologică* (p. 45–65) ne este prezentată structura speciilor de animale pe baza determinărilor efectuate de Lajos Kiraly şi Beatrice Kelemen. De menţionat că şi în aşezarea de la Miercurea Sibiului se confirmă tendinţa înregistrată în epocă – bovinele ocupă primul loc în preferinţele alimentare, cu procente de 3–4 ori mai mari decât ovicaprinele şi porcinele, celelalte specii, comestibile în mod obişnuit (păsările, vânatul etc.), fiind reprezentate mai mult simbolic.

Urmează un scurt capitol, Cap. VIII, intitulat *Structura şi caracterul aşezării* (p. 67–68), în care este discutată succint distribuţia spaţială a anumitor complexe în raport cu suprafaţa cercetată. Trebuie precizat faptul că aşezarea nu a putut fi cercetată dincolo de limitele laterale ale viitoarei autostrăzi şi că au fost surprinse în săpătură doar două dintre marginile sale. Ne putem uşor închipui că numărul complexelor este substanţial mai mare. De subliniat, de asemenea, faptul că aşezarea a fost părăsită deliberat, cândva în secolul al XII-lea, neînregistrându-se urme de incendiu sau alte distrugeri. Situaţia este similară celei petrecute pe Târnava Mare, în aşezările de la Bratei – *Nisipărie* şi Sighişoara – *Dealul Viilor*.

Cap. IX. *Concluzii istorice* (p. 69–72) este menit să lămurească cine sunt şi ce misiune aveau cei care au locuit la MS 1. Pornind de la o serie de date istorice, precum şi de la analiza complexelor şi a materialelor, autorii ajung la concluzia că aşezarea a funcţionat în prima jumătate a secolului al XII-lea, fiind părăsită în mod organizat la venirea coloniştilor germani. Urmele consistente lăsate pe teren par să oglindească prezenţa unor ţărani cu îndatoriri militare, practicând o economie complexă de agricultori, crescători de vite, vânători şi meşteşugari. Aşezarea a aparţinut unui grup însemnat numeric, însărcinat cu paza graniţei – mai exact a „porţii de trecere prin pădurea deasă". Pe baza datelor istorice, a toponimelor şi hidronimelor (în primul rând Secaşul), dar şi a tradiţiei care consemnează, ca paznici la frontierele din această parte a Regatului

maghiar în veacul al XII-lea, acea populaţie cunoscută generic cu termenul de secui, aşezarea de la MS 1 le este atribuită lor.

Aşadar, ne aflăm în faţa a încă unei aşezări aparţinând acelor colectivităţi din care se va forma, în secolul următor, comunitatea secuiască, ce înglobează, probabil, mai multe etnii cu origini şi tradiţii diverse – din acest motiv existând o serie de trăsături specifice, care diferenţiază o aşezare de alta. Ceea ce le apropie şi ne face să le înscriem în seria de aşezări cu un anume specific este prezenţa, în număr mare (raportat la complexele cercetate), a pintenilor cu spin – în fond piese de echipament militar curente, aflate în dotarea trupelor.

Ceea ce deosebeşte aşezarea prezentată aici de altele contemporane (sau parţial contemporane) este prezenţa neobişnuit de mare a aşa-ziselor cuptoare pietrar în cadrul locuinţelor – uneori dublate de un cuptor de alt tip (de regulă „cotlonite” într-unul din pereţi) în cadrul aceluiaşi complex – şi numărul enorm al cuptoarelor (atât „pietrare” sau de alt fel) aflate în aer liber, chestiune deja comentată asupra căreia nu mai revin.

Aş mai vrea să adaug, referitor la această reţea de aşezări grănicereşti care prinde contur arheologic din ce în ce mai consistent, că existenţa ei a fost postulată, pe baza toponimiei, de către Kurt Horedt, încă din anii '50 ai secolului trecut. Ceea ce părea atunci o poveste interesantă, cu un uşor aer de legendă, îşi găseşte din ce în ce mai mult confirmarea arheologică. Pe lângă aşezările cunoscute de la Moreşti, Bratei – *Nisipărie*, Sighişoara – *Dealul Viilor*, MS 1, se mai pot adăuga alte descoperiri (atât din zona Miercurea Sibiului, cât şi din alte 3–4 puncte, tot de pe traseul autostrăzii, dar din zona Şibot).

Multe s-ar mai putea spune pe marginea subiectului; închei însă comentariile acestui capitol cu afirmaţia că, indiferent cum interpretăm aşezarea de la MS 1, ea va rămâne un punct de reper arheologic pentru Transilvania de sud în secolul al XII-lea. Este meritul autorilor pentru modul în care au cercetat în teren şi au valorificat în scurt timp realităţile arheologice de acolo.

Prin ultima remarcă, fac legătura cu *Catalogul descoperirilor* (p. 73–137) care, împreună cu ilustraţia, constituie temelia acestei lucrări. Dincolo de trecerea timpului, de evoluţia curentelor arheologice, de nuanţe şi interpretări, de progresul tehnologic înregistrat etc., este ceea ce rămâne de obicei dintr-o operă arheologică. Fiecare complex cu inventarul său a fost clar şi minuţios descris, totdeauna în conexiune cu ilustraţia, de o excelentă calitate.

Lucrarea mai cuprinde o listă bibliografică – *Bibliografie* (139–143) şi două rezumate în limbile engleză – *Abstract* (p. 145–147) şi germană – *Zusammenfassung* (p. 149–151) – ceea ce o face uşor accesibilă şi mediilor de specialitate din străinătate.

La sfârşitul volumului (începând cu p. 153) se află cele 116 planşe alb-negru şi color, de o calitate ireproşabilă, despre care am amintit deja.

Apreciez că este o lucrare plină de noutăţi, scoase la iveală ca urmare a strădaniei celor doi colegi ai noştri, care merită toate felicitările.

Adrian Ioniţă
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Daniela Marcu Istrate, Mihai Constantinescu, Andrei Soficaru, *The medieval cemetery from Sibiu (Hermannstadt) Huet Square. Archaeology, anthropology, history*, Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie Band 6, Verlag Dr. Faustus, Büchenbach, 2015, 231 p. text; 79 fig., 59 grafice, 72 tabele în text; 64 planşe şi 6 planşe-pliante

Volumul, apărut în prestigioasa serie „Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie”, se deschide cu *Cuvântul* (p. 9) editorilor, Barbara Scholkmann şi Jörn Staeker, urmat de un *Cuvânt înainte* (p. 11) şi o *Introducere* (p. 13–14), semnate de Daniela Marcu Istrate – coordonatoarea cercetărilor arheologice desfăşurate în Piaţa Huet în anul 2005. Trebuie să precizăm de la început că săpăturile au fost prilejuite de reabilitarea

infrastructurii centrului istoric, investiţii majore făcute de primărie înainte de anul 2007, când Sibiul a devenit capitală culturală europeană. Mai amintim că, în acelaşi an, principalele rezultate ale acestor cercetări au ajuns să fie cunoscute prin apariţia unei lucrări în două volume – Daniela Marcu Istrate (în colaborare cu: Monica Dejan, Maria Emilia Crângaci-Ţiplic, Georgeta El Susi, Radu Lupescu, Petre Beşliu Munteanu), *Sibiu. Piaţa Huet. Monografie arheologică I–II*, Alba Iulia, 2007. Aşadar, volumul înfăţişat astăzi – rod al colaborării dintre arheologi şi antropologi – vine să completeze informaţiile existente prin analiza cimitirului şi să sintetizeze totodată celelalte descoperiri.

Cartea de faţă este structurată pe două paliere – arheologie şi antropologie, primele trei capitole fiind destinate prezentării cercetării şi analizei arheologice a cimitirului din Piaţa Huet, iar următoarele cinci analizelor antropologice ale indivizilor înmormântaţi în cimitirul respectiv. Fiecare capitol este împărţit în mai multe subcapitole, unele dintre ele având, la rândul lor, subdiviziuni. Prin modul de expunere şi structura adoptată, lucrarea este foarte uşor de consultat, problemele înfăţişate înlănţuindu-se într-un mod logic şi clar.

În Cap. I. *Scurt istoric şi stadiul cercetărilor* (p. 15–23), sunt prezentate succint câteva date despre colonizarea germană în sudul Transilvaniei şi începuturile oraşului Sibiu / Hermannstadt. În strânsă legătură cu acest fenomen, se află biserica Sf. Maria (după adoptarea luteranismului, în 1543, devenită biserică evanghelică), al cărei istoric ne este redat. Piaţa Huet este un spaţiu aflat la marginea vestică a terasei „Oraşului de Sus”, într-o poziţie deosebit de avantajoasă, ceea ce a favorizat şi dezvoltarea ulterioară a burgului medieval. În mijlocul său a fost ridicată, după mijlocul secolului al XII-lea, prima biserică (purtând hramul Sf. Maria) de către coloniştii numiţi generic cu termenul de saşi. Cimitirul care s-a dezvoltat în jurul bisericii a fost, până în secolul al XVI-lea, primul şi cel mai mare cimitir parohial, existând, desigur, câteva cimitire mai mici, care deserveau mănăstirile, eventual şi comunităţile mai sărace (cum este, de pildă, cel al Bisericii Azilului).

Capitolul II. *Cercetarea arheologică în curtea cimitirului medieval* (p. 24–44) este împărţit în patru subcapitole.

Primul se referă la: *1. Cercetările anterioare anului 2005*, în care sunt trecute în revistă intervenţiile de natură arheologică desfăşurate în curtea bisericii până atunci, cele mai importante având loc, în opinia noastră, în anul 2002, când a fost cercetată sistematic rotonda.

În următoarele două subcapitole ne sunt înfăţişate *2. Strategia cercetării în 2005* şi *3. Caracteristicile generale ale sitului*. Remarcăm faptul că, pentru a obţine cele mai bune informaţii, autoarea – în ciuda presiunii timpului şi a constrângerilor lucrărilor de investiţie – a conceput cercetarea celor aproape 5000 mp ai pieţei prin împărţirea suprafeţei în carouri de 5 × 5 m, suprapuse de 19 secţiuni, în funcţie de situaţia din teren. Din suprafaţa amintită, s-au cercetat efectiv cca 2000 mp, fiind stabilite stratigrafia şi nivelurile de călcare medievale ale pieţei.

Cel de-al *4*-lea subcapitol, *Topografia construcţiilor*, cuprinde şase puncte, corespunzând fiecare câte unui obiectiv cercetat: 4.1. Zidul de incintă; 4.2. Capela Sf. Iacob; 4.3. Rotonda; 4.4. O fundaţie (a unei structuri); 4.5. Biserica parohială; 4.6. Capela Sf. Ladislau. Cu excepţia bisericii parohiale (actuala biserică evanghelică), niciunul dintre acestea nu mai este astăzi vizibil. Rezultatele cercetărilor au fost publicate pe larg în lucrarea monografică din anul 2007, dar, pentru înţelegerea contextului şi a raportului cu cimitirul, o prezentare sintetică a fost inclusă şi în volumul de faţă, asupra căreia nu voi insista însă acum. Menţionez doar că au fost demontate, cu argumente arheologice, unele opinii exprimate anterior săpăturilor din 2005, cum ar fi, de pildă, aceea că incinta de piatră a luat locul uneia de pământ. S-au făcut, de asemenea, clarificări şi au fost lansate ipoteze privind cronologia şi funcţiile capelelor: Sf. Iacob, Sf. Ladislau, Sf. Maria şi Sf. Ioan (rotonda).

Cap. III. *Cimitirul* (p. 45–120) reprezintă partea cea mai consistentă a lucrării, fiind structurat în 12 secţiuni:

Din prima, intitulată *1. Caracteristici generale*, aflăm că, în vara anului 2005, a fost cercetată o parte a acestui cimitir, probabil aproximativ o cincime, înregistrându-se 1833 de complexe funerare. Între acestea, se află o

groapă comună, două morminte din secolul al XIX-lea, aflate în interiorul capelei Sf. Ladislau, precum şi o groapă, care s-a dovedit a aparţine locuirii preistorice. Numărul complexelor funerare care au fost luate în calcul în această analiză este, aşadar, de 1830. Dintre acestea, 40 de morminte au fost duble (adult şi copil) şi două morminte au fost triple, astfel încât numărul indivizilor s-a ridicat la 1874.

În cea de-a *2-a* secţiune*, Starea cimitirului în momentul săpăturilor. Limitările cercetării*, se precizează că săpăturile arheologice au avut un caracter de salvare, cu obiectivul de a recupera mormintele aflate în straturile ce urmau a fi îndepărtate pentru amenajarea modernă a suprafeţei. Din totalul mormintelor identificate în săpătură, 73% au fost observate integral, celelalte fiind în situaţii care nu au permis decopertarea totală. Relevantă pentru densitatea extraordinară a cimitirului este, de pildă, o situaţie în care, pe o suprafaţă de aproximativ 22 mp, au fost descoperite 186 de morminte, ceea ce arată o aglomerare de minimum opt morminte/mp, cimitirul de la Sibiu fiind comparabil, din acest punct de vedere, cu cel de la Saint-Denis.

În ceea ce priveşte starea de conservare, se poate aprecia că doar 66% dintre oseminte s-au păstrat într-o stare bună sau acceptabilă.

Pornind de la starea fizică a cimitirului şi de la limitele cercetării de salvare, s-a încercat apoi stabilirea principalelor caracteristici ale necropolei, pe baza indicatorilor obişnuiţi: adâncimea, forma şi umplutura gropii, amenajări speciale ale gropii, urme de sicriu din lemn, poziţia şi orientarea scheletului şi obiectele de inventar – care constituie şi obiectul secţiunilor *3-6*.

Menţionez că s-a ajuns la un standard funerar pe durata funcţionării necropolei, în care predomină: utilizarea gropilor rectangulare, fără alte amenajări, decedaţii fiind depuşi în decubit dorsal, cu braţele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, orientare V-E şi fără inventar (foarte sărac). Pentru etapele finale de funcţionare a necropolei, se constată o prezenţă mai mare a amenajărilor de lemn (în total cca 18%), o diversificare a poziţiei braţelor şi chiar o sensibilă înmulţire a elementelor de inventar funerar.

O menţiune specială merită gropile cu nişă pentru cap – prezente în număr de 167 (dintre care 105, fiind întregi, sunt sigur identificate) – deoarece sunt un bun indicator cronologic, ele fiind caracteristice primelor generaţii de oaspeţi occidentali aşezaţi în sudul Transilvaniei. Desigur, la Sibiu, graţie şi numărului mare de morminte cercetate, acestea sunt, comparativ cu alte necropole, cele mai numeroase.

Secţiunea *6. Inventarul funerar* – cuprinde şapte subdiviziuni, corespunzând categoriilor de inventar: 6.1. Monedele; 6.2. Ceramica; 6.3. Scoicile; 6.4. Accesoriile vestimentare; 6.5. Podoabele; 6.6. Alte piese; încheindu-se cu 6.7. Consideraţii generale.

În timpul cercetărilor, a fost recuperată o cantitate destul de importantă de obiecte (constând mai ales din fragmente ceramice, monede, piese de vestimentaţie, obiecte de podoabă şi alte câteva obiecte diverse). Cele mai multe s-au aflat în umpluturi, rulate de numeroasele înhumări practicate în cele patru secole de utilizare a necropolei. Foarte probabil, aceste obiecte provin din morminte, cu toate că puţine dintre ele pot fi puse în conexiune directă cu un anumit complex.

Prezenţa unor obiecte în relaţie directă cu osemintele a fost înregistrată în 138 de morminte, dintre care 15 conţin două sau mai multe piese. În ansamblu, mormintele cu inventar reprezintă un procent de aproximativ 7,65% din totalul complexelor funerare.

Dintre cele 234 de monede descoperite, 176 au apărut în umpluturi şi 58 în conexiune certă cu mormintele. Din totalul monedelor descoperite, au putut fi identificate 163, dintre care 156 aparţin perioadei de funcţionare a cimitirului şi şapte sunt ulterioare. Dintre cele 156 de monede, doar 34, lizibile, se află în conexiune certă cu mormintele, celelalte 122 fiind descoperite în poziţie secundară. Se poate presupune, totuşi, că ele provin, în marea majoritate, din situaţii legate de obiceiurile funerare ale epocii, fie că au fost depuse efectiv ca obol, fie aruncate, poate, în umplutura gropii. Prin raportare la secole, situaţia se prezintă astfel: patru provin din secolul al XII-lea; una din secolul al XIII-lea; 85 din secolul al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea; 42 după mijlocul secolului al XV-lea; 24 din prima jumătate a secolului al XVI-lea; şapte monede aparţin perioadei de după încetarea funcţionării cimitirului.

Accesoriile vestimentare constau în: catarame (un mormânt), închizători de tipul

„moş şi babă” (11 morminte), nasturi de bronz (şapte morminte) şi aplici (capete de şnur – cinci morminte). Alte câteva exemplare s-au găsit în umpluturi.

Din morminte, au fost recuperate doar câteva obiecte, ce pot fi considerate piese de podoabă: o mărgea aurită şi opt ace de voal cu capătul sferic, întregi sau fragmentare.

Din umplutură, provin, însă, mai multe piese din această categorie: un fragment de lănţişor, trei inele de bronz, unul cu chaton în formă de inimă, o verigă din sârmă circulară şi o alta din platbandă. Câteva mărgele de bronz au apărut în apropierea unui craniu rulat ce păstra multe pete verzi. De asemenea, a mai fost găsit un colier, compus din 77 de mărgele de bronz, de formă sferică, şi o mărgea mai mare, din sticlă albastră. Tot din umpluturi, de pe partea sudică a bisericii, provin mai multe fragmente metalice de bronz de la o piesă cu un decor fixat cândva pe o pânză.

Obiecte diverse. Pot fi enumerate aici: un fragment dintr-o daltă, aplici de formă ovală cu un orificiu central, aparţinând garniturii mânerului unor cuţite, cuţite de uz casnic, un obiect din tablă de bronz, din care s-a păstrat un fragment în formă de săgeată, un cui din bronz, fragmente de sârmă, mici fragmente metalice de diverse forme, o bilă de piatră. La acestea, se adaugă alte nouă fragmente metalice descoperite pe suprafaţa cimitirului, aparţinând unor obiecte a căror funcţionalitate nu mai poate fi precizată.

Inventarul modest al cimitirului nu constituie o surpriză, deoarece, în mod obişnuit, necropolele perioadei nu excelează la acest capitol, indiferent dacă ne raportăm la Transilvania sau la alte regiuni ale Europei.

Din următoarea secţiune, *7. Delimitări cronologice*, aflăm că prelucrarea rezultatelor cercetării arheologice, bazată pe studierea obiectelor (ruine, clădiri, artefacte) în contextul în care au fost descoperite, a permis conturarea a trei etape principale de folosire a cimitirului: etapa timpurie, din secolele XII–XIII, etapa de mijloc, din secolele XIV–XV, şi etapa finală aparţinând, în principal, secolului al XVI-lea. Fiecare dintre acestea este definită de anumite obiecte, cu precădere de monede, ceramică şi de structurile zidite, păstrate în stare de ruină sau încă în uz. Indicatorul cel mai sigur îl reprezintă mormintele cu nişă pentru cap. Considerând cele 167 de morminte de la Sibiu (9,12%), ca datând, conform stadiului actual al cercetărilor, în secolele XII–XIII, procentul mormintelor încadrabile cronologic pe baza unor indicatori concreţi se ridică la aproape 20%, cele mai multe dintre acestea aparţinând orizontului timpuriu. Încercarea de a face o analiză matematică (cu ajutorul programului WinBasp) nu a condus la rezultate mulţumitoare, din cauza informaţiilor incomplete, a numărului mic de indicatori şi relevanţei reduse a acestora.

Urmează trei secţiuni, dedicate altor aspecte ale cimitirului: *8. Observaţii asupra cronologiei mormintelor analizate antropologic*; *9. Mormintele cu nişă pentru cap; 10. Elemente de topografie funerară*, urmate de alte două, cu caracter concluziv: *11. Concluzii istorice şi arheologice; 12. Câteva consideraţii privind contextul local*.

Se reţine, în final, faptul că cimitirele coloniştilor din Transilvania nu sunt prea bine cunoscute. Cercetarea acestei componente a civilizaţiei noilor veniţi în arcul carpatic s-a făcut aproape exclusiv în contextul unor şantiere de restaurare a monumentelor, în care atenţia era concentrată mai ales asupra elementelor zidite şi re(con)stituirii acestora.

Partea a doua a lucrării, destinată analizei antropologice, începe cu un capitol intitulat IV. *Metode ale analizei antropologice* (p. 121–124), care cuprinde trei subcapitole: *1. Introducere; 2. Conservare; 3. Metodologie.* Acesta are darul de a ne pune în temă cu starea de conservare a materialului analizat şi metodele folosite în examinarea scheletelor (aşa numitul „protocol” utilizat de către antropologi). Fragmentarea deosebită a materialului osteologic este şi motivul pentru care un număr relativ mic de date metrice au fost prelevate în raport cu mărimea lotului analizat.

După acest capitol cu caracter introductiv/explicativ, autorii abordează problemele de paleodemografie – construcţie a antropologilor ce se bazează pe date relative, cum sunt determinarea sexului şi estimarea vârstei, cu scopul stabilirii unui profil demografic al lotului studiat, care să cuprindă ponderea pe sexe, numărul de indivizi pe grupe de vârstă, speranţa de viaţă la naştere, mortalitatea şi altele.

Cap. V. *Paleodemografie* (p. 125–136) cuprinde trei subcapitole: *1. Introducere şi metode; 2. Demografia cimitirului din Piaţa*

Huet; 3. Probe medievale comparate şi concluzii.

Analiza paleodemografică nu s-a putut efectua, în principal din motive obiective, pe toţi cei 1874 de indivizi înregistraţi (din 1830 morminte), ci doar pe un lot de 656 de schelete (provenind din 615 morminte), dintre care 253 sunt de sex feminin (38,57%), 244 de sex masculin (37,20%) şi 159 indeterminabili (24,24%). Pe grupe de vârstă, se observă că sunt 142 de indivizi sub 20 de ani şi 514 adulţi.

Vârsta medie la deces, calculată pentru întreg lotul de la Sibiu – *Piaţa Huet*, este de 29,26 de ani, dar pe sexe este de 36,46 de ani pentru indivizii de sex masculin, de 34,26 de ani pentru cei de sex feminin şi de 17,06 ani pentru cei indeterminabili. Aceste date corespund, în cea mai mare parte, cu speranţa de viaţă la naştere calculată pentru indivizii de sex feminin (35,94 ani), pentru cei de sex masculin (38,44 ani) şi pentru cei indeterminabili (17,47 ani).

Valoarea speranţei de viaţă la naştere pentru lotul de la Sibiu a fost comparată cu situri din România, Cehia, Ungaria, Spania, Portugalia şi Anglia. Speranţa de viaţă se încadrează în cea a epocii, cuprinsă între 25 şi 35 de ani, mortalitatea fiind de 30,87‰.

Tabelele demografice utilizate pentru necropola de la Sibiu sunt primele realizate după o lungă perioadă de stagnare în care s-a mers aproape exclusiv pe prezentarea datelor metrice ale scheletelor. Rezultatele sunt încurajatoare şi au oferit o imagine interesantă a acestei comunităţi. Folosindu-se şi comparaţii cu alte situri, datele de la Sibiu s-au putut încadra în anumite tendinţe. Noile analize ale necropolelor medievale se vor putea baza de acum încolo pe acest lot destul de consistent.

Urmează două capitole – unul referitor la *datele metrice*, celălalt la *patologie*.

Cap. VI. *Date metrice* (p. 137–146) este structurat în şase părţi: *1. Introducere; 2. Subadulţi*; *3. Adulţi*, cu trei subdiviziuni: 3A. Craniul; 3B. Femei; 3C. Bărbaţi; *4. Statura; 5. Asimetrii; 6. Diferenţe între sexe şi dimorfism sexual*.

Nu voi comenta asupra acestor aspecte cu caracter mai tehnic, ci amintesc doar că, aşa cum se ştie, statura poate fi un indicator de sănătate, statut etc. şi poate varia în timp, fiind influenţată de dietă, de fondul genetic, stil de viaţă. Autorii au comparat rezultatele obţinute cu populaţiile din Europa Centrală, ca şi din alte regiuni. Atât pentru scheletele de sex masculin, cât şi pentru cele de sex feminin de la Sibiu, staturile sunt, comparativ cu cele din Europa Centrală, cele mai mari. Aceeaşi tendinţă se păstrează şi faţă de cele hispanice ori din România (cca 167 cm pentru bărbaţi).

Cap. VII. *Patologie* (p. 147–162) cuprinde, la rândul său, şase subcapitole corespunzând tipurilor de afecţiuni observate: Primul se referă la *1. Starea danturii* – cu cinci subdiviziuni: 1A. Calculii dentari; 1B. Dinţi căzuţi înainte de deces; 1C. Abcese; 1D. Carii; 1E. Afecţiuni dentare la subadulţi.

În toate cazurile semnalate de patologie dentară, există un număr mai însemnat de schelete feminine afectate, ceea ce poate fi explicat şi prin numărul mai mare de indivizi de sex feminin disponibili pentru analiză. Totuşi, aceste observaţii ar putea reflecta existenţa unor probleme de sănătate mai accentuate în cazul femeilor, reflectate prin infecţii mai numeroase.

2. Dieta şi condiţii de dezvoltare – cu două subdiviziuni: 2A. Hiperostosa porotică; 2B. Rahitism.

3. Infecţiile – cu trei subdiviziuni: 3A. Osteoperiostitis; 3B. Tuberculoza; 3C. Alte infecţii.

4. Afecţiuni ale articulaţiilor – Osteoartrita.

5. Traume – cu cinci subdiviziuni: 5A. Fracturi; 5B. Traume provocate de proiectile/obiecte contondente; 5C. Traume provocate de tăieturi; 5D. Traume cauzate de un obiect contondent; 5E. Miozita osificantă traumatică.

Au fost identificaţi 32 de indivizi (4,88%) care au suferit diverse traume. Dintre aceştia, 46,88% sunt bărbaţi, 37,50% femei, 15,63% de sex neprecizat. Doar doi subadulţi (6,25%) au suferit astfel de traume, provocate accidental sau de violenţe, restul fiind adulţi cu vârste cuprinse între 30–50 ani. Cele mai afectate părţi ale scheletului au fost craniul (29,41%), membrele superioare (52,94%) şi rareori membrele inferioare (17,65%).

6. Diverse boli – cu cinci subdiviziuni: 6A. Entezopatii; 6B. Fosa romboidă; 6C. Defecte corticale; 6D. Tumori; 6E. Trepanarea.

Partea dedicată antropologiei se încheie cu Cap. VIII. *Rezumat şi comentarii* (p. 163–180) cu trei subcapitole: *1. Cercetarea altor cimitire medievale din România*; *2. Sibiu – interpretare*

sintetică a datelor, cu trei subdiviziuni: 2A. Paleodemografia; 2B. Date metrice; 2C. Paleopatologie. *3. Corelarea antropologică cu datele istorice privind populaţia Transilvaniei în secolele XII–XVI.*

Rezumând, se poate afirma că datele obţinute, combinate cu datele arheologice, oferă, pentru prima dată în literatura antropologică românească, posibilitatea urmăririi evoluţiei stării de sănătate şi a standardului de viaţă (din perspectivă osteologică) a unei comunităţi medievale de-a lungul unor etape însemnate ale existenţei sale, condiţionate, desigur de starea de prezervare în general precară a scheletelor.

Astfel, cimitirul din Piaţa Huet constituie un element de noutate în peisajul perioadei medievale din Transilvania, în special şi din Europa, în general, atât prin numărul mare de schelete analizate, cât şi prin faptul că este printre primele necropole de mari dimensiuni analizate antropologic. După cum este cunoscut, analiza osteologică detaliată, datele metrice şi cele de patologie sunt dificil de interpretat în lipsa unor date comparative provenite din cimitire contemporane, apropiate spaţial, fie ele ale populaţiei româneşti sau săseşti.

Analiza antropologică a acestui lot de la Sibiu – *Piaţa Huet* a arătat variaţii în timp ale unor indicatori demografici, ale staturilor sau ale unor boli; de asemenea, există diferenţe şi între sexe sau vârste. În capitolele de paleodemografie, de măsurători şi de paleopatologie, s-au discutat aceste diferenţe şi, în acelaşi timp, şi comparaţiile cu alte loturi.

În final, autorii au încercat şi o corelare cu diverse evenimente (războaie, calamităţi naturale, epidemii de ciumă, foamete) cunoscute istoric, care, fără îndoială, au afectat, în proporţii variabile, populaţia din Sibiu, în secolele XII–XVI. Acest demers este necesar, deoarece respectivii indicatori au şi determinanţi culturali, iar corpul uman răspunde la stres în diferite moduri.

Datele istorice şi analiza osteologică par a indica o populaţie omogenă, înmormântată în cimitirul din Piaţa Huet. Numărul total de indivizi înhumaţi aici de-a lungul celor patru secole de funcţionare a necropolei este dificil de estimat. Scheletele analizate reprezintă doar o mică parte a acestora, iar datele obţinute au încercat să ofere o altă imagine – bazată pe identificarea stării de sănătate a comunităţii.

Lucrarea mai cuprinde un amplu *Rezumat în limba germană* (p. 181–201), *Bibliografia* (p. 202–210) şi *Anexele* (listele cu figurile, tabelele şi graficele) (p. 211–230). În partea finală a cărţii se află cele 64 de planşe color.

Condiţiile grafice ale Editurii Dr. Faustus nu puteau fi decât excepţionale.

Cartea însumează o mulţime de premiere în literatura de specialitate din România; reamintesc, în final, doar câteva: cea mai mare necropolă medievală cercetată arheologic într-un interval extrem de scurt, cele mai multe morminte cu nişă pentru cap atestate din Transilvania, analiza scheletelor din perspectivă bioarheologică, cu tot ceea ce implică aceasta, numeroase noutăţi metodologice etc.

Vreau să mai subliniez faptul că importanţa lucrării, din punct de vedere istoric, constă şi în faptul că nu este dedicată unei necropole oarecare, remarcabile doar prin dimensiuni, ci că ne oferă o imagine asupra principalului cimitir din Sibiu, oraşul ce s-a dovedit forţa coagulatoare a comunităţilor germane din Transilvania. Altfel spus, cei înmormântaţi în Piaţa Huet şi analizaţi în paginile acestei cărţi au fost cei care au contribuit din plin la crearea „universităţii săseşti” medievale – baza prosperităţii şi păstrării identităţii culturale a comunităţilor germane din Transilvania până în epoca modernă.

Dincolo de informaţiile transmise, lucrarea constituie şi un model de colaborare, finalizată cu succes, între arheologi şi antropologi, care ar trebui urmat în cercetarea românească.

Adrian Ioniţă
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

E. Crubézy, S. Duchesne, C. Arlaud (éds.), *La mort, les morts et la ville: Saints-Côme-et-Damien, Montpellier, X^e–XVIe siècles*, Editions Errance, Paris, 2006, 448 p.

În rândurile de mai jos, vă propunem spre lectură, atât celor interesaţi de arheologie, istorie sau antropologie, cât şi altora din diferite domenii conexe (deopotrivă cercetători, cadre didactice sau studenţi), rezultatele unui important efort colectiv interdisciplinar, desfăşurat de o echipă, formată din 48 de membri, provenind din bine-cunoscutele organisme publice de cercetare din Franţa: CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) şi INRAP (Institut National de Recherches Archéologiques Préventives), coordonată de către E. Crubézy, S. Duchesne şi C. Arlaud.

Este vorba despre studiul complex al unui sit arheologic din Evul Mediu – Saints-Côme-et-Damien – din Montpellier, actuala capitală a regiunii Languedoc-Roussillon, menţionată pentru prima dată într-un document din anul 985. Situat pe coasta de sud a Franţei, oraşul a fost una dintre cele mai importante metropole comerciale ale vremii din Mediterana Occidentală, prin prisma numeroaselor legături ce porneau spre Africa de Nord, Orientul Apropiat şi Mijlociu, Marea Nordului sau Marea Baltică.

Situl arheologic, cu o evoluţie acoperind peste 2000 de ani, poartă numele Sfinţilor Cosma şi Damian, medici, consideraţi în Occident drept patroni ai bărbierilor, băieşilor şi chirurgilor, fiind analizat din perspectiva problematicii bisericii şi a cimitirului medieval, plasat *extra-muros*, la peste 300 de metri distanţă de aşezare, care a funcţionat până la mijlocul secolului al XVI-lea.

Cercetările arheologice, desfăşurate în anii 1981–1984, 1996 şi, în special, 1997, ultima campanie beneficiind de o finanţare excepţională din partea comunităţii urbane, şi lucrarea rezultată, îmbinare armonioasă a informaţiilor de ordin arheologic-istoric cu studiul biologic al resturilor scheletice, au dezvăluit existenţa unui sit esenţial pentru evoluţia societăţii medievale occidentale.

După o *introducere* privind istoricul cercetării şi problematica sitului în raport cu originile comunităţii urbane actuale (p. 26–51), volumul este structurat în trei părţi: prezentarea sitului în complexitatea sa (p. 53–188); prezentarea cimitirului şi a bisericii Sfinţilor Cosma şi Damian în contextul unei istorii a morţii în Occident, la sfârşitul epocii medievale şi începutul epocii moderne (p. 189–392); evoluţia biologică a populaţiei în decursul acestei perioade (p. 394–433), cu accent pe marea ciumă (moartea neagră sau pesta, una dintre cele mai violente pandemii din istoria lumii, cauzată de bacteria numită *Yersinia pestis*), care a reprezentat şi factorul hotărâtor pentru declinul aşezării. Un capitol de concluzii (p. 435–437), privind contribuţiile de ordin istoric şi metodologic ale cercetării sitului, şi o amplă listă bibliografică încheie lucrarea. Atent şi detaliat structurat, cuprinsul volumului este un excelent ghid pentru cititorii cu grade diferite de interes. Maniera de organizare grafică a volumului contribuie decisiv la calitatea sa.

Autorii menţionează că vieţuirea medievală s-a desfăşurat pe durata a peste şase secole, evoluţia ansamblului cimiterial cunoscând şapte faze. Primele două etape funerare, care includ peste 1000 de indivizi, cuprind înmormântări rupestre. În celelalte faze, cu mai mult de 10000 de subiecţi, în majoritate distruşi (scheletele intacte sunt excepţionale) şi care se întind pe durata a peste patru secole, avem de-a face cu înmormântări în care defuncţii erau depuşi în gropi săpate în pământ.

Este prezentat cadrul biologic şi demografic al populaţiei din Montpellier, din momentul fondării aşezării şi până la declinul ei. De la 100–150 de locuitori în anul 985, populaţia pre-urbană creşte treptat (creştere naturală şi imigraţie susţinută) şi ajunge la un maximum de cca 40000 de locuitori, chiar în anul marii ciume, 1348. Spre sfârşitul secolului al XV-lea, populaţia număra doar 13200 de locuitori. De asemenea, ne este prezentată problematica generală care derivă dintr-un astfel de tip de cimitir, cu o densitate extrem de mare a înhumaţilor. „Lumea morţilor” ne este adusă în prim plan prin intermediul practicilor funerare, în timp ce „lumea viilor” şi evoluţia populaţiilor

sunt puse în valoare prin morfologia sau patologia resturilor scheletice.

Prima parte a lucrării (*Un puzzle urban și cimiterial; contribuția sa la originile și evoluția localității Montpellier*) abordează o serie de elemente ce țin de strategia săpăturii arheologice, de cronologia cimitirului şi de principalele faze ocupaționale. Suprafața sitului a fost împărțită în șapte zone, doar patru dintre acestea conținând resturi osteologice din secolele X–XVI. Înregistrarea grafică a fost efectuată doar pentru elementele arhitecturii funerare (cavouri, morminte etc.), nu și pentru schelete, lucru lesne de înțeles dacă ținem cont de densitatea înmormântărilor. Totuși, informațiile derivate din cercetarea scheletelor au fost înregistrate în fișe, urmărindu-se atât o serie de aspecte arheologice (relații stratigrafice, adâncimi, tipul gropii etc.), cât și unele caracteristici biologice primare (determinarea sexului sau estimarea vârstei). De asemenea, echipa de cercetare a stabilit care unitate stratigrafică se pretează cel mai bine pentru efectuarea de datări cu ^{14}C. Au fost prelevate 28 de astfel de probe: 27 din oase umane și una dintr-un lemn carbonizat. Și cu ajutorul altor elemente folosite pentru datare (ceramică, monede), a fost stabilită diagrama generală a sitului, care cuprinde 15 faze. Menționăm că, pe lângă artefactele medievale, au fost identificate și vestigii mai vechi, începând din secolul I a.Chr., situl continuându-și existența până în secolul XX.

Prima fază, în care au fost descoperite urme ale activității umane în acest sit, este documentată de prezența a două gropi, atribuite ultimului secol precreştin şi care puteau fi în relație cu o rețea de drumuri. Următoarelor două faze le este caracteristică prezența unor bazine, a căror funcționalitate se leagă de o instalație de ulei sau vinicolă. Abandonul bazinelor este urmat rapid de utilizarea unor recipiente de stocare *in situ*, de tipul *dolia*, datate spre finalul primului secol din era creştină. Constatăm lipsa artefactelor pentru o perioadă de cca 1000 de ani, aspect care nu este dezbătut în paginile lucrării. Ansamblul vestigiilor din faza a IV-a este reprezentat de 11 silozuri cvasiidentice, aflate în aceeași secvență cronologică (secolele IX–XI), dar fără a fi în legătură temporală cu primele înmormântări din faza următoare. Patru dintre ele prezintă o serie de particularități și amenajări menite să confere o mai bună conservare a cerealelor, principalul scop pentru care se presupune că au fost construite.

În faza a V-a, este consemnat primul nivel de înmormântări. Este vorba despre 99 de morminte rupestre, identificate în trei zone diferite și care sunt legate de un posibil lăcaş de cult primitiv ce aparținea unei mici comunități. Majoritatea gropilor sunt orientate pe axa est-vest (capul defunctului la vest și picioarele la est), cu excepția a șapte orientate nord-sud și care le intersectează pe primele. Remarcăm prezența a șase înhumați într-una dintre gropi. Pe baza cronologiei relative și a orientării gropilor, a anteriorității acestora față de edificiul religios, a monedelor, ceramicii și analizelor ^{14}C, această primă fază a cimitirului a fost datată în secolele IX–XI. Al doilea nivel de înmormântări este legat de existența bisericii Saints-Côme-et-Damien, menționată pentru prima dată în anul 1080. Această fază (a VI-a) corespunde deja unui cimitir urban propriu-zis. Este plasată în nord, într-un loc lipsit de morminte rupestre. Un singur mormânt a fost identificat în naosul bisericii, restul mormintelor fiind situate în jurul acesteia. La fel ca în cazul mormintelor din prima fază, și aici acestea delimitează un drum de acces. La 14 m vest de biserică a fost identificată o carieră în care era exploatat un tip de gresie, utilizat ca material de construcție. Din fața carierei au fost recuperate 11 morminte rupestre. Din punct de vedere cronologic, această fază (a VII-a) este atribuită secolelor XI-XIII și este contemporană cu momentul construirii bisericii și cu perioada exploatării carierei.

Începând cu faza a VII-a a sitului (secolele XI–XIII), discutăm despre tranziția la un alt tip de înmormântări, în care defuncții erau depuşi, de data aceasta, în pământ. Acest prim nivel de înmormântări din sit conține gropi de diferite dimensiuni, săpate direct în pământ, gropi amenajate sub forma unor ciste de piatră și înmormântări care, uneori, le perturbă pe cele rupestre. O descoperire interesantă din această fază, prezentată pe larg în partea a doua a lucrării, este ilustrată de un cavou ce a funcționat peste 200 de ani. Tot în această fază este consemnat și abandonul carierei.

În următoarea etapă, a VIII-a (faza a doua de înmormântări în pământ) au fost cercetate 71 de complexe funerare, unele dintre acestea fiind descoperite în nava bisericii. Au fost identificate numeroase cavouri caracteristice acestei faze, trei în interiorul bisericii şi 27 în exterior. De asemenea, absida de nord este dublată de una în partea de sud, rezultând o biserică cu dublă navă (construită în două etape). La est de aceasta, a fost descoperit un cuptor de mari dimensiuni, destinat, probabil, turnării clopotelor bisericii; abandonul carierei a condus la activităţi de umplere şi terasare. Vestigiile din această fază au fost datate în secolele XII–XIV. Următoarelor două faze le sunt atribuite 53 de morminte (faza a IX-a), respectiv 61 (faza a X-a). Menţionăm prezenţa, în interiorul bisericii, a trei cavouri, iar în interiorul cimitirului, a zece astfel de amenajări. De asemenea, a fost identificat şi un osuar. Pe lângă aceste vestigii, au fost descoperite şi o serie de structuri de tipul unor ziduri de incintă sau clădiri asociate bisericii (locuinţe destinate preoţilor sau adăposturi pentru pelerini), datate în secolele XIV–XV sau chiar în secolul al XVI-lea.

Urmează o perioadă (faza a XI-a) caracterizată prin demolarea bisericii, recuperarea materialelor de construcţie şi jefuirea mormintelor, evenimente în urma cărora situl îşi schimbă definitiv funcţia. Se întâmpla în jurul anului 1560. În secolele XVI–XVII, discutăm despre ultima fază a cimitirului (a XII-a), în care, deşi au mai fost identificate înhumări posterioare demolării bisericii (câteva documentate chiar şi în secolul al XVIII-lea), biserica nu a mai fost reconstruită, situl fiind lipsit, aşadar, de lăcaşul de cult. Începând cu perioadele modernă şi contemporană (sfârşitul secolului al XVIII-lea şi până în secolul XX), asistăm, în fazele XIII–XIV, la activităţi ocupaţionale care duc la schimbarea profilului sitului Astfel, într-o primă etapă, a fost construită o braserie, apoi o uzină de fabricare a acidului tartric şi, în final, un garaj auto. În prezent, zona este consacrată lucrărilor agricole, deşi memoria cimitirului a rămas în conştiinţa unor contemporani.

În partea a doua a lucrării (*Cimitirul şi biserica Sfinţilor Cosma şi Damian şi istoria morţii în Occident*) ne este prezentată o istorie a fenomenului funerar în Occident şi aportul informaţiilor istorico-arheologice referitoare la particularităţile cimitirului şi bisericii Saints-Côme-et-Damien, în raport cu alte necropole medievale din Montpellier. Menţionăm că, în afară de cimitire, defuncţii erau înhumaţi şi în schituri sau mănăstiri, spitale ori leprozerii. Lumea morţilor ne este redată atât prin prisma practicilor funerare, cât şi pe baza arhitecturii bisericii (descrierea zidurilor şi a ansamblurilor legate de aceasta, compararea bisericii cu altele, contemporane, din Franţa). Arhitectura mormintelor este de asemenea importantă, în cazul celor rupestre sau a cavourilor, fiind de interes forma gropii (cu o discuţie interesantă despre mormântul antropomorf, inclusiv cu lojă cefalică sau nişă pentru cap), amenajarea, acoperământul, umplutura sau marcarea pe teren a acestora. Complexele funerare sunt descrise pentru fiecare fază funerară în parte, în general fiind surprinse elemente ce ţin de orientarea şi poziţia defuncţilor, repartiţia acestora pe grupe de vârstă şi sex, organizarea, în cadrul cimitirului, în morminte simple sau multiple (simultane sau nu), distribuţia mormintelor în funcţie de adâncime, stabilirea numărului minim de indivizi (NMI) pentru fiecare mormânt şi a gradului de reprezentare şi de suprapunere a scheletelor sau aspecte ce privesc reînhumările. Autorii ne prezintă „protocolul de lucru” prin care s-au stabilit NMI, gradul de reprezentare, determinarea vârstei la deces, diagnoza sexului sau studiul mortalităţii, atât pentru subadulţi, cât şi pentru subiecţii adulţi.

Un aspect interesant este cel al manierei de dispunere a mormintelor şi de funcţionare a cimitirului. De asemenea, sunt descrise o serie de morminte multiple, cu subiecţi înmormântaţi simultan, denumite „morminte de catastrofă”, deoarece sunt puse în legătură cu prezenţa ciumei. O astfel de înmormântare, conţinând doi adulţi şi un copil, a făcut obiectul unui diagnostic bacteriologic: resturile de ADN din pulpa dentară au confirmat faptul că decesul acestora este cauzat de *Yersinia pestis*. Un alt studiu interesant este cel care priveşte distribuţia defuncţilor în cadrul cimitirului în grupuri familiale. Pentru aceasta, au fost studiate o serie de caractere discrete (non-metrice, epigenetice) osoase şi dentare, craniene şi postcraniene. Totodată, a fost surprinsă lateralitatea caracterelor în funcţie de vârsta şi sexul indivizilor. Prezenţa caracterelor discrete la doi indivizi atribuiţi unor morminte învecinate

relevă o conexiune familială, în timp ce prezenţa acestora la indivizi din faze diferite denotă faptul că anumite familii continuă să utilizeze cimitirul în decursul mai multor generaţii.

Foarte puţine morminte prezintă inventar funerar (de port sau asociat): 5% din totalul celor rupestre şi 20% dintre cele amenajate în pământ. Diversele obiecte sunt grupate în şase categorii principale: accesorii vestimentare, de podoabă, de uz casnic, de pelerinaj, obiecte utilizate în scopuri medicale sau de îngrijire personală şi obiecte „de agrement”, ultimele legate, mai degrabă, de cei aflaţi în trecere prin cimitir, decât de defuncţi. Interesant este faptul că doar 11% din inventarul funerar este asociat scheletelor, restul fiind descoperit în pământul de umplutură sau în cel utilizat la terasarea sitului.

Defuncţii erau depuşi în sicrie sau, în lipsa acestora, direct în pământ. În două cazuri, indivizii erau înfăşuraţi într-un giulgiu. Un aspect foarte important şi dificil de realizat şi pe care îl semnalează autorii îl constituie interpretarea modului de înhumare a defuncţilor. Aceasta era făcută până nu demult pe baza prezenţei/absenţei resturilor de la sicriu (lemn, cuie). Or, sunt numeroase cazuri în care resturile organice ale sicriului/giulgiului nu se păstrează şi nici cuiele, caz în care prezenţa antropologului pe teren este necesară pentru a stabili modul de înhumare. Există două moduri de descompunere a unui cadavru: în spaţiu gol şi în spaţiu închis, colmatat (progresiv sau diferenţial). Diversele elemente anatomice se comportă diferit în cele două situaţii. Evident, sunt şi alţi parametri care trebuie luaţi în calcul: timpul de descompunere, tipul de sediment, adâncimea la care a fost înhumat defunctul etc. Există, aşadar, două tipuri de parametri: arhitectural şi osteologic, dar, pentru stabilirea modului de înhumare, scheletul trebuie considerat elementul principal. Pentru subiecţii medievali din Montpellier au fost efectuate analize factoriale în urma cărora s-au comparat şi s-au căutat corespondenţe între cele două tipuri de diagnostice (arheologic şi osteologic, tafonomic).

Situl Saints-Côme-et-Damien a permis şi studiul poziţiei corpului şi evoluţiei acesteia într-un interval de peste opt secole. Cu câteva excepţii, se practica înhumarea în decubit dorsal. Se constată o variabilitate în ceea ce priveşte poziţia membrelor superioare, fiecare fază funerară având specificul ei. În general, poziţia braţelor ilustrează cinci mari variante (pe umeri, pe piept, pe abdomen, pe bazin şi de-a lungul corpului), fiecare cu subvariantele sale.

Autorii ne prezintă rezultatele studiului arheologic şi antropologic a numeroase resturi osteologice descoperite într-un cavou, ce reprezintă o practică funerară aparte. Analiza NMI a consemnat un total de 246 de indivizi, adulţi (141) şi subadulţi (105). Sub nivelul de distrugere, cavoul conţine exclusiv oase lungi împrăştiate, care nu se află în conexiune anatomică şi care prezintă numeroase leziuni traumatice. Se consideră că acest aspect funerar este legat de tortura sau mutilarea cadavrelor. După descompunerea acestora (în altă parte?), oasele lungi au fost recuperate şi depozitate în cavou, care ulterior şi-a încetat funcţionalitatea. Pe lângă stabilirea sexului şi a vârstei indivizilor identificaţi în cavou, studiul antropologic a relevat şi o serie de aspecte în legătură cu *sex ratio*, relaţii de rudenie sau studii de paleogenetică.

Discutarea aspectelor unui comportament de tip urban faţă de defuncţi, precum şi relaţia dintre religios şi biologic încheie această parte a lucrării.

Ultima parte a volumului (*Populaţia din Montpellier din secolul al X-lea până în secolul al XVI-lea: epidemiologie şi evoluţie*) este dedicată parcursului populaţiei din Montpellier, de la stadiul de comunitate pre-urbană (rurală) la acela de comunitate urbană şi interacţiunea indivizilor cu mediul de viaţă.

Pentru acest obiectiv au fost cercetate o serie de aspecte epidemiologice ce ţin de starea de sănătate a populaţiei. Un prim grup este constituit de leziunile infecţioase. S-a avut în vedere localizarea acestora, frecvenţa de apariţie pentru fiecare fază funerară în parte şi distribuţia pe grupe de vârstă şi sex. Amintim aici şi prezenţa, la doi indivizi, a sifilisului endemic (bejel), anterior apariţiei marii ciume. Studiul unor indicatori de stres non-specifici, cum ar fi liniile Harris, denotă faptul că indivizii prezentau deficienţe nutriţionale, episoade de malnutriţie sau maladii infecţioase. Alte patologii analizate în paginile volumului sunt cele traumatice (fracturi) şi reumatismale (spondilartropatii, anchiloze, boli inflamatorii, artrite erozive, entezopatii etc.).

Evoluția fenotipică în cadrul celor două mari faze funerare ne este redată prin studiul staturii indivizilor (estimată pe baza lungimii maxime a femurului, bilateral şi exclusiv în cazul adulților) sau prin înregistrarea şi interpretarea caracterelor epigenetice (prin măsurarea divergenței medii sau prin analiza multivariată).

În vederea stabilirii genotipului, au fost efectuate studii de paleogenetică, în special pe osemintele din cavoul amintit mai înainte. Pe baza a două tehnici (testul Fischer şi algoritmul lui Bandelt) a fost cercetată secvența mitocondrială de control HVI, în raport cu secvența de referință CRS a lui Anderson. Pe baza analizelor statistice, au fost comparate porțiunile din fiecare haplotip. Cele mai multe secvențe de la Saints-Côme-et-Damien aparțin haplogrupului H (52%), foarte răspândit în Europa, dar au fost identificate şi alte variante genotipice: HV, V (specific european, total absent în Orientul Apropiat) sau U4 (frecvent în Eurasia).

Deşi epidemia de ciumă a înjumătățit populația medievală din Montpellier, cimitirul Saints-Côme-et-Damien nu a oferit multe înmormântări cauzate de această catastrofă. Cel mai probabil, defuncții erau înhumați şi în alte locuri (spitale, alte cimitire etc). Autorii insistă asupra faptului că spațiul sepulcral reprezintă o punte între trecut şi prezent, funcționalitatea cimitirelor de la începutul secolului XXI fiind similară cu a celor din Evul Mediu. În consecință, comportamentul societății actuale față de defuncți nu este o creație modernă, înrădăcinată în secolul Luminilor, ci a fost determinat cu precădere de fenomenul expansiunii demografice şi urbane.

Opțiunea noastră pentru prezentarea unui volum care a văzut lumina tiparului acum un deceniu a fost determinată de caracterul excepțional al realizării, mărturie a sintezei reuşite dintre o voință politică a comunității urbane actuale şi una profesională, de înaltă ținută ştiințifică.

Gabriel Vasile
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: gsvasile@yahoo.com.

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
Academica – Academica, Academia Română, Bucureşti
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AIIA Cluj – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj-Napoca
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AnB – Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timişoara
Angustia – Angustia, Arheologie – Etnografie, Sf. Gheorghe
AnŞUIaşi – Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi
Anteus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antiquity – Antiquity, University of York
AnUB – Analele Universității Bucureşti
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
Archeologičeskie vesti / Археологические вести – Археологические вести. Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург
ArchÉrt – Archaeologiai Értesitő, Budapesta
ArchIug – Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArchSSSR-SAI / АрхСССР-САИ – Arheologija SSSR – Svod arheologičeskih istočnikov /Археология СССР – Свод исторически источников, Moscova / Москва
ArheologijaSofia / АрхеологiяСофия – Arheologija. Organ na Archeologičeskij Institut i Muzej / Археологія. Орган на Археологически институт и музей, София / Sofia
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti
Ars Transilvaniae – Ars Transilvaniae, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi
BAM – Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iaşi
Banatica – Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reşita
BARIntSer – British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BÉ – Bulletin Épigraphique, Paris
BerRGK – Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaölogischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timişoara
BIAB – Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Sofia (= Izvestija na Bălgarskija archeologiceski Institut, Sofia), devenit, din 1951, Izvestija na Archeologiceskii Institut, Sofia (vezi Izvestija Sofia / ИзвестияСофия)
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamţ
Boreas – Boreas. An international Journal of Quaternary Research, The Boreas Collegium
Britannia – Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, National Museum of Wales
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti
BudReg – Budapesti Régiségei, Budapesta

SCIVA, tomul 67, nr. 3–4, Bucureşti, 2016, p. 417–420

BulBOR – Buletinul Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti
CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
Carpica – Carpica, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, Bucureşti
CercIst – Cercetări Istorice, Iaşi
Chronica Valachica – Chronica Valachica, Studii şi Materiale de Istorie şi Istorie a Culturii, Târgovişte
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice şi Creştine al Facultăţii de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi
ComArchHung – Communicationes Archæologicæ Hungariæ, Budapesta
CN – Cercetări Numismatice, Bucureşti
CRAI – CRAI. Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; serie nouă N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
Dolg – Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged
EBpB – Etudes byzantines et postbyzantines, Bucureşti
Entretiens sur l'Antiquité Classique – Entretiens sur l'Antiquité Classique, Geneva
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn – Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Budapesta
EurAnt – Eurasia Antiqua, Zeitschrift fur Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein
EurSepAnt – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Zeitschrift fur Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
GMSB / ГМСБ – Godişnik na Muzeite ot Severna Bălgaria / Годишник на музеите от Северна България, Varna / Варна
Hyperboreus – Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
IACP – M.H. Hansen, T.H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation, Oxford, 2004
IAK / ИАК – Izvestija Arheologhičeskoj Komissii / Известия археологическои комисси, Sankt-Petersburg / Санкт Петербург
Ialomiţa – Ialomiţa. Studii şi comunicări de istorie, arheologie, etnografie, Slobozia
IDR – *Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I–II*, Bucureşti, 1996–2000
IGLR – Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976
ILD – C.C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* I–III, Berlin, 1892–1916
IMFAN / ИМФАН – Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk / Известия Молдавского Филиала Академии Наук, Chişinău / Кишинев
ISM – *Inscripţiile din Scythia Minor,* Bucureşti
Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
Izkustvo / Изкуство – Izkustvo / Изкуство, Sofia / София
IzvestijaRuse / ИзвестияРусе – Izvestija na narodnija muzej Ruse / Известия на народния музей Русе
IzvestijaSofia / ИзвестияСофия – Izvestija na Archeologičeskija Institut Sofia / Известия на Археологическия Институт София
IzvestijaVarna / ИзвестияВарна – Izvestija na Narodnija Muzej Varna / Известия на народния музей Варна

IzvestijaMJB / ИзвестияМЮБ – Izvestija na Muzeite ot Jugoiztočna Bălgaria / Известия на Музеите от Югоизточна България, Šumen / Шумен
JbDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JbRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JHS – Journal of Hellenic Studies
LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich – München
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq – Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamț
MFMÉ - Stud Arch – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Studia Archaeologica, Szeged
MIA / МИА – Materialy i Issledovanija po Arheologhii Rossii / Материалы и Исследования по Археологии России, Moscova/Leningrad (Sankt-Petersburg) / Москва/Ленинград (Санкт Петербург)
MIAR / МИАР – Materialy i Issledovanija po Arheologhii Rossii / Материалы и исследования по археологии России, Moscova / Москва
MIF / МИФ - Mit-izkustvo-folklor / Мит-изкуство-фолклор, Sofia / София
Mousaios – Mousaios, Muzeul Judeţean Buzău, Buzău
Oltenia – Oltenia. Studii şi Comunicări, Craiova
Orpheus – Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, Sofia
PAS – Prähistorische Archäeologie Südosteuropas, Berlin
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea
PIR – *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, Leipzig
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I–V, Leuven, 1976–1993
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
Problemi na izkustvoto / Проблеми на изкуството – Проблеми на изкуството, Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките, Sofia / София
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RE – G. Wissova (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893–1997
RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
Revista Arheologică – Revista Arheologică, Chişinău
Revista Bistriței – Revista Bistriței, Bistrița
RGF – Römisch-Germanische Forschungen, Berlin
RHSEE – Revue Historique du Sud-Est Européen, Bucureşti
RI – Revista Istorică, Bucureşti
RIB – R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965
RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, 1985, 1993
RömMitt – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Heidelberg
Rossijskaja Archeologija – Российская Археология, Moscova / Москва
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
SAI – Studii şi Articole de Istorie, Bucureşti
Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SCN – Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti
Scripta Valachica – Scripta Valachica, Târgoviște
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
SHA – *Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Hohl), I–II, Teubner, Leipzig, 1971

SlovArch – Slovenská Archeológia, Nitra
SovArch / CA – Sovetskaja Arheologija / Советская археология, Москва / Moscova
StCl – Studii Clasice, București
StComSatuMare – Studii şi Comunicări Satu Mare
Studia Praehistorica – Studia Praehistorica, Sofia
SympThrac – Symposia Thracologica, București
Talanta – TALANTA – Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, Amsterdam
TD – Thraco-Dacica, București
Terra Antiqua Balcanica – Terra Antiqua Balcanica. Acta centri historiae Terra Antiqua Balcanica, Veliko Tărnovo
Thracia – Thracia, Academia Litterarum Bulgarica, Sofia
Thrakika / Θρακικά – Θρακικά : σύγγραμμα, περιοδικό εκδιδομένον υπό του εν Αθήναις "Θρακικού κέντρου" και της "Εταιρίας Θρακικών Μελετών", Atena
Tibiscum – Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis. Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de graniţă Caransebeş
TIR K 34 – J. Šašel (ed.), *Tabula Imperii Romani. K 34, Naissus – Dyrrachion – Scupi – Serdica – Thessalonike*, Ljubljana, 1976
Transsylvania Nostra – Transsylvania Nostra, Fundaţia Transsylvania Nostra, Cluj-Napoca
Valachica – Chronica Valachica. Studii şi materiale de istorie, Muzeul judeţean Dâmboviţa, Târgovişte
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ERATĂ

Într-un articol semnat de Sorin-Cristian Ailincăi, Florian Mihail, Mihai Constantinescu, Laurent Carozza, Cristian Micu, Albane Burens, *Découverte d'un tumulus de l'âge du bronze à Rahman, sur la commune de Casimcea (dép. de Tulcea)*, apărut în SCIVA 67, 1–2, 2016, p. 29–52, dintr-o regretabilă eroare, au fost omise un paragraf şi o notă infrapaginală, care ar fi trebuit să se afle la p. 30, imediat după fig. 1:

« Le tumulus se trouve à 2,6 km au sud-ouest de la localité de Rahman (commune Casimcea, dép. de Tulcea), à proximité de la route reliant les villes de Hârşova et de Tulcea (fig. 1) (Ailincăi *et alii* 2014 ; Vasiliu, Mocanu, Paraschiv 2014). Le tumulus a subi des dommages liés à l'aménagement de la route, au creusement d'un système d'irrigation et par des intenses activités agricoles. Au début de la fouille archéologique, la structure présentait une hauteur conservée de 1,5 m et un diamètre d'environ 40 m. Sur un plan méthodologique, nous avons procédé à la fouille du tumulus par tranchées, dans le but de produire des sections parallèles permettant d'appréhender l'architecture du tumulus et la position des tombes à l'intérieur de la structure. Les tranchées ont été réalisées dans deux parties distinctes du tumulus (au nord et au sud), séparées entre elles par une berme ».

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L.**, P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: oanadamian63@gmail.com et iab.redactie@gmail.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ZOE PETRE (sub îngrijirea), **Antidoron. Centenarul acad. Em. Condurachi (1912–2012)**, 2012, 78 p.

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, **Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova,** 2012, 656 p.

ION MOTZOI-CHICIDEANU, **Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară,** vol. I–II, 2011, 900 p., 472 pl.

CARMEN MARIA PETOLESCU, **Monedele regelui Coson,** 2011, 128 p., 20 pl.

ALEXANDRU BARNEA, **Tropaeum Traiani. Tezaurul de denari republicani imperiali.** III, 2011, 56 p., 67 pl.

EMILIAN POPESCU, TUDOR TEOTEOI (editori), **Études byzantines et post-byzantines,** vol. VI, 2011, 538 p.

MARIA CRÎNGACI ŢIPLIC, **„Oaspeţi germani" în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie şi arhitectură (sec. XII – XIII),** 2011, 396 p., 60 pl., 7 hărţi

GHEORGHE I. CANTACUZINO, **Începuturile oraşului Câmpulung şi Curtea Domnească. Aspecte ale civilizaţiei urbane la Câmpulung,** 2011, 438 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie,** 2010, 384 p.

FLORIN CURTA, **Text, Context, History and Archaeology,** 2010, 476 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Opuscula Scythica. Grecs et Romans au Bas Danube,** 2009, 410 p.

MIHAI BĂRBULESCU, **Signum originis (Religie, artă şi societate în Dacia romană),** 2009, 302 p.

VASILE CHRISTESCU, **Istoria militară a Daciei romane,** 2010, 303 p., 1 pl.

GHEORGHE DIACONU, RADU HARHOIU (ediţie îngrijită şi prefaţată), **Dacia în epoca primelor migraţii (secolele al II-lea – al IV-lea d. Hr.),** 2009, 162 p., 32 pl.

MICHEL KAZANSKI, **Archéologie des peuples barbares (editor Victor Spinei),** 2009, 491 p.

PETRE ROMAN, ANN DODD-OPRIŢESCU, **Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte şi aşezări preistorice,** 2008, 182 p.

SEBASTIAN BRATHER, **Archaeology and identity. Central and East Central Europe in the earlier Middle Ages** (editori V. Spinei, A. Rubel), 2008, 492 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria. XIII. La basilique épiscopale (les résultats des fouilles),** 2007, 236 p., 82 pl.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuţii la istoria Daciei romane (I),** 2007, 352 p.

GHEORGHE POSTICĂ, **Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean (secolele V–XIII),** 2007, 488 p.

ISSN 1220-4781